

УДК 811.161.3(091)
ББК 81.2Бел-03-923
Г46

Аўтары - ўкладальнікі:
С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш

Рэкамендавана Вучоным саветам
філалагічнага факультэта
15 чэрвеня 2007 г., пратакол № 8

Рэцэнзенты:
доктар філалагічных навук, прафесар Г. А. Цыхун;
кандыдат філалагічных навук, дацэнт П. А. Міхайлаў

Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918—1941) : хрэст.
Г46 для студэнтаў філал. фак. У 2 ч. Ч. 2 / аўт.-уклад. С. М. Запрудскі, Г. І. Кулеш. — Мінск : БДУ, 2008. — 259 с.
ISBN 978-985-485-881-4.

У другую частку хрэстаматыі ўключаны публікацыі і матэрыялы, якія мелі вялікае значэнне для фарміравання лінгвістычнай думкі ў Беларусі ў 1918—1941 гг. Дапаможнік складаюць раздзелы, прысвечаныя вывучэнню мовы мастацкай літаратуры, «пісьменніцкай» лінгвістыцы, дыялекталагічным даследаванням, палітычнай лінгвістыцы, рэформе беларускай мовы 1933 г., распрацоўцы культуры мовы і мовазнаўству Заходняй Беларусі. Усім раздзелам папярэднічаюць уводныя артыкулы. Змешчаны кароткія біябібліяграфічныя даведкі пра аўтараў. Уключаныя ў хрэстаматыю тэксты сведчаць аб супярэчлівым развіцці беларускай лінгвістыкі.

Для студэнтаў філалагічнага факультэта і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй развіцця беларускага мовазнаўства.

УДК 811.161.3(091)
ББК 81.2Бел-03-923

ISBN 978-985-485-881-4 (ч. 2)
ISBN 978-985-485-928-6
ISBN 985-485-200-8

© Запрудскі С. М., Кулеш Г. І.,
укладанне, 2008
© БДУ, 2008

ПРАДМОВА

Другая частка хрэстаматыі «Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918—1941)» (першая была выдадзена ў 2005 г.) складаецца з сямі раздзелаў: VI. Вывучэнне мовы мастацкай літаратуры; VII. «Пісьменніцкая» лінгвістыка; VIII. Дыялекталагічныя даследаванні; IX. Палітычная лінгвістыка; X. Рэформа беларускай мовы 1933 г.; XI. Культура мовы; XII. Мовазнаўства ў Заходняй Беларусі. Раздзелы VII, IX, X, XII падрыхтаваў С. Запрудскі; VI, VIII, XI — Г. Кулеш.

Хрэстаматыя змяшчае публікацыі і матэрыялы, якія мелі вялікае значэнне для фарміравання лінгвістычнай думкі ў Беларусі ў 1918—1941 гг. Пры выбары характэрных тэкстаў, каб паказаць розныя мовазнаўчыя напрамкі, укладальнікі кіраваліся таксама крытэрыем даступнасці (ці, дакладней, недаступнасці) дакументаў, гэта значыць аддавалі перавагу менш даступным з іх. Аднясенне некаторых публікацый да таго або іншага раздзела часам мае ўмоўны характар, паколькі асобныя артыкулы паводле свайго зместу могуць быць залічаны да розных лінгвістычных напрамкаў.

Пераважная большасць пададзеных у кнізе матэрыялаў прыводзіцца на аснове аўтэнтычных крыніц 1920—30-х гг., якія пазначаюцца ў канцы кожнага тэксту. Некаторыя дакументы ўзноўлены з публікацый пазнейшых часоў, у такіх выпадках пры пазначэнні крыніцы дадаецца заўвага: «Узноўлена паводле...».

У межах раздзелаў прыняты храналагічны прынцып размяшчэння дакументаў. Купюры ў тэкстах абазначаны шматкроп’ем у квадратных дужках: [...]. Каментарыі ўкладальнікаў і аўтараў

тэкстаў, змешчаных у дадзенай кнізе, даюцца ў пастаронкавых заўвагах. Усе матэрыялы хрэстаматыі захоўваюць моўныя асаблівасці крыніц, з якіх яны ўзноўлены. Выпраўлены памылкі друку, і адаптавана да сучаснай пунктуацыя. Згодна з сучаснымі нормамі напісаны тыя загалоўкі дакументаў або публікацый, якія далі ўкладальнікі.

Укладальнікі выказваюць шчырую падзяку супрацоўнікам кафедры гісторыі беларускай мовы, а таксама рэцэнзентам — вядучаму навуковаму супрацоўніку аддзела славянскага і тэарэтычнага мовазнаўства Інстытута мовазнаўства імя Якуба Коласа Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі прафесару Генадзю Цыхуну і загадчыку кафедры беларускага мовазнаўства Беларускага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя Максіма Танка дацэнту Паўлу Міхайлаву.

Укладальнікі будуць удзячны за ўсе крытычныя заўвагі і пажаданні, накіраваныя на паляпшэнне кнігі.

Сяргей Запрудскі

РАЗДЕЛ VI

ВЫВУЧЭННЕ МОВЫ МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ

Мова мастацкіх твораў пераважнай большасці аўтараў пачатку XX ст. арыентавана на асаблівасці вядомых ім беларускіх гаворак. Можна меркаваць, што многія з тагачасных пісьменнікаў трымаліся сваёй гаворкі свядома і мэтанакіравана: адлюстраванне тэрытарыяльных асаблівасцей мовы ў мастацкіх творах было ў той час папулярэзацыяй гэтых асаблівасцей для далейшага замацавання іх у якасці літаратурнай нормы.

Акрамя вялікай колькасці дыялектызмаў, у мове мастацкай літаратуры з намінацыйнымі (а не са стылістычнымі) мэтамі скарыстоўваліся нематываваныя русізмы і паланізмы. Аўтары імкнуліся прыцягнуць увагу чытача і ўзорамі ўласнай словатворчасці.

Названыя адметнасці мовы мастацкай літаратуры патрабавалі асэнсавання і ацэнкі. Вывучэнне моўных асаблівасцей літаратурных твораў мела некалькі мэтаў. Па-першае, даследаванні мовы асобных пісьменнікаў, якія, натуральна, адзначалі не толькі адмоўнае, але і станоўчае, вартае пераймання, былі своеасаблівай лінгвістычнай вучобай для пісьменнікаў-пачаткоўцаў. Па-другое, навуковыя працы мовазнаўцаў у гэтай галіне вызначаліся дэталёвым аналізам адлюстравання ў мове пэўнага пісьменніка адметных фанетычных, марфалагічных, лексічных, стылёвых асаблівасцей.

васцей. Неабходнасць такога скрупулёзнага іх вывучэння бачылася ў тым, што мастацкая літаратура разглядалася як адна са сфер фарміравання літаратурнай мовы (гл. пра гэта, напрыклад, С. Некрашэвіч «Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы»; раздз. V. Выпрацоўка канцэпцыі фарміравання літаратурнай мовы, с. 183—195). Такім чынам, пэўнае слова ці форма нібы праходзілі ў мастацкім творы своеасабліваю апрабачню на жыццяздольнасць для літаратурнага ўжытку.

Ян Станкевіч, даследуючы мову рамана М. Зарэцкага «Сцежкі-дарожкі» (М. Піліпенак «Мова “Сцежкаў-дарожкаў” М. Зарэцкага»), якраз і ставіць такую мэту — вылучыць у названым творы «ўсё тое, што патрэбна замацаваць у мове літаратурнай» з граматыкі і асабліва з лексікі.

Урэшце, сістэматызацыя назапашаных назіранняў над моўнымі асаблівасцямі мастацкіх твораў даволі значнай колькасці аўтараў дала б магчымасць устанавіць, напрыклад, ступень тэрытарыяльнага пашырэння той або іншай моўнай з’вы. Як вядома, прэтэндаваць на літаратурную норму маглі найбольш распаўсюджаныя асаблівасці беларускіх гаворак.

Пачынальнікам лінгвістычнага даследавання мастацкай літаратуры справядліва лічыцца Пётр Бузук, які вывучаў моўныя асаблівасці твораў Я. Коласа («Мова і правапіс твораў Якуба Коласа»), М. Зарэцкага, М. Чарота і А. Дудара («*Увагі аб мове і стылі маладнякоўцаў*»¹), Ц. Гартнага («Галоўныя асаблівасці мовы Цішкі Гартнага» і «*Мова і правапіс Ц. Гартнага*»). Аналізуючы мову твораў маладнякоўцаў, П. Бузук спыняе ўвагу пераважна на лексічных асаблівасцях і выяўленчых сродках. Адзначаючы найбольш цікавыя лексічныя асаблівасці мовы маладнякоўцаў, узятыя з дыялектаў, даследчык называе і некаторыя арыгінальныя прыклады аўтарскай словатворчасці, пералічвае ўжытыя імі нематываваныя русізмы. Што ж да мовы твораў Ц. Гартнага, то ў іх увагу П. Бузука прыцягнулі шматлікія фанетычныя, марфалагічныя, лексічныя дыялектныя асаблівасці, якія, на думку мовазнаўца, даюць цікавы матэрыял для вывучэння гаворкі Случчыны.

Грунтоўна была прааналізавана мова твораў Ц. Гартнага Язэпам Лёсікам («*Граматычны склад мовы Ц. Гартнага*»). І хоць у назве артыкула заяўлена аб даследаванні граматычнага складу, з

¹ У прадмовах да раздзелаў курсавам выдзелены тыя назвы матэрыялаў, якія змешчаны ў дадзенай хрэстаматыі.

не меншай скрупулёзнасцю ахарактарызаваны і лексічныя асаблівасці твораў пісьменніка.

Калі названыя вышэй даследаванні мелі выключна лінгвістычны характар, то артыкул Ганны Базыленкі «*Мова ранняй творчасці Якуба Коласа*» паказвае, што ў 1930-я гг. мовазнаўчыя працы набывалі выразна ідэалагізаваную накіраванасць. У іх пісьменніцкая творчасць называецца «літаратурным фронтам класавай барацьбы», аўтарскае слова ўспрымаецца як сродак «выяўлення класавай ідэалогіі чалавека», а вывучэнне моўных асаблівасцей мастацкіх твораў ставіць за мэту выкрыццё «класавай прыроды мовы пісьменніка».

Пётр БУЗУК¹

УВАГІ АБ МОВЕ І СТЫЛЮ МАЛАДНЯКОЎЦАЎ

Яшчэ можа крыху рана пісаць аб мове і стылю маладнякоўцаў. Ня так даўно пачалі яны сваю літаратурную дзейнасць і цяпер толькі развіваюцца, яшчэ шмат якім зьменам яны змогуць падупасці, але некаторыя абагульненні, здаецца нам, ужо можна зрабіць аб мове старшых з іх. У даным артыкуле я і спынюся, галоўным чынам, на асаблівасцях мовы і стылю ў творах М. Зарэчкага, М. Чарота і Ал. Дудара.

У сваім артыкуле аб мове Цішкі Гартнага (Полымя за 1926 г., № 5) нам даводзілася ўжо гаварыць аб тым, што ўнясеннем дыялектычных асаблівасцяў пісьменьнікі пашыраюць, збагачаюць літаратурную мову. У тым-жа самым артыкуле мы і паказалі, як праз Цішку Гартнага заявіла аб сваіх правах Случчына. Але ў гэтых адносінах успамянута пісьменьнік не зьяўляецца адзіночкі. З тэй-жа Случчыны паходзіць і А. Гурло, з цяперашняга-ж складу «Маладняку» — А. Дудар. Вось у апошняга і знайшлі мы ўласцівую паўдн.-беларускім гутаркам форму будучага часу *вісецьме* (І зал. і ст. ст. 11)². Падобныя формы часта спатыкаюцца ў Цішкі Гартнага (гл. Полымя за 1926 г., № 5, ст. 133), і цалкам магчыма, што хутка яны ўвойдуць у беларускую літаратурную мову, як

¹ Даведка пра П. Бузука змешчана ў кн.: Гісторыя беларускага мовазнаўства (1918—1941): Хрэст. для студэнтаў філал. фак.: У 2 ч. Мінск: БДУ, 2005. Ч. 1. С. 60. (Далей — Гісторыя...)

² Назвы твораў маладнякоўцаў, на якія спасылалася аўтар артыкула, не расшыфроўваюцца, а прыводзяцца ў аўтарскім скарачэнні.

форми, роўнапраўныя з формамі, якія складаюцца з *буду, будзеш* і г. д. і неазначальнага ладу. Іх ужываюць м. інш. і Гурло («яе доўга гарэцьмуць агні», верш «Студэнтка сялянка» у «Сузор’ях»), і Жылка (у перакладзе з Бодлера, які цяпер друкуецца). Здаецца, сьвядома ўхіляецца ад норм літаратурнай мовы і М. Чарот правапісам 2-е множн. і загаднага ладу і *рабіце* (Лен., 21), *знайдзіце* (Карчма, 19). Формы на *-іце* адзначаюць, як вядома, вельмі значную (паўночна-ўсходнюю) часьціну беларускай этнографічнай тэрыторыі (гл. Карскага «Белорусы», т. II, в. 2, ст. 363—365).

Адзначым яшчэ ф. вышэйшага ст. прыметн.: *з вялікай сілай* (Зар., П. сонц., 33), вядомую ў бел. гутарках потым ф. *дадзім* у Чарота (Бос. на вогн., 21), нарэшце, ф. займ. *усенькага* сьвету (нар. Карскага, Белор., II, 2, ст. 65).

Але наогул, калі ня лічыць яшчэ адбіцьця паўночнай Магілёўшчыны ў слоўніку М. Зарэцкага, у мове маладнякоўцаў (як і большасьці іншых сучасных пісьменьнікаў) амаль зусім не знаходзім дыялектычных асаблівасьцяў, і яны сьцёрліся як стылістычнай рэдакцыяй, так і нормаў граматычнымі, ад якіх па большасьці пісьменьнікі сьвядома імкнуцца не адхіляцца. Вось таму галоўную ўвагу мы звярнулі на слоўнік і стыль маладнякоўцаў. Што-ж датычыцца галіны граматыкі, мы спынімся яшчэ на тых формах, адносна ўжываньня [якіх] ідуць яшчэ спрэчкі і дагэтуль.

Папершае, трэба адзначыць, што маладнякоўцы ўжываюць скарачаныя формы прыметнікаў (у ролі выказнікаў): *чуцен* (Зар., П. вясна, ст. 6), *ровен* (Зар., гл. Пол. 1927 г., 1, ст. 18), *чуцен* (Чар., Лен., 6). Скарачаецца часам прыметнік, які выконвае функцыю азначэньня: *пагана часіна* (Чар., Карчма, 9), *пярэдні ногі* (Чар., Бос. на в., 20).

Цяпер адносна ўжываньня дзеяслоўных прыметнікаў. Хоць беларускім народным гутаркам (як і ўкраінскім) не ўласьцівымі зьяўляюцца формы дзеяслоўных прыметнікаў, апроч дзеясл. прошл. ч. залежн. ст., але бяз іх ня можа абыйсьціся амаль што ніводзін з пісьменьнікаў як беларускіх, так і ўкраінскіх (гл. Палымя за 1926 г. № 5, наш артыкул аб Ц. Гартным¹, а такжа другі наш артык. у II т. Вісн. Адеськ. Коміс. Краезн. пры Укр. Ак. н.²).

¹ Маецца на ўвазе артыкул П. Бузука «Галоўныя асаблівасці мовы Цішкі Гартнага».

² Размова ідзе пра артыкул «Увагі до дієприкметників в українській мові» (Вісник Одеської комісії краєзнавства при Всеукраїнської АН. Ч. 2—3. Одеса, 1925. С. 168—172).

Нават часам спатыкаюцца падобныя формы і ў Коласа (гл. наш артык. «Мова і правапіс у творах Я. Коласа» у зборн. «Якуб Колас у літаратурнай крытыцы», ст. 137). Цалкам зразумела, што формы дзеясл. прыметн. мы знойдзем і ў маладнякоўцаў. Як найбольш патрэбныя ўжываюцца ў іх мове формы дзейсн. ст., асабліва цяперашн. ч.: *бунтуючы ўсход* (Дуд., Шанх., ст. 4), *маючы* (Чар., Веснаход, ст. 35, у такім сказе «Цяпер ты таксама чалавек, але ня маючы права называцца ім»), *дрыжачым* голасам (Чар., Весн., 36), *згасаючага* вогнішча (Зар., Пела в., 33), *пагражаючы* шопат (Зар., Пол. за 27 г., 1, ст. 12). Нярэдкамі ў мове маладнякоўцаў трэба лічыць і формы дзеясл. пр. дзейн. ст. прошл. ч.: *згарэўшай* фанзы (Дуд., Шанх. ш., II) і *адышоўшым* (Дуд., I з. і ст., ст. 51), *пайстаўшыя* работнікі (Зар., Пела в. 5), *навесялеўшым* (Зар., II. в., 8), *абязумеўшай* (Зар., Пол. 27, 1, 36), *набегшыя* (Зар. *ibid.* 37), *высахшую* (Чар., Веснах., 77), *загінуўшага* (*ibid.* 104) і інш.

Формы дзеясл. пр. зал. ст. цяпер. ч. на *-мы, -мая, -мае*, якія знаходзім у Цішкі Гартнага, маладнякоўцы ня ўжываюць.

Знаходзім у мове маладнякоўцаў і астаткі парнага ліку: *вачыма, плячыма, дзвьярыма* (часта), *увушшу* (Зар., П. сонц., 4), *уваччу* (П. сонц., 44), але побач з гэтым часьцей ужываецца ў *вачох*. Такіх формаў, як *дзьве назе, гнязьдзе*, не спаткалі мы ў іх мове.

Нарэшце ўспомнім аб формах *паляту* (Чар., Бос. на вогн., 14, Карчма, 24), *лятуць* (Чар., Мар., 29), замест больш пашыраных *лячу, ляцець*.

Цікавую фому *ўсіхны* (зьмяніўся ўсіхны настрой) знайшлі мы ў Зарэцкага (Пела вясна, ст. 8). Ці запазычыў ён яе з народнай мовы, ці сам утварыў? Ясна адно: утворана яна па аналёгіі з такімі прыналежнымі займеньнікамі, як *іхны* і г. п.

Як сказаў французскі славісты Мэйэ, ніякае слова ў другі раз ня ўжываецца з такім самым сэнсам і пачуцьцём і з кожным новым разам яно сыціраецца, лінае. Вось таму пісьменьнікі заўсёды імкнуцца асьвяжыць сваю мову, падшукваюць новыя славесныя спосабы, каб перадаць тую самую зьяву прыроды або псыхічнае становішча. Разгледжваючы лексычны бок у мове маладнякоўцаў, мы разаб'ем іх слоўнікавыя асаблівасьці на наступныя катэгорыі.

Папершае, мы знаходзім у іх мове расіізмы, што лёгка зразумець, узяўшы пад увагу сувязь гісторычнага жыцця беларусоў з расійцамі. У М. Зарэцкага мы знайшлі *абрыўчаты* (Г. зьв., 36 (7). П. сонц., 64), *аднамерна* (Г. зьв., 3), *абыдзенишчыны* (Пол. 27 г., I, ст. 32), *нясуразны* (П. сонц., 95), *зайчонак* (Г. зьв.). Вялікую колькасць расіізмаў знаходзім у М. Чарота, асабліва ў яго ранейшых творах: *спхвацілася* (Веснах., 49 і інш.), *казырыца* (там-жа, ст. 142), *разадзетая* (143), *залепятаў* (63), *лепятала* (76), *была ўслана* (110), *наравіў* (106), *я трэбую* (150), *вобыск* (51), *градусы* (52), *процэдуру* (53), *катавасію* (54), *цюцелька ў цюцельку* (55), *спэцы-самагоншчыкі* (46) і шмат інш.; апошнія шэсць словаў, праўда, ужываюцца ў апавяданні самагоншчыка, у мову якога аўтар сьвядома мог унесці расіізмы¹. У пазнейшых творах М. Чарота расіізмы спатыкаюцца ў значна меншай колькасці. У «Карчме» (ст. 15) мы знайшлі *дрызну*, у «Леніне» (ст. 14) *акцябрскай (славе)*, *братва*, «*Даёш надзелы*».

Звычайна, што недахопы мовы пісьменьніка становяць толькі тыя расіізмы, якія лёгка можна замяніць адпаведнымі беларускімі словамі з тожсамым сэнсам. Тыя-ж расіізмы, якія нельга замяніць лепшымі ўласнымі выразамі, мову пісьменьніка не псуюць. Напр., з расійскай мовы запазычаюць маладнякоўцы словы партыйнага ўжытку. Словы «*нота*», «*праграма*» і інш. часам ужываюцца нават і ў мове сялян (гл. поэму Чарота «Ленін», стар. 16 і 25).

Падругое, маладнякоўцы з рэвалюцыйнай сьмеласьцю ўтвараюць новыя словы і звароты. Часам бывае цяжка азначыць, ці зьяўляецца данае арыгінальнае слова новаўтвораньнем самога аўтара, ці яно становіць вельмі рэдкі провінцыялізм, невядомы яшчэ дагэтуль у літаратурнай мове. Бясспрэчнымі новаўтварэньнямі трэба вызнаць такія дзеясловы, як *навальнічыца* (Дуд. I з. і ст., 16). У таго-ж Дудара ў Шанх. ш. на 33 стар. чытаем: «тады Беларусь *партызаніла*, як цяпер партызаніць Кітай». Нямала, між інш., новаўтварэньняў у Александровіча: радасьць хвалямі *крынічыць* (Прозал., 12). Здаецца, гэта ён першы ўнёс у беларускую літаратурную мову словы *сэймаваць*, *сэймаваньне* (гл. Польша за 1926 г., № 8, ст. 55) у сэнсе *разважаць*, *меркаваць*, якое, праўда, у пэўных колах і раней ужывалася. Адзначым яшчэ сло-

¹ Да расіізмаў мы адносім і такія словы чужамоўнага паходжэньня, як *процэдура*, *катавасія*, *элегантна адзеты* (Веснах., 148), якія, аднак, праніклі ў мову Чарота (і іншых бел. пісьмен.) праз расійскую мову. Значным яшчэ ў Чарота сказ «З лёгкім галавакружэньнем сядзелі яны» (Веснах., 149), складзены пад уплывам расійскім. (*Зайв. П. Бузука*.)

ва *бунтоўна* (Зарэцкі, П. сонц., 57, Александровіч, Прозал., 53), *аяскравіць* (Чар., Лен., 6).

Нарэшце, мы пералічым больш цікавыя лексычныя асаблівасці мовы маладнякоўцаў, якія яны пачарпнулі з слоўнікавага багацця беларускіх дыялектаў. Ня маючы, праўда, досьледаў над моваю ўсіх беларускіх пісьменьнікаў, а такжа Акадэмічнага слоўніка бел. мовы, у якім магло-бы быць зазначана, якія пісьменьнікі ўжываюць тое ці іншае слова, даволі цяжка вырашыць, ці ў першы, ці, можа, ужо ў другі раз у бел. літаратурн. мове зьяўляецца данае слова данага пісьменьніка. Вось таму мы будзем гаварыць наогул аб рэдкіх словах у мове маладнякоўцаў. Да некаторай меры судзіць аб рэдкасці слова мы можам на падставе яго адсутнасці ў слоўніку Насовіча (1870), а такжа ў бел.-расійск. слоўніку Байкова-Некрашэвіча, хоць часта ў апошнім слоўніку прапускаюцца даволі пашыраныя ў беларускай літаратурнай мове словы. Так, напр., не знаходзім у ім слова *плявузгаць*, якое ўжываюць Ц. Гартны і Я. Колас (гл. нашы артыкулы аб мове гэтых пісьменьнікаў), М. Чарот (Веснах., ст. 79). З такіх рэдкіх слоў заслугоўваюць увагі наступныя: *вымянтаўшы* дзье місы (Чар., Венсн., 76), *схлупіла* ў грудзёх (ibid. 146, на ст. 47), *схлупілася*, *бурузьдзіў* пад нос (ibid. 51), *шые шыр* (Чар., Мар.), *падыляе* (Чар., Мар., 25); далей з мовы М. Зарэцкага: *грудам* у сэнсе *грамадой* (сядзелі ўсе *грудам*, Пол. за 27 год № 1, ст. 5), *зьнібець* (Г. зьв.: цяжка *зьнібела* сэрца, гл. такжа П. сонц., 36), *асьлізлую глебу* (Пела в., 3), *цепель* (шчыраю *цеплю*, ibid. 4, гл. такжа П. сонц., 81), *закулдыячылі* дзеці (ibid. 8), *капешка* (У в. ж.), *карахвашка* (П. сонц.), *карабаты* (Г. зьв., 45), *карузьлік* (П. в.), *парадкаваць* (У в. ж., 167), *вошчупкам* (У в. ж., 81), *ачмураючыся...* забабоны. Рэдкім трэба вызнаць слова *золь* (Г. зьв., 63): абмывала чорнай *золью* маўклівая ноч (гл. такжа П. сонц., 41), якое М. Каспяровіч у сваім Віцебскім краёв. слоўніку перакладае: «холод, слякоть», у слоўніках Насов. і Байк.-Некраш. данага слова не знаходзім.

Значна менш адбіваюцца дыялектычныя асаблівасці ў слоўніку Ал. Дудара.

Пераходзім цяпер да пытаньня аб галоўных асаблівасьцях стылю маладнякоўцаў. Асаблівае значэньне, як поэтычныя прыёмы, маюць эпітэты і тропы, якія падзяляюцца на мэтафоры, мэ-

тоніміі і сынэкдохі. На пытаньні аб фігурах мы ня будзем спыняцца.

Што датычыцца эпітэтаў, іх вельмі шчодро сыпяць М. Зарэцкі і А. Дудар: *крушыная* радасьць (Зар., Пол. за 27 г., № 1, ст. 10 і 26), *старожкую* цемру (П. в., 6), *зыбучая* хваля *салодкага* суму (Зар., П. сонц., 10), журбы *нявыводнай* (Пела в., 28), *даўкага* гнёту (там-жа, 36), *даўкай* пустаты ў сэрцы (П. сонц., 44), *сталёвую гулкую* песьню (там-жа, 39), *нярэстага жвавага* шчэбету птушак (П. сонц., 95, гл. такжа 42 ст.). Асабліва шмат у М. Зарэцкага падвойных эпітэтаў, аб якіх гутарка будзе яшчэ далей.

У сваёй кнізе «Изучение родного языка» (1921 г., ст. 82 і наст.) Рыбнікова зварочвае ўвагу на тое, што некаторыя расійскія пісьменьнікі часьцей ужываюць свае, больш улюбёныя эпітэты. Так, напр., у Чэхава пераважае эпітэт *тихий*, у Тютчэва — *роковой*, у Фэта — *безумный*. Здаецца, такім больш улюбёным эпітэтам у Зарэцкага зьяўляюцца — *гарэзны* або *гарэзьлівы* (гл. П. сонц., 3, Пела в., 19, Г. зьв. некалькі раз); і наогул, казалі-б, у Зарэцкага пераважаюць псυχолёгічныя эпітэты, у той час, як у Ал. Дудара часьцей спатыкаем зрочныя, а іменна, каляровыя эпітэты¹. Найбольш улюбёныя колеры А. Дудара — *сіні* і *залаты*: *сіні* край з балотамі (І з. і ст., 53), клён *сінягаловы* (І з. і ст., 32), у прасторах *сінякрылых* (І з. і ст., 25), бор *сінягаловы* (ib., 33), параўн. яшчэ: маем вытканая *сінь* (І з. і ст., ст. 33), тваіх рэк *сінь* і сталь (ib.), выветрыць *сінню* скронь (ст. 18—19), пеніцца *сінь* над ракой (ib., 18), у шэрані вуліц *сінеюць* штыкі (Шанх. ш., 18) і інш.

Цяпер прыклады эпітэту *залаты*: *залатая* каса (І з. і ст., 16—17), *залатым* аксамітам (Шанх. ш., 21), шчасьце *залатое* (І з. і ст., 59), слоў *залатая* россып (Шанх. ш., 27) і інш.

Мове Чарота эпітэт зьяўляецца менш уласьцівым. Так, у поэме «Ленін» знойдзем ня больш трох, чатырох эпітэтаў (*блакітная* вёска — некалькі раз, *курганнае* поле, ст. 8). Яшчэ менш — у іншых яго творах.

З тропай найбольш ужывальным у поэзіі зьяўляецца мэтафора. Гэта дало нават повад аднаму нямецкаму вучонаму сказаць, што поэзія ёсьць сама мэтафорычнасьць. Звычайна, што і ў мове цікавячых нас маладнякоўцаў мы амаль зусім ня знойдзем сынэкдох і мэтоніміяў, у той час як мэтафоры ўжываюцца ў такой вялікай колькасьці, што цяжка было-б выпісаць нават палову

¹ Так, м. інш., класыфікуе эпітэты ў мове М. Багдановіча проф. Вазьнясенскі, гл. Крывіч за 1926 г., № 1 (II), ст. 30 і наст. (*Заўв. П. Бузука.*)

прыкладаў. Прыводжу толькі некаторыя з іх: *захліпнуўся... ага-нёк* (Чар., Мар., 22), *дожджык цалуе шыбы* (Чар., Лен., 11), *хвалі рэчкі... пелі аднастайную песню* (Чар., Веснах., 147); *бераг зьвініць агнямі* (Дуд., Шанх. Ш., 33), *у туманах раніцы заблудзіла радасьць* (І з. і ст., 27), *зьвініць прасторами туга* (ib., 33) і шмат інш.; М. Зарэцкі любіць «сьвідраваць цемру вачмі» або «зрокам» (Пела в., 29—30, Пол. за 27 г., № 1, 15), любіць *казы-таць* або *сэрца перажываньнямі* (гл. 42 докум., 24), або *вочы вострай навізнай белых паперак* (Пол. 27, 1, 3); яшчэ тры прыклады з яго: *вагон курлыкае ласкава* (Г. зьв., 5), *тоненькі хвосцік усьмешкі* (ib., 6), *на твар выдавіла ўсьмешка* (П. сонц., 87, 88). Між інш., можна і ў мэтафорах заўважыць у Зарэцкага нахіл да псыхолёгізму: «хвалі дзівоснай салодычы па нутры расплываюцца» (Г. зьв., 73) і інш. Каб скончыць з пытаньнем аб мэтафорах і наогул аб вобразнасьці маладнякоўскай мовы, мы выпішам яшчэ цэлыя сказы, найбольш удалыя (у якіх знойдзем і эпітэты): *сьціхне плакаць мяцеліца куль* (Чар., Мар., 38), *змрок схіляе скрыдлы за сыр-борам* (там-жа, 25), *лясы, балоты і поле заплакалі марш хайтурны* (Чар., Лен., 29), *сонца тчэ жыцьця узор* (Чар., Бос. на вогн., 36), *праглынула сьмех* (Зар., П. сонц., 48), *увялякуць у мора ліпучага сорулу* (Пол., 27, 1, 9), *сотні рук замітусіліся суччам нязграбным* (Пела в., 40), *абнімкі шаўковага падатнага ветру* (Пол., 27, 1, 13), *мацаў няўцямна навокал сваімі сьляпымі вачмі* (ib., ст. 37), *слаўся тонкімі цурочкамі бэзавы пах: цьвіў бэз у станцыйных садох і паміраў пышнымі букетамі у руках станцыйных красунь* (ib., 38), *у вокны шэра-сталёвым вокам зазіраў ужо дзень, вымятаў з пакою начныя змрокі* (Пела в., 42) і шмат інш., *буйнай сінню гараць васількі* (Дуд., І з. і ст., 12), *сьлязою вузورىць скроні* (Дуд., І з. і ст., 15), *мора нязьмерную гладзь прасьвядлілі наўсцяж браняноscopy* (ib., 20), *раніцы чырвонае віно срэбраногія бярозкі заліло* (ib., 31), *вечна ў нас імжыць тонкім туманам журба* (ib., 29), *пырскае пылам сталёвы конь* (г. зн. вэ-лэсыпэд) (Шанх. ш., 9), *распусьціла раніца косы* (ib., 28) і інш.

Відам мэтафары зьяўляецца параўнаньне. Нямала параўнаньняў, згодных з духам народнай поэзіі, знойдзем і ў мове маладнякоўцаў (напр., хоць-бы пачатак поэмы Чарота «Ленін», дзе бітва, як і ў Сл. а п. Ігор., параўноўваецца з засяваньнем поля).

Нарэшце трэба яшчэ зазначыць, што ў мове маладнякоўцаў пашырана ўжываньне падвойных эпітэтаў: *васількова-глыбокія вочы* (Дуд., І з. і ст., 60); *вясёла-вясеньні дзень* (Чар., Лен., 19).

Асабліва іх любіць М. Зарэцкі: *цягуча-едкая* ціш (Пад., с. 48), *востра-бліскучым* (П. сонц., 73), *хваравіта-назойлівай* плямай (Пол., 27, 1), *ціха-прыветнай* прыл. скл. (Пол., 27, 1, 9), *дзіўна-прыгожы* (Г. зьв., 26), *нярэста-кіпучай* штодзёншчыне (Г. зьв., 56), *гарэзна-крутлявыя* (П. сонц., 61) і шмат інш. Родным з падвойным эпітэтам будзе такжа ўжываньне двух назоўнікаў або дзеясловаў, з якіх адзін зьяўляецца свайго роду эпітэтам да другога: *загоны-паясы* (Чар., Лен., 14), *поясам-гужам* (Чар., Мар., 29), *жар-малінай* (Дуд., I з. і ст., 59), *бура-завяя* (Зар., Г. зьв., 78), *думкі-развагі* (Пол., 27, 1, 21), *вецер няе-туруе* (Чар., Лен., 11) і шмат іншых.

Нарэшце ў будаваньні сказу маладнякоўцы зрабілі крок уперад. Тут трэба зазначыць імкненьне да кароткасьці сказу, што дасягаецца, між іншым, адпушчэньнем лішніх яго членаў, ужываньне непераходных дзеясловаў у функцыі пераходных: «лясы, балоты і поле *заплакалі марш хайтурны*» (Чарот, Лен., 29). Гэта парушэньне граматычных законаў кіраваньня, дапасаваньня і гэт. дал. прыносіць, праўда, нямала няпрыемнасьцяў тым настаўнікам у школе, якія баяцца адступіць ад падручнікаў граматыкі, але, к вялізнаму шчасьцю, у гэтай справе школьныя падручнікі граматыкі недалужны і ня здолеюць спыніць разьвіцьця мовы. Але найбольшая заслуга маладнякоўцаў — збагачэньне слоўніка бел. мовы, якое зьяўляецца вышэйшай асновай духоўнага разьвіцьця народу: хлапец, сказаў Потэбня, які размаўляе на багатай мове, будзе разумнейшым ад філёзофа, які піша свае творы на беднай мове.

Маладняк. 1927. № 5. С. 65—73.

Пётр БУЗУК

МОВА І ПРАВАПІС Ц. ГАРТНАГА

Пад моваю таго ці іншага народу трэба разумець, з аднаго боку, злучнасьць усіх яе народных гутарак, з другога — літаратурную мову, г. зн. мову літаратуры, навукі і дзяржаўнага апарату. Апошняя заўсёды мае сваю паасобную, часамі даволі складаную, гісторыю. У васнову яе кладзецца звычайна якая-небудзь адна, дзьве гутаркі, але пазьней пісьменьнікі з іншых краін уносяць у агульны скарб свае асаблівасьці, і такім чынам літаратурная мова

пашыраецца, збагачаецца, а ў сувязі з гэтым і вышэйшым становіцца ровень развіцця данага народу. Дзіця, сказаў адзін з мовазнаўцаў, якое размаўляе на багатай мове, значна разумней ад таго філосафа, які думае на беднай мове. Так збагаціў украінскую літаратурную мову асабліваўцамі заходніх гутарак Франко; так расійскі байкапісец Крылоў, які прыслухоўваўся да размовы гандляра на рынку, унёс у расійскую літаратурную мову шмат яскравых асабліваўцаў. Вось таму даследаваньне мовы такіх пісьменьнікаў-рэформатараў становіць для мовазнаўцы цікавы матэрыял, хоць, на жаль, яшчэ вельмі мала прац на падобныя тэмы. У расійскай лінгвістыцы ёсць толькі некалькі артыкулаў Карскага, Буддэ і інш. аб мове Пушкіна, Гоголя, Мельнікава-Печэрскага, у украінскай — аб мове Сковороды (проф. Сіняўскага, мой артыкул¹), Котлярэўскага, Шэўчэнка; у беларускай-жа навуцы толькі два нашы невялікія нарысы аб мове Коласа і аб мове некаторых маладнякоўцаў. Спыніўся я на даследаваньні мовы Цішка Гартнага, бо ў ёй знаходзім шмат цікавых дыялектычных асабліваўцаў.

Цішка Гартны родам з м. Капыля, якое ляжыць у паўн.-заходнім кірунку ад Слуцку. Гутарку свае радзімы і суседніх вёсак, якія займаюць месца ў заходняй часьціне паўднёва-заходняе падмовы, Ц. Гартны і ведае добра. І вось таму зусім ясна, што ў яго мове мы знойдзем, з аднаго боку, рысы паўдн.-заходніх гутарак, а з другога боку — крыху больш сьлядоў блізкасьці і польскае мовы. Для нашага даследаваньня мы карысталіся, паперш, кніжкай вершаў «Pieśni» (1913), потым і часткаю яго роману «Сокі цаліны» (Бэрлін, 1922), у якой больш усяго выявілася арыгінальнасьць і самабытнасьць яго мовы, далей зборнікам яго апавяданьняў «Трэскі на хвалях» (Менск, 1924), нарэшце, артыкулам «Беларуская літаратура», надрукаваным у зборніку «Курс белоруссоведения» (Москва, 1918—1920, ст. 258—288), але гэтым артыкулам даводзіцца карыстацца з асьцярожнасьцю, бо ў ім шмат друкарскіх памылак. У 2-й частцы яго «Сокаў цаліны», якая нядаўна вышла ў Менску і якая прашла стылістычную рэдакцыю, бязумоўна, ужо няма тае «цаліннасьці», якою адзначаецца 1-я частка гэтага роману. Дыялектычныя асабліваўцы знаходзім тут, галоўным чынам, толькі ў размове герояў. Ня ўсе адзнакі роднае гутаркі аўтара, аднак, адбіліся і ў тых творах, якімі мы будзем

¹ Маецца на ўвазе артыкул: П. Бузук. Мова і правопис в творах Г. С. Сковороды. Пам'яті Г. С. Сковороды (1722—1922): Зб. ст. Одеса, 1923. С. 62—84.

карыстацца, і вялікую часьціну іх зьнішчыла правапісная традыцыя, а ў «Трэсках на хвалях» — яшчэ і стылістычная рэдакцыя; але і таго, што мы знаходзім у зазначаных творах, будзе досыць, каб зрабіць некалькі пэўных вывадаў аб мове вядомага беларускага бэлэтрыстага.

У галіне фонэтыкі знаходзім у яго такія адзнакі, якія будуць звычайнымі і для агульна-беларускае літаратурнае мовы: дзеканьне і цеканьне, *дж*, ч са старых злучэньнеў *dj, tj* (*гляджу, ураджай, хачу*), *ры, лы* замест злучэньняў *рѣ, лѣ* між галоснымі (*грымець, трыма*), зьмену *л* на *ў* (*воўк*), скарачэньне *i, u* пасья галосных і інш. Таму мы на іх дакладна ня спыняемся. Цікавей для нас пытаньне аб аканьні-яканьні ў мове Цішкі Гартнага, цікавае тым больш таму, што паказаньні розных кніжак яго твораў не супадаюць. Так, напр., у зборн. «Pieśni» нібыта адбываецца дысыміляцыйнае яканьне (*ziemia, pryniesła, spleła* — на 11 ст., *nieścasna je* — на 15 ст., *leciac, śpieśać* — на 17 ст., *spiewannia* — на 27 ст., *pryletaj* — на 31 ст., *nie ўciekaj* — на 32 ст. і г. д., пры *ziamli, mianie* і г. д.). У арт. «Белар. літаратура» і ў іншых творах амаль заўсёды знаходзім моцнае яканьне. Высьвятляючы прыведзеныя факты, звычайна даводзіцца ставіць пытаньне: які з фактаў перадае ўласнае вымаўленьне аўтара, які-ж зьяўляецца адбіццём пэўнай правапіснай сыстэмы, традыцыі, таго ці іншага выдавецтва, а можа нават самога аўтара? Тут на дапамогу павінна нам прыйсьці беларуская дыялекталёгія. Пасья шэрагу апошніх досьледаў (Некрашэвіча, Дурнава, Лёсіка і нашых) выявілася, што нават на тэрыторыі паўдн.-беларускай усюды пануе дысыміляцыйнае яканьне (або ўжо поўнае еканьне), і таму прыведзеныя прыклады з «Pieśni» адбываюць уласнае вымаўленьне аўтара, пазьнейшае-ж моцнае яканьне становіць чыста-штучную, выключна правапіснага характару зьяву. На дысыміляцыйнае яканьне можа паказваць і такі прыклад, як *ціжарным* (К. б., ст. 264). Аўтар напісаў *i*, ня ведаючы этымолёг. слова. У апошніх ненаціскных складох *o* таксама зьмяняецца на *-a* (*niechta* — Pieśni, ст. 4, *choladam* — там-жа, ст. 8, *ciażka* — ст. 14, *maladoha* — 26); знойдзем мы ў тэй-жа кніжцы, праўда, і *ciażkaho* (ст. 22), *šyrokhaho* (25), але, успомніўшы, што мяжа гэт. зван. зьмернага аканьня праходзіць крыху ніжэй ад Копыля, апошнія прыклады трэба вызнаць адбіццём правапіснай сыстэмы.

Заслугоўваюць увагі яшчэ наступныя фонэтычныя асаблівасьці ў мове Гартнага — Жылуновіча: 1) *пошля* — К. б., ст. 258, 261,

269 ды інш., якое замест *посьле* зьявілася, відавочна, у выніку пашыранага на тэрыторыі Беларусі шыпячага вымаўленьня паякчаных сьвільскачых; 2) спорадычныя выпадкі адбіцьця пераходу звонкіх зычных у глухія пры пэўных умовах (*якрас* — К. б., 260, *мэтат* — *мэтад*, гл. К. б., ст. 264); 3) наяжджаючыя зам. наяждж. — К. б., ст. 260; 4) мосны зам. моцны (К. б., некалькі раз). Апошнія вымаўленьне мы чулі ў Бабруйшчыне.

Значна больш характэрнага можна адшукаць у мове Ц. Гартнага ў **галіне морфолёгіі**.

Дав. мн. л. мужч. р. канчаецца на -ом: бацьком — С. ц.¹, 46, 74, 91 ды інш., Тр., 6; месн. скл. мн. л. канчаецца на -ох: *гадох* — С. ц., 26; *паплавах* — С. ц., 69; *кустох* — С. ц., 84; *сватох* — С. ц., 121; *на рачох* — Тр., 8.

Ф. клічн. скл. адрозьніваюцца ад ф. назоўн. скл.: *госьцю мой* — С. ц., 38; *таварышу* — С. ц., 94; *сваце* — С. ц., 143; *браце* — Тр., 17, 32 і інш. Захоўваюцца вядомыя формы парн. л., ня толькі *вачыма* (і *вачмі*), але і *ў ваччу* (месн. скл.), родн. — *ваччу*, *у вушшу* (у Сок. цал. часта пішучца гэтыя словы з адн. ч і *ш*). Побач з формамі *мацеры*, *мацэру*, *мацэраю* знаходзім і нескланяльную форму *маці*.

У формах прыметнікаў трэба адзначыць, папершае, вельмі пашыраную скарачаную форму, якая часта сустракаецца ў народнай мове: *адвароцен* — С. ц., 6, 133; *агонь стушан* — С. ц., 62; *сярдзіт* — С. ц., 74, 115; *ўтомлен* — С. ц., 79; *ўбран* — С. ц., 81; *бязволен* — С. ц., 88; *здаволен* — С. ц., 192; *сьцешан* — С. ц., 156; *азадачан* — Тр., 16; *павешан* — Тр., 21; *няпэвен* — Тр., 121 ды інш.; потым ф. ф. месн. скл. прыметнікаў і займеньнікаў прыметнікаў не-жаноч. р. на -ом пад націскам і на -ум не пад націскам (у... *swajot...* *sni* — Pieśni, ст. 10; *аб том* — там-жа, ст. 31; *аб іот* — К. б., ст. 262; *аб яком* — там-жа, ст. 264; у палітычным работніку — ст. 272; у эканамічным і духоўным значэньню — ст. 279) — формы, бясспрэчна, пашыраныя на бацькаўшчыне нашага пісьменьніка (гл. маю «Спробу лінгвістычн. географ. Беларусі», ст. 76—78 і карту № 17).

У жан. р. у дав. і месн. скл. адз. л. не пад націскам часта — *-уй*: у сваёй *пекнуі* і прыгожуй «Прадмова» — К. б., ст. 264.

¹ У прыкладах, якія падаюцца ў нашым артыкуле, літары С. ц. азначаюць «Сокі цаліны»; Тр. — скарачэньне назвы «Трэскі на хвалах»; К. б. — Курс белоруссаведения; цыфры паказваюць старонку. (*Зайв. П. Бузука.*)

З форм займеньнікаў можна адзначыць: *гэсты, гэстага* — С. ц., 122; *з гэстым* — С. ц., 130, 153; Тр., 10 і інш., потым *jeј, jeјu, тајеu*, гл. Ріеіпі, а таксама К. б.

З форм лічэбнікаў заслугоўвае ўвагі прыклад *восемнанцаты* (год) — С. ц., 42. Як вядома, *н* перад *ц* у лічэбніках 11—19 можна чуць у розных мясцох Беларусі. Ад *два*, як і ў большасці іншых пісьменьнікаў, ужываюцца формы *двух, двум, двумя* для мужч. р. і *дзьвюх, дзьвюм, дзьвюма* — для жан. р.

Шмат цікавых дыялектычных асаблівасцяў знойдзем у спражэньні.

Ф. 3 ас. адз. л. цяпер. і будуч. часоў 1-га спражэньня часта канчаецца на *-ць*: *пойдзець* — С. ц., 28; *жывець* — С. ц., 65; *цячэць* — С. ц., 80; *уцячэць* — С. ц., 120. Яшчэ часцей прыклады 3 ас. адз. л. 2-га спраж. бяз *-ць* (звычайна, у тых выпадках, калі націск ня падае на канчатак): *мусе* зам. *мусіць* — С. ц., 24, 87; *загавора* — С. ц., 62; *выходзе* — С. ц., 87; *гавора* — С. ц., 91; *носе* — С. ц., 96; *знача* — С. ц., 121, 131, 147, 148; *зачэпе* — С. ц., 73; *любе* — С. ц., 72 і інш. Але мы ня думаем, каб у данай асаблівасці адбівалася б адзнака капыльскай гаворкі. Паўднёвыя белар. гутаркі адзначаюцца галосным гукамі *о* (не пад націскам *а*) перад канчаткамі *-м* у перш. ас. мн. л. Некалькі прыкладаў такіх форм знашлі мы і ў Цішкі Гартнага (у размове герояў): *успадом* — Тр., 51; *правадом* — Тр., 118; *уцяком* — Тр., 177; *атыдам* — К. б., 262. Граніца гэтае зьявы канчаецца недзе недалёка ад Капыля, але ў гутарцы самое радзімы Ц. Гартнага яна яшчэ існуе, гл. нашу «Спр. лінгв. геогр. Беларусі», ст. 83—84 і карта № 19.

«Трэскі на хвалях» пераконваюць нас яшчэ ў тым, што дыялект м. Капыля ведае другую характэрную асаблівасць паўдн.-заходн. падмовы, а іменна, формы будуч. часу на *-му, -меш, -ме* і г. д.: *рабіцьму* — 17 ст., *рабіцьме* — 78, *значыцьме* — 20, *хадзіцьмуць* — 25, *сьмяяцьмуцца* — 30, *памятацьмуць* — 31, *думацьме* — 32, *ведацьмеш* — 42, *вучыцьмеш* — 53, *прасіцьму* — 77, *мусіцьмеш* — 93, *вячэрацьмуць* — 106, *магчыме* — 119, 122, *майчацьмеш* — 151, *казацьмуць* — 164, *абгаварвацьмуць* — 168, *прымушацьмуць* — 175, *мецьмеш* — 190; пар. яшчэ *мецьмяш* — К. б., ст. 274, і інш. Разгледжаныя формы, якія, паміж інш., адначаюць і украінскую мову, зьявіліся ў выніку злучэньня незначальнага ладу з дапамагальным дзеясловам: *рабіць* + *-іму, -імеш, -іме* (параўн. франц. *parler-ai, parler-as, parler-a*).

Для загаднага ладу ўжываюцца звычайныя формы: *кажы*, у мн. л. *хадзем*, *пастойма* (С. ц., 97), *уцякайма* (Тр., 109), *бярэце* ды інш. Заслугоўвае ўвагі толькі прыклад ф. 2-е ас. мн. л., утворанае па аналёгіі з ф. 3 ас.: *хай-бы вы... прысели* — С. ц., 40.

Пераходзячы да дзеяслоўных прыметнікаў, мы пабачым, што мова аўтара «Сокаў цаліны» адзначаецца здольнасцю да ўтварэння ўсіх чатырох катэгорый гэтых дзеяслоўных форм: 1) цяперашняга часу дзейнага стану (*убягаючай* (родн. скл. адз. л. ж. р.) — С. ц., 54; *манячыя* — С. ц., 57; *паглынаючая* — С. ц., 99; *узыходзячага* — Тр., 94; *парушаючым* — Тр., 136; *прадстаячае* — Тр., 193; *нарастаючай* — Тр., 249); 2) прошл. ч. дзейн. стану (*пакінуўшага* — С. ц., 7; *пераліваўшага* — С. ц., 30; *заблісьцеўшыя* — С. ц., 55; *мігаўшыя* — С. ц., 99; *падышоўшых* — Тр., 6; *ападаўшага* — Тр., 44; *маўчаўшая* — Тр., 120 і інш.); 3) цяпер. ч. залежн. стану (*чакаемыя* — С. ц., 21; *пасылаемыя* — С. ц., 30; *перажываемага* — С. ц., 92) і, звычайна, 4) прошл. ч. залежн. ст. Прыклады апошнія формы, якая захавалася і ў народнай мове, не адзначаем. Паміж інш., некія з украінскіх мовазнаўцаў (напр., Ол. Курило ў сваіх «Увагах до сучасн. укр. літэрат. мови») вядуць барацьбу проціў ужывання дзеяслоўных прыметн., але, як мне даводзілася ўжо аб гэтым пісаць (у II вып. «Вісника Одеської комісії краєзнавства пры укр. Ак. Н.», 1926), ніводная літаратурн. мова не абходзіцца бяз гэтых форм; асабліва вялікая патрэба адчуваецца ў дзеясл. прыметн. цяпер ч. дзейн. ст., і таму добра робяць і беларускія пісьменьнікі, якія ня чураюцца зазначаных форм. Для дзеясловаў нядзейн. стану старыя ф. ф. на *-шы* могуць замяняцца прыметнікамі дзеяслоўн. пахаджэння на *-лы*: *парыжэлы*. Гэтыя ф. ф. ведае і мова Ц. Гартнага. Што датычыцца словаўтварэння, то тут таксама нешта трэба адзначыць, паперш, ф. *голаў* побач з *галава*, прыслоўнікі з канчаткамі *-ма* (*кудэма* — С. ц., 73, 80, 149; *тудэма* — С. ц., 80; *сюдэма* — С. ц., 124) або *-эю* (*кудэю* — С. ц., 84), нарэшце, такія прыслоўнікі, як *вундзека* — С. ц., 89; *сёньнека* — Тр., 16, 127; *цяперака* — Тр., 7, 108.

У галіне **сінтаксу** звярнулі на сябе нашу ўвагу такія звароты, цалком згодныя з духам народнае мовы: 1) *пабраўшыся за рукі і ссунуўшы Зося касынку, а Гэля хустку на плечы* (С. ц., 57) і 2) *што магло стацца з бацькамі, жывучы каля фронту* (Тр., 80). У зборн. «Pieśni» чытаем: «*Mnie ab śmierć hawaryć*» (ст. 24).

Але больш яскравым зьяўляецца слоўнік Ц. Гартнага. Яго даследаваньне магло-б нават зрабіцца тэмаю для паасобнае працы.

Гэта, думаю, стаіць у сувязі з тым, што мова Случчыны ў гэтых адносінах наогул адзначаецца багаццем і рознастайнасцю. Мы ведаем добра аб тым, што для слоўніка жывое беларускае мовы найбольш усяго матэрыялу падае Слуцкая акруга.

Некаторых са слоў, што спатыкаюцца ў Цішкі Гартнага, не знаходзім у слоўніку Насовіча, большасці з іх ня знойдзем таксама і ў «Беларуска-расійскім слоўніку» Байкова і Некрашэвіча.

Вельмі цяжка было-б выпісаць усе лексычныя дыялектызмы Ц. Гартнага, і таму мы ўспамінаем толькі галоўныя:

- Абламзаць*** = р. *облапить*, абламзаў — С. ц., 19,¹
*адкасацца** — адчапіцца — С. ц., 113,
*апранаха** — вопратка — С. ц., 5,
*аскабалак***, аскабалачак — трэска — С. ц., 85, Тр., 94,
*ашыгаць*** = рас. *уплетать* — С. ц., 56,
*балхвіць*** — балбатаць: *балхвіў* — С. ц., 51, *балхвяць* — Тр., 34,
*валэндацца** — валандацца — С. ц., 65,
*валтужаньне*** — барацьба — С. ц., 40,
*вочапы*** — жураўлі ў калодзежаў — Тр., 97,
*вымерхацца** — ператаміцца — С. ц., 5, 18,
выпетраць — высушыць — Тр., 44,
*закапыліць*** = рас. *надуть*, блр. *адтапырыць*, укр. *закопи-
лити* — Тр., 71,
*закапырсыціцца** = р. *заупрямиться* — С. ц., 98,
запуліць — выпіць, пракаўтнуць: *запуліў гарнец гарэлкі* —
С. ц., 106,
*калягаваць** — весці кампанію — С. ц., 43,
кацёлка — кружок, які качаюць хлапцы — С. ц., 48,
кламіць — хлусіць — С. ц., 104, 77,
*козлыт** = р. *щекотка* — С. ц., 77,
каразьлівы — каросьлівы — С. ц., 122, Тр., 5,
*катурхаць***-нуць — штурхаць — Тр., 40, 67,
ласьне — хіба, уласна — ужываецца часта,
мага — сіла, магчымасць: *не хапае магі* — Тр., 44,
*мерзькануць*** = р. *улизнуть*, *шмыгнуть* — Тр., 57,
*мінтрэжыцца*** — зьнікаць, псавацца — С. ц., 144,

¹ *Увага.* Слоў, адзначаных аднэй зорчай, няма ў слоўніку Насовіча; адзначаных-жа двума зоркамі — няма і ў слоўніку Байкова і Некрашэвіча. Большасць-жа тых слоў, якія адзначаны аднэй зоркай (*закапырсыціцца* і інш.), у слоўніку Байкова і Некрашэвіча зазначаны, як словы, узятыя з Ц. Гартнага. (*Заўв. П. Бузука.*)

мыцяльнік — месца, дзе мыюць начыньне — С. ц., 99,
муля — фарба, колер — часта,
нарымсьцілася ** — С. ц., 22,
надоячы — гэтымі днямі, рас. *давеча* — С. ц., 24,
налпам ** — раптам — С. ц., 110,
нягегляц ** — няхлюй — С. ц., 110,
нейшманкі ** — няпрыметна — Тр., 41,
наўда — карысьць, важнасць — С. ц., 72,
няўрымсьцішся ** — С. ц., 73,
нялапая ** — даволі вялікая — С. ц., 65,
нялапыя ** — С. ц., 65,
пашлёгваць ** — пахлястаць пугай — С. ц., 16,
пілявая ** — С. ц., 5,
патоля * = р. *поблажка*: *дамо патолю* — С. ц., 126,
падрабезіць ** = р. *засеменить* (нагамі) — С. ц., 49,
плявузгаць ** — чаўпсьці — С. ц., 24, Тр., 14, 55,
прыкархнуць ** — задрымаць — С. ц., 46,
плён — ураджай — К. б., некалькі раз,
плойма — шмат, рас. *уйма* — С. ц., 47,
ралы ** — галіны — *Pieśni*, 22, 23,
рымст ** — імкненьне — Тр., 94,
салоха * — няхлюй, недапечаны — С. ц., 110,
скрэмзаць ** — напісаць дрэнна, грымзанінай (пар. укр. *грамузляти*) — С. ц., 5,
сьцігаць — сігаць — С. ц., 106,
трапунак ** — выпадак — С. ц., 25,
тувальня ** — намётка — С. ц., 76,
тузнуць — часта,
уталопіць ** — (вочы) — утаропіцца — С. ц., 14,
хэнць ** — ахвота, жаданьне — С. ц., 12,
хэўра ** — кампанія, хэўрус — С. ц., 26,
шалабоніць — балбатаць — С. ц., 44,
шманаць — не зьвяртаць увагі — С. ц., 44, 31, Тр., 163.

Некаторыя з пералічаных словаў (напр., *хэнць*, *плён*) — відавочныя полёнізмы; другія, як, напр., *скароджаньне*, *рымст*, *няўрымсьцішся*, *валэндацца*, *науда* — запазычаны з літоўскае мовы або ў абедзьвюх мовах зьявіліся з якое-небудзь трэцяе агульнае крыніцы; пахаджэньне-ж большасьці з іх пакуль што застаецца задачай для будучых этымолёгічных дасьледзін.

Яшчэ некалькі слоў аб стылі Ц. Гартнага. Ён любіць фігуру паўтарэння (гл. С. ц., стар. 31), а з тропаў, галоўным чынам, мэтафору. Некаторыя з яго вобразаў вельмі ўдатныя: *хмары... тушылі адну зорку за другой* (С. ц., 96); *скарамоўкаю, разбайленаю сытым сьмехам* (С. ц., 104); *па небе швэндаліся хмары* (С. ц., 116); *на тварах іх абодвух загулялі рэзвыя ўхмылкі* (С. ц., 138); *празрыстае сонца ўлівалася сваімі праменьнямі ва ўсе чатыры бакны хаты, змываючы са шкла шыбай прыгожыя ўзоры марозу* (Тр., 101); *па канаўках-маршчынах* (Тр., 103). З народнае мовы ўзята маляўнічае, відавочнае адмаўленьне: *ні каліва, ні званьня* — С. ц., 42, 52, або *ні званьня, ні беднага* — Тр., 99, або, нарэшце, *ні каліва, ні беднага* — Тр., 10.

Закончыўшы агляд мовы Ц. Гартнага, мы бачым, што ён, па-першае, пашырае рамкі слоўніка беларускае літаратурнае мовы; падругое, захаваньнем этнографічнага колёрыту ў мове сваёй і сваіх герояў дае цікавы матэрыял для вывучэньня Случчыны, асабліва карысна цяпер, калі вядзецца энэргічная праца па краязнаўчаму дасьледаваньню Беларусі.

*Цішка Гартны ў літаратурнай крытыцы.
Мінск, 1928. С. 177—185.*

Язэп ЛЁСІК¹

ГРАМАТЫЧНЫ СКЛАД МОВЫ Ц. ГАРТНАГА²

Юбілейны нарыс

Пачатак дасьледаваньню граматычнага складу мовы (фонэтыкі, морфолёгіі і сынтаксу з слоўнікам) нашых пісьменьнікаў паложан проф. П. А. Бузуком. Ён напісан кароткі нарыс аб мове Якуба Коласа («Мова і правапіс у творах Я. Коласа», зьмешчаны ў зборніку «Якуб Колас у літаратурнай крытыцы», стар. 137), потым «Увагі аб мове і стылю маладнякоўцаў» (часопіс «Маладняк» за 1927 г., № 5). Пісаў П. А. Бузук і аб мове Ц. Гартнага — «Га-

¹ Даведка пра Я. Лёсіка змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 36.

² Прыведзены ніжэй артыкул узнаўляўся ў кн.: Лёсік Я. 1921—1930: 36. тв. / Уклад., прадм. і камент. А. Жынкін. Мінск: НАРБ: Выд. Логвінаў, 2003. С. 307—343.

лоўныя асаблівасці мовы Ц. Гартнага» (часопіс «Полымя» за 1926 г., № 5).

Сюды належыць новая работа Л. М. Цвяткова «Мова Ф. Багушэвіча», якая чыталася як даклад сёлета ўвосень у Клясе мовы і літаратуры Б.А.Н. Да такіх работ трэба аднесці цікавую і каштоўную работу Л. Цвяткова «Увагі аб мове філёматаў», дзе гутарка ідзе аб асаблівасцях беларускае мовы у беларускіх філёматцкіх творах Яна Чачота і аб беларусізмах у філёматаў у іх польскіх творах.

Работы П. А. Бузука, пры іх каштоўнасці, носяць, аднак, выпадковы і недакладны характар. Гэта асабліва датычыць яго работ аб мове Коласа і Гартнага. Аўтар ня выкарыстаў у належнай меры патрэбных крыніц і часта прыпісвае некаторыя граматычныя і лексычныя факты пісьменьнікам, як іх уласцівасці, у той час як яны належаць да фактаў, пашыраных у літаратурнай мове, або з'явіліся ў творах пісьменьнікаў у рэзультате стылістычнай рэдакцыі або рэдакцыйнага правапісу. Напрыклад, да лексічных дыялектызмаў Ц. Гартнага аўтар аднёс такія словы, як *вымерхайшыся, скрэманую, сьлібізуючы, рупіцца, луста, па-шлэгвала, чаўпецца, скароджаньне, нарымсцілася, плявузгае, хэўра, кпіш, не шманаў, кацёлка, машастоваю, ласьне, наўда, аскабалачкі, бадзяліся, сьцігалі, атаса, бізунец* і многа іншых. Гэтыя і падобныя словы можна сустрэць у Коласа, Каганца, Гарэцкага, Ядвігіна Ш., А. Гаруна і, значыць, належаць да звычайных літаратурных слоў. Гэтак сама штучныя напісаньні, як *лясьнічаго, першаго, катораго, соцкаго, гоманом, Нёманоў* (з ненаціскным *о* ў другім складзе пасля націску), уведзеныя выдавецтвам «Нашае Нівы» і «Загляне сонца і ў наша аконца», аўтар гатоў прыпісаць правапісу самога Я. Коласа.

Нельга згадзіцца і з некаторымі паглядамі і палажэньнямі аўтара, выказанымі ім у пералічаных вышэй работах. Напрыклад, у рабоце «Увагі аб мове і стылю маладнякоўцаў» аўтар піша, што «унясеннем дыялектычных асаблівасцей пісьменьнікі пашыраюць і збагачаюць літаратурную мову». Такая агульная формулёўка можа прынесці не карысць, а шкоду літаратурнай мове. Выставіўшы такое агульнае палажэньне, трэба быць паступовым і дапускаць у літаратурнай мове ўсю дыялектычную рознастайнасць у фанэтыцы, спражэньні і скланеньні. А якая будзе карысць, напрыклад, калі ў літаратурнай мове дапусьціць гук «р» рознай цвёрдасці і мяккасці або розныя тыпы скланеньня і спражэньня?

Рознастайнасьць фонэтычных і морфолёгічных зьяў не становіць багацьця мовы. Разьвіцьцё мовы выражаецца не ў павялічэньні гэтых граматычных фактаў, а якраз наадварот — у іх спрашчэньні і скарачэньні. Фонэтычныя і морфолёгічныя дыялектызмы, занесеныя ў літаратурную мову, не ўзбагацяць яе, а толькі парушаць адзінства і зграбнасьць, што становіць канечны атрыбут кожнае літаратурнае мовы.

Узбагачваньне і разьвіцьцё мовы адбываецца ня спосабам агульнага някрытычнага перанясеньня ў яе дыялектычных асаблівасьцей, у пераважнай большасьці вузка меснага і архаічнага характару, а спосабам уважных адносін да агульна-прынятых граматычных норм, папаўняючы лексычны і фразеолёгічны запас літаратурнага дыялекту матэрыялам, з густам узятым лепшымі, узорнымі пісьменьнікамі-стылістамі з народных або дыялектычных крыніц з дадачай да гэтага ўласных зваротаў і новатвораў гэтых мастакоў слова. Кожная літаратурная мова вызначаецца *адзінствам фонэтыка-морфолёгічнай базы*, а ўжо на гэтай адзінай базе будуюцца ўся рознастайнасьць яе лексыкі, сэмантыкі і сьінтаксу.

Адгэтуль дзіўным здаецца і другі погляд аўтара, выказаны ім у той-жа рабоце на граматыку. Там мы чытаем: «Гэта парушэньне граматычных законаў... прыносіць, праўда, нямала няпрыемнасьцяй тым настаўнікам ў школе, якія баяцца адступіць ад падручнікаў граматыкі, але, к вялікаму шчасьцю, у гэтай справе школьныя падручнікі граматыкі недалужны і ня здолеюць спыніць разьвіцьця мовы» («Маладняк» 1927 г., № 5, стар.73).

Калі-б сапраўды школьныя граматыкі зьяўляліся такім тормазам у справе разьвіцьця літаратурнае мовы, то яснае дзела, што іх трэ' было-б выкінуць з школы як прадмет навучаньня... Гэты, як нам здаецца, анархістскі погляд на граматыку зноў-жа нічога, апроч шкоды, прынесьці ня можа. Граматычныя нормы, як грамадзкія або дзяржаўныя законы, не запыняюць разьвіцьця, а рэгулююць яго і тым дапамагаюць яго поступу і росквіту. Толькі арганізаванай і дысцыплінаванай грамадзе забяспечаны бесперабойны прогрэс і дасягненьне сваіх мэтаў; толькі граматычна-правільная, г. зн. нармаваная, мова можа дасягнуць свайго вышэйшага разьвіцьця, недаступнага народным дыялектам, якія залежаць ад самых рознастайных і часта выпадковых прычын і ўплываў.

Звычайна фонэтычныя і морфолёгічныя асаблівасці ў мове пісьменніка сціраюцца пры стылістычнай рэдакцыі іх твораў устаноўленым правапісам і граматычнымі нормаў нават у тых выпадках, калі-б сам пісьменнік з тых ці іншых прычын і дапусціў гэтыя асаблівасці свайго роднага дыялекту. У такіх разох гаварыць аб гэтых асаблівасцях можна толькі паводле стылістычна-рэдакцыйных недаглядаў, але гэты матэрыял ненадзейны, бо мог з'явіцца ў рэзультате рэдакцыйнай выпраўкі, прычым у зьмененай і папсаванай форме.

Але гэта і ня важна, паколькі родны дыялект кожнага цяперашняга пісьменніка лёгка аднавіць, даследаваўшы яго на месцы. Пры даследаваньні мовы пісьменніка важна не фонэтыка і морфолёгія, а яго сьінтакс, лексыка, сэмантика, стыль.

Наша задача — граматычны склад мовы Ц. Гартнага. З гэтага боку мова Гартнага становіць шчасьлівае выключэньне. Некаторыя свае творы Ц. Гартны выдаваў і сам назіраў за іх карэктаваньнем, прычым у тыя часы, калі ня было яшчэ ні беларускай граматыкі, ні ўстаноўленага правапісу, калі кожны стараўся пісаць больш-менш так, як у іх гавораць, або так, як яму здавалася лепш, натуочы, такім парадкам, — сьвядома ці несьвядома — усе асаблівасці свайго роднага дыялекту, паколькі пазваляла графічная магчымасьць і не замінаў уплыў некаторых тагочасных беларускіх выданьняў і расійскай граматычнасьці.

Гэтак пісаў і Ц. Гартны. Ня маючы ўстаноўленага правапісу і граматычных правіл, ён зрабіў правільную ўстаноўку у пісаньні, арыентуючыся ва ўсім на сваю родную гаворку. Гэтая аклічнасьць дае магчымасьць калі ня поўнасьцю, то блізка да пажаданае паўнаты выявіць граматычны і лексычны склад яго мовы.

Але наша работа носіць юбілейны характар і не прэтэндуе на паўнату і дакладнасьць. Яна пішацца ў сувязі з дваццацілецьцем літаратурнай творчасці пісьменніка і мае на ўвазе выясьненьне выдатнейшых граматычных асаблівасцей у мове юбіляра.

У васнове гэтае работы ляжаць творы юбіляра — поэзія і проза, зьмешчаныя у газэце «Дзяньніца» за 1916 і 1918 г. і ў зборніку «Зажынкi», якія выдаваліся самым пісьменнікам пры яго рэдагаваньню і беспасрэдным наглядам за друкам. Яго іншыя творы — «Сокі цаліны», ч. 1-ая і 2-ая, зборнік «Трэскі на хвалях» і «Прысады», «Песьні працы і змаганьня», што прайшлі ўжо стылістычную рэдакцыю, — служылі галоўным чынам для выбаркі сьінтаксычнага і фразеолёгічнага матэрыялу. [...]

Сынтакс

1) Выказьнікі і дзейнікі

1) Выказьнік-дзеяслоў ставіцца ў 3-й асобе адзін. л. ў зваротах да асобы і старэйшае, і паважнае, напр.: Што, сват, гэтым хоча сказаць? С. 115. У такіх разох у шляхецкіх гаворках заходняе Беларусі выказьнік-дзеяслоў можа стаяць і ў другой асобе адзіночнага ліку, калі старэйшая і паважная асоба бліжэй знаёмая, але з клічным словам, выражаным спецыяльнымі іменнікамі, як *пан, васпан* ці *васан, ягомасьць, імасьць, вашаць* ці *вашэць*, і з пропускам асабовага займеньніка, напр.: Чаго, васпан, *шукаеш?* Ня тое, васпані, *кажаш!* Куды, ягомасьць, *едзеш?*

Але, як паказваюць звароткі (іменнік «ягомасьць» нават з выбухным «г»), такія моўныя звароты развіліся пад уплывам польскае мовы.

2) Чыста беларускімі народнымі зваротамі зьяўляюцца звароты дзяцей да бацькоў, калі выказьнік ставіцца ў множным ліку пры дзейніку на «вы», які найчасцей не называецца. Гэта знаходзім і ў Гартнага, напр.: *Не клапацецесья*, матуля. С. 142; Мама, *ня плачце!* Т. 34.

Наогул, у Гартнага дзеці да бацькоў зварочваюцца на «вы»: Я вас люблю, мамачка! Т. 245; Пэўна й вам, мама, прыдзецца йсьці. Т. 35.

Гэтак сама звычай вымагае зварочвацца на «вы» да кожнага старэйшага ці незнаёмага чалавека. «Если младший — читаем у запісах Шэйна (т. II, стр. 516) — скажет старшему “ты”, то старший начинает его ругать».

3) Прыметнікі ў сустаўным выказьніку звычайна ставяцца ў кароткай форме, напр.: Для мяне цяпер ты *не патрэбен*. Т. 181; 3 часам сьвет гэты будзе так *міл*, так *люб* кожнаму чалавеку. С. 36; *Вясел і рачыст* я. П. 12; Ён быў *пэвен*. Сц. 285; *Рыгор* быў *прычан...* ня спаць. Сц. 26; Сьвет *адчынён* ва ўсе бакі. Сц. 33; Ён быў *асьцярожан*. Сц. 171; будзь *спакойліў*. Сц. 169; А ты-ж хаця *здаволен?* Сц. 169; Тут не пасаг *важан*. Сц. 167; павінен быць *забясчечан*. Сц. 168; Няўжо ён *здацен* да благіх дзей? Сц. 203; Упраўляюшчы быў *палішчан* словамі Ладымера. Т. 218; Людзкія гущы... былі ім *чужы, адваротны і няцікавы*. Сц. 209; Рыгор быў *весел*. С. 83.

Гэтак сама пры выражэньні пажаданьня: Няхай *здараў* едзе! Сц. 106.

Радзей знаходзім у такіх разох поўную форму: А ласьня я тут *вінаваты*? Т. 68; Тры разы быў *ранены*. Т. 85; Панкел стаў *жвавы, рачысты, рухавы*. Т. 182; Усе яны некія *скрытныя, патайныя...* Т. 213; А Рыгор такі *порсткі*. Сц. 269; дык і ты *нездаволены*? Сц. 83; Рыгор быў *палішчаны*. Сц. 85; Наплыў ахвотнікаў быў *тысячны*. Сц. 207.

4) У суштаўным выказьніку на месцы другога назоўнага склону часта знаходзім дзеяпрыслоўе на -«шы» або параўнальнае прыслоўе, напр.: Бацька быў *здорава вымерхайшыся*. С. 18; жонка яго... была *выйшаўшы ў двор*. С. 111; а то яны, небаракі, цэлы дзень *ня ейшы*. Т. 34; Было зусім *сьціямнейшы*. С. 21; Натальля была *адварнуўшыся* ад акна. Сц. 235; вярнуўся на работу *неабедайшы*. Т. 18; дзеткі рабіліся *неспакойней і падазронай*. Т. 19; Куды ты *невячэрайшы*? Сц. 300.

У газэце Дз. 8, 33 сустрэлася раз зьменная форма па месцы дзеяпрыслоўя: Чулася *ня выспаўшай*.

Тут мы маем творны прэдыкатыўны, выражаны дзеяпрыметнікам дзейнага значэньня прошлага часу. Гэта рэдкая ў беларускай народнай мове форма дзеяпрыметніка дзейнага значэньня, як відаць, не аўтарскі морфалёгічны новатвор, а ўзяты пісьменьнікам з прыроднага дыялекту.

Цікавы дзеяпрыслоўныя пазыцыі знаходзім у такіх сказах: Ужо маем *праехаўшы* больш соткі вёрст. Сц. 57; і дома *быўшы*, чуў яго шолам. Сц. 76; Я сустрэла яе з бацькамі *ідучы* з поля, Дз. 8, 30; Я прышоў і застаў яе *лежачы*. Т. 129.

У вапошніх прыкладах мы маем дзеяпрыслоўе «ідучы», «лежачы» ў ролі другога вінавальнага склону. У такіх разох сувязь дзеяпрыслоўя з сваім словам у сказе няясная, і пісьменьнік у сваіх пазьнейшых творах часта абарачае такое дзеяпрыслоўе ў зьменную форму, напр.: «пазіралі ў вакно, думаючы угледзіць іх *ідучымі*», замест звычайных у народнай мове зваротаў з дзеяпрыслоўямі, як, напр.: Ці ня бачыў ты войска *ідучы*? Знайшлі яго пад кустом *сплючы*. Ой зіма мая маразьлівая! не марозь мяне з паходу *ідучы*, каня *вядучы*, шаблю *нясучы*, зброю *вязучы* (н. песьня). Пад вароты пад'яжджаючы, чую брата *гаворачы* (н. п.).

Разумеецца, у навуковай мове, якая патрабуе сьціслай дакладнасьці, ужываць дзеяпрыслоўі ў гэтай пазыцыі нельга, бо іх можна было-б звязаць з дзейнікам і тым зацямніць сэнс сказу, але ў прыгожым пісьменстве ўхіляцца ад такіх зваротаў няма ніякай падставы, бо ў народнай звычайнай і песеннай мове яны вельмі пашыраны.

5) Пры наяўнасці дзеяслова ў сустаўных выказніках, на месцы другога назоўнага склону, выражанага назоўнікам, прыметнікам ці дзеяпрыметнікам, знаходзім творны прэдыкатыўны, напр.: Скора стала *цяжкаю*. Сц. 309; *Ганнаю* завуся я. Сц. 50; Вярнулася дамоў *аднёю*. Сц. 328; Янка *пашоў адным* цераз пасекі. Сц. 22; *вышаў адным* на ўзбярэжную. Сц. 179; яму вельмі *цікавым было* кожнае слова таварыша. Сц. 33; Абы прышоў *цэлым*. Сц. 153; Каб ты была *добраю*. Сц. 265; Пагода выдалася *ціплаю, пекнаю*. Дз. 6, 4; стаў *заядлым, нейтамімым змаганьнікам*. Сц. 33; рэвольвэр... ляжаў *празапас захаваным* у страсе падпаветкі. Сц. 141; Птаства было датаго *сьмелым*, што... Сц. 109; стаялі *перастаўленымі* тры крэслы. Сц. 67; Прышлі *першымі*. Сц. 133; была *добраю рахманнаю дзяўчынаю*. Сц. 121; Пэўна, што *галодным* паехаў, небарака. Т. 12; Дзень выдаўся *ясным, пагодным*. С. 141; Толечкі вярнуўся з фронту *раненым, пакалечаным*. Т. 174; мы астаёмся *пераможанымі*. Сц. 298; якімі-б мы былі *моцнымі*. Сц. 298; Што-ж будзе, калі яна застанеца *аднэй?* Т. 121.

Пры адсутнасці дзеяслова стаіць другі назоўны склон, часам з творным для памацнення, напр.: Наша рэч *старыкоўская*. Т. 90; Старасьвецкія людзі *хітрэйшыя* за сучасных. Т. 90; Я *адна аднёю* тут. Сц. 323; Яна засталася *аднёю адна*. Т. 249; Невялікае памяшканьне было *бітком набіта* людзьмі. Т. 164; А ласьне тут я *вінаваты?* Т. 68.

Творны прэдыкатыўны можа стаяць і на месцы другога вінавальнага склону, напр.: Пакінулі яго *адным*. Сц. 263; Сёмка знарок пратрымаў каня *спыненым* некалькі хвілін. Сц. 117; Наліў яго *поўным* ізноў. Дз. 6, 3. Поплеч з гэтым часта ўжываецца і другі вінавальны склон: Застаў хворую маці *адну адзінюткую*. Т. 131.

6) Творны прэдыкатыўны як-бы чаргуецца з давальным прэдыкатыўным, напр.: Можна няшчасьненькаму, трапляецца *цэлымі днямі галоднаму і халоднаму быць*. С. 78; Як тут сядзець... *галоднаму?* Т. 83; Думаў, ня быць мне *жывому*. Т. 85; Часта траплялася... *быць бітым*. С. 80; Ня шкодзіць *быць старожкім*. Сц. 143; *Дзеравянаму* трэба *быць* чалавеку, *бяздушнаму*... Т. 88.

Пасьля «быць» знаходзім і другі назоўны склон: «Ды ці мог ён, Рыгор, *быць праконан* да поўнасьці, што Зося ні каліва, ні беднага ня любіць Васіля?» С. 86.

7) Што да простага выказніка, то тут заўважваюцца наступныя асаблівасьці:

а) форма загаднага ладу на месцы абвеснага: *А Сёмка вазьмі і прыедзь*. Сц. 101; *а тыя вазьмі і паслухай*. Сц. 120; *а мне — пропадам прападай*. Т. 122;

б) незваротны стан замест зваротнага: *Яны накіравалі да дзьвярэй*. Сц. 129;

в) пераходны дзеяслоў на месцы непераходнага: *з коміну гнай слупамі дым*. Т. 83;

г) абагульненне двух працівалежных паняццяў з адмоўем «не»: *Зробіць ня зробіць, вылячыць ня вылячыць*, а тут яшчэ да задзіру можа дайсьці. З. 9; *Будзя ня будзе* пагоды, а... трэба збірацца на касавіцу. Сц. 130; *Утаміўся не ўтаміўся*, а трэба йсьці. Т. 41.

Такія звароты вельмі пашыраны ў народнай і песеннай мове, напр.: *Купіў — ня купіў*, а патаргавацца трэба; *Хітры — ня хітры*, а сядло есць (Федароўскі, т. III, ч. II, стр. 161). *Ці стаяла — не стаяла* толькі тая слава (п.) (Параўнайце гэтыя звароты з такімі прыслоўямі, як *калі-ні-калі, як-ні-як, дзе-ні-дзе*);

д) выказнік, выражаны некалькімі дзеясловамі: на грошы ды *пайдзі пастарайся купіць*. Т. 249;

е) дзеясловы «ведае» і «знае»: Бог сьвяты *ведае*, бог сьвяты *знае*, як яму там паводзіцца. С. 78;

ж) форма ўмоўнага ладу для выражэння просьбы, пажадання: *Няхай-бы ты, сыноч, пасьцярогся, няхай-бы ты памаўчай*. Сц. 323.

8) У падвойных выказніках знаходзім такія звароты: і яна *засталася маўчаць*. Т. 155. («Агнэса перш штосьці хацела папярэчыць Андрэю, але разам загразла ў яе горле тое, што яна мела-ся выказаць, і яна *засталася маўчаць*.» Т. 155). А прыедзе сюды — і *давай пераймаць* другіх. Сц. 120.

9) Форма «проша» (польск: *prosze*): *Проша* сядаць. С. 34; *Проша*, Васіль! Дз. 6, 3. Гэта дзеяслоўная форма польскага пахаджэння вельмі пашырана ў заходня-беларускіх дыялектах. Страціўшы ў беларускай мове сваю асабовасць, яна стала ўжывацца ў зваротах для выражэння ветласці, гасьціннасці як некае прыслоўе гасьцінна-ветлага характару, напр.: *Можна ўвайсьці? — Проша* (замест «прашу»). *Проша* сесцьці! *Проша* за стол! *Проша* закусіць! *Проша*, слаўны гаспадару! (валачобн. п., Чачот). *Проша*, музыканце, перастаць іграць: будзем княгіню бослаўляць! (з вясельн. прамоваў). А вы, каляднікі, *проша* ад нас! А вы, малойчыкі, *проша* к нам! (з калядных песень).

10) У мове Гартнага часта знаходзім дзеяслоў «маецца» поплеч з правільным яго значэннем («А паглядзець хочацца, як і

што ён там *маецца*». Сц. 34), у значэнні расійскага дзеяслова «имеется» на месцы звычайнага ў беларускай мове «ёсьць», напрыкл.: У вас *маецца* здольнасьць добрага гаспадара. Т. 223; Вось у нас *маецца* мізэрнае гаспадарства. Сц. 128; А дзе *маецца* хоць зданьне... С. 71; *маецца* прыці. Дз. 8, 31; *маюцца* адбыцца. С. 71 і г. далей.

Звароты з дзеясловам «маецца» замест «ёсьць» ужываюцца і іншымі нашымі маладзейшымі пісьменьнікамі. Тымчасам у Коласа, Купалы, Каганца, Ядвігіна Ш., Гаруна, а таксама ў старых нашых пісьменьнікаў, як Марцінкевіч, Багушэвіч, Няслухоўскі, мне не даводзілася спатыкаць сказаў з зваротным дзеясловам «маецца» у гэтым значэнні. Гэтак сама народная вусная творчасць не дае нам прыкладаў на такія звароты.

Аб значэнні дзеяслова «маецца» у беларускай мове мне даводзілася пісаць у журнале «Полымя» за 1925 г. (глядз. «Увагі да белар. літар. мовы», стар. 145), а таксама ў «Узвышшы» за 1927, № 5, стр. 195—7¹. У нашай мове «маецца» выражае стан чалавека — душэўны ці матар’яльны («Як маешся? Як-жа дзеткі вашы *маюцца?*»), і гэтым словам нельга перадаваць расійскага дзеяслова «имеется». Калі парасійску скажучь: «У меня имеется три рубля», то пабеларуску трэба сказаць: «Я маю тры рублі», або — «У мяне ёсьць тры рублі». Карацей кажучы, зваротная форма дзеяслова ад «маць» — «мець» у беларускай мове ўжываецца толькі ў адносінах да стану чалавека. [...]

Граматычна-лексычны аналіз паказвае, што мова Ц. Гартнага, агулам кажучы, багатая на граматычна-лексычныя асаблівасці як вузка-дыялектнага капільскага, так і агульна-народнага пахаджэння і ў поўнай меры адбівае этнаграфічны калёрыт свайго роднага дыялекту. З гэтага боку Гартны арыгінальны і самабытны, як ніводзін старэйшы пісьменьнік.

Але граматычна-лексычнае багацце, узятая з народнае мовы, часта ўжываецца ім у сырой, неапрацаванай форме, у некаторых разох — у няясным і незразумелым кантэксце, з непамерна вялікім лікам т. зв. *барбарызмаў* (звычайна — расійскіх) і нэалёгізмаў (новатвораў), у пераважнай большасці няўдалых і зусім непатрэбных, выкліканых няўважлівым і часта неспрактываваным падыходам да стылізацыі.

¹ Так у тэкście.

Граматычны, а таксама лексычны склад мовы, як набытак цэлай дыялектычнай групы, становіць аб'ектыўна даны элемент у мове кожнага пісьменьніка і, агулам кажучы, ня можа ў поўнай меры характарызаваць мовы самога пісьменьніка. Мова самога пісьменьніка выражаецца ў стылізацыі гэтага аб'ектыўнага данага граматычна-лексычнага матэрыялу, у яго здольнасці пісаць правільна, ясна і дакладна, а ў прыгожым пісьменстве — і вобразна.

Такім парадкам, каб даць агульнае заключэнне аб мове таго ці іншага пісьменьніка, трэба яшчэ прааналізаваць яго стыль.

*Полымя. 1928. № 10 С. 212—224;
1929. № 3. С. 140—153 і
№ 7. С. 150—169.*

Ганна БАЗЫЛЕНКА

Ганна Мартынаўна Базыленка (1908—1980) — беларускі мовазнавец, кандыдат філалагічных навук. У 1931 г. скончыла БДУ. З 1933 па 1938 г. працавала ў Інстытуце мовы, літаратуры і мастацтва АН БССР, з 1944 па 1970 г. — у БДУ. З'яўляецца адным з аўтараў падручніка «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія» (1957), «Граматыкі беларускай мовы. Т. 1. Марфалогія» (1962), аўтар манаграфіі «Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове» (1964), шэрага навуковых артыкулаў.

МОВА РАННЯЙ ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА

Слова ўтвараецца ў сацыяльным асяроддзі, і яно з'яўляецца сродкам пазнання, выяўленнем класавай ідэалогіі чалавека. Вось чаму трэба гаварыць не толькі аб слоўніку паэта, а аб усім ідэёвым змесце, аб усёй сэнсавай накіраванасці творчасці. Адгэтуль зусім не ўсё роўна, якая лексічная сістэма ў творчасці Якуба Коласа, якія яго адносіны да слова як сродка выражэння свядомасці яго сацыяльнай групы.

Эвалюцыя развіцця грамадскай свядомасці і пазнання жыцця на розных этапах класавай барацьбы адбіваецца парознаму і ў мове. Адгэтуль ускрыць класавую прыроду і функцыянальную ро-

лю мовы Коласа, даць правільную ацэнку ёй на розных этапах развіцця ні ў якім разе немагчыма без поўнага аналізу тых гістарычных умоў і таго складанага працэса класавай барацьбы, якімі фармавалася і абмоўлівалася мова паэта.

Першы верш, з якім выступіў Якуб Колас на літаратурны фронт класавай барацьбы, быў напісаны напярэдадні рэвалюцыі 1905 года.

З поўным адчаем і беспрасветным песімізмам Колас апісвае жыццё селяніна:

Нешчасліва наша доля:
Нам нічога не дала.
Не шукайце кветак у полі,
Бо вясна к нам не прышла.

(«Не пытайце, не прасіце»)

Гэтымі словамі аб «нешчаслівай долі», дзе няма светлых песень, дзе на жыццё, як паглядзіш, «сэрца бодем зашчаміць», Якуб Колас хоча намаляваць становішча працоўнага сялянства перад буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыяй. Ад імя іх і выступае Колас на гэтым першым этапе сваёй літаратурнай дзейнасці.

Колас у гэты час зрабіўся ваяўніком эксплуатаемага многамільённага сялянства. Паэт глыбока адбівае ўвесь дэспатызм і варварства соцыяльнага, а Беларусь, як і іншыя нацыянальнасці, знаходзячыся ў каланіяльнай залежнасці ад Расійскай імперыі, то і нацыянальнага прыгнечання беларускіх працоўных мас сялянства. Яго паэзія гэтага часу — не проста аўтабіяграфічны партрэт, як імкнуцца сцвердзіць некаторыя «крытыкі», а гэта аналіз і сінтэз рэчаіснасці. Пісьменнік наманер жывапісцу, скульптару, наманер мастаку ўсякай другой галіны мастацтва адбівае рэчаіснасць у вобразнай форме. Але робіць ён гэта не пры дапамозе фарбаў, пластычных матэрыялаў і г. д., а пры дапамозе слова.

Максім Горкі прыдаваў надзвычайна вялікае значэнне слову. Так, прачытаўшы Бальзака «Шагрэневая кожа», кажа аб мове: «...галоўнае ў тым, што я не толькі чую, але бачу хто, як гаворыць, бачу вочы, усмешкі людзей, хоць Бальзак не паказаў ні твару, ні фігуры», — і далей кажа, — наогул «мастацтва выяўлення людзей словамі, мастацтва рабіць іх мову жывой і гучнай» — задача кожнага пісьменніка.

Мова Коласа — не проста сума значкоў, а жывы інструмент мыслення і выражэння думкі. Беларусь, дзе жыве яго герой, — гэта край з сёламі і вёскамі, якія пазіраюць «сумна і нудна»:

Наша поле дрэнна родзіць,
Бедна там жыве народ,
У гразі ён, бедны, ходзіць,
А працуе — льецца пот.
Пазіраюць сумна вёскі,
Глянеш — сэрца забаліць.
На дварэ — паленне, цёскі,
Куча сметніку ляжыць...

(«Наш родны край»)

Не выпадкова тут — «бедны народ», «поле бедна», глядзяць «сумна вёскі», край, як «сірата», «сумны», як «доля», як «цёмната».

У гэтым змесце слоў Колас адбівае соцыяльна-эканамічныя контуры жыцця беднага сялянства. Словамі «родны край», «сумны», «на дварэ паленні, цёскі» паэт імкнецца намаляваць рэалістычны малюнак паўперызацыі вёскі, якая на палову прыгонніцкая, а на палову капіталістычная. Ён бачыць там «сціш», «нуду», «як у вас-трозе», «сум» і «адны слёзы». У выніку гэтага пазнання, якое знайшло сваё адлюстраванне ў мове, увесь стылістычны комплекс характэрна пасіўнасцю, павольнасцю, абвешан сумам і безнадзейнасцю, у якіх не адчуваюцца нават хоць якія-небудзь зародкі барацьбы.

Апісваючы выгляд «роднага краю» ці дробныя хатнія рэчы, настраёваець, — у выбары гэтых слоў, у іх злучэнні ясна адчуваецца пакрыўджаны, заклапочаны сваім разбурэннем дробны гаспадар. І гэта, безумоўна, не выпадкова, тут наскрозь выяўляюцца ўстаноўкі прадстаўніка дробнай буржуазіі.

Адгэтуль мы бачым, як мова Коласа добра індывідуалізавана ў адпаведнасці з характарам яго героя. Ужываючы розныя соцыялістычныя формы, ён ускрывае своеасаблівасць і характэрнасць моўнага комплексу абяздоленага селяніна і яго адносіны да другіх соцыяльных груп:

Я — мужычы сыноч.
Ні двара, ні кала!
Поле — жоўты пясок,
Хата ў землю ўвайшла.

Або

Не жыву, а гнію,
Прападаю, як мыш, —
Глянй на долю маю,
Глянй на цяжкі мой крыж!
(«Мужык»)

Перапаўняючы сваю мову словамі «гнію», «прападаю», «цяжкі мой крыж», «застагнаў», «сляза цячэ», Колас рысуе сумную карціну становішча сялянства.

Цяжкая марудная праца на полі пана, голад і холад, бяспраўнасць — усё гэта зраслося з асобай, якое развіваецца ў характары перажыванняў, у самаадчуванні, у метадах мыслення, у формах і прыёмах мовы. Умовы, у якіх жыве селянін, выражаюцца ў выглядзе «чорнай хаты», «непрыбранай», «парасяты пад палком», «паўцінаю затканы/стол і кут пад абразом», і так жывеш і «ўміраць ужо пара». Усё гэта рэльефна паказвае вузкія рамкі жыцця, з абмежаванымі мэтамі і патрабаваннямі. Адгэтуль і такая вузкасць і абмежаванасць у тэматыцы мовы: «чорна», «павуцінаю заслана», «уміраць пара». Увесь гэты моўны апарат характэрна вялікай статычнасцю, які накіраваны па вельмі абмежаванаму шляху, што, безумоўна, поўнасцю адпавядае самому характару дробнай буржуазіі. Яна не магла пазбавіцца гэтай вузкасці, бо «ўсё мінулае жыццё сялянства, — кажа Ленін, — навучыла яго ненавідзець пана і чыноўніка, але не навучыла і не магло навучыць, дзе шукаць адказ на ўсе гэтыя пытанні» (Ленін, т. XII). Уціснуты ў такія рамкі сацыяльна-палітычнага жыцця, селянін таптаўся на адным месцы, не знаходзячы выхаду. Ён і стварыў мову паэтычнай творчасці Якуба Коласа. Прытупленне і пасіўнасць і тая немагчымая спакойнасць у стылі, сум і расчараванасць — характэрныя моманты сацыяльна-моўнага жыцця Коласа ў гэты час.

У такім-жа напрамку малюецца і самы момант уходу сялянства з вёскі:

Клумак за плячыма,
Згорбленыя спіны,
Валіць чэрадамі
Бедны люд вясковы.
(«Плытнікі»)

Што тут кідаецца ў вочы? Тая-ж самая спакойнасць апавядання. Без усякага абурэння, спакойна «валіць» «бедны люд» «чэрадамі». Значыць, не ў адзіночку, а цэлымі тоўпамі, значыць, рух масавы. І Колас не абураецца супроць гэтага руху. Ён не бачыць іншага выхаду і лічыць гэты працэс законамерным працэсам жыцця.

Такім чынам, з семантычнага боку мова Коласа ёсць нішто іншае, як пэўны прадукт, які ўскрывае класавую барацьбу напярэ-

дадні 1905 г. з пункту гледжання дробна-буржуазнага рэвалюцыянера.

Выступаючы ад абяздоленага сялянства, паэт увесь час вылучае ў сваёй мове асабовыя займенні «мы».

Абсмеяны, аблаены,
Гразёю мы замазаны,
Багатымі мы скрыўджаны,
Няволею мы звязаны.

Або:

Мы ходзім спатыкаемся,
бадзяемся, як п'яныя,
мы з голадам здрадніліся,
худыя, абарваныя.

(Верш «Наша возьме»)

Тут гэта «мы» пераважае. Але чыё гэта «мы»? Тых, якія з «голадам здрадніліся», якія ідуць і «спатыкаюцца», якія «багатымі» «скрыўджаны». Значыць, гэта «мы» — не маса, якая рэвалюцыйнай барацьбой заваёўвала свае правы, а якая варварскі эксплуатаемая, у той-жа час пасіўна «зраднілася» з голадам, «пакрыўджаная», якая не мела цвёрдага шляху, а хісталася і спатыкалася. Такім чынам, гэта функцыянальнае «мы» не пролетарыята, а той часткі абяздоленай масы сялянства, якое для Коласа было асноўнай рухаючай сілай рэвалюцыі 1905 года.

Часамі гэта «мы» пераходзіць у цесныя рамкі вузкай індывідуальнасці і зліваецца з «я», за якім, безумоўна, у першую чаргу крыецца гэта-ж «мы».

Я — мужычы сынок,
Я не маю дарог!
Мая школа — шынок.
Маё жыццё — астрог.

(«Мужык»)

Другая форма займенніка, якая выходзіць з той-жа прыроды, з якой і «мы», гэта займеннік «наш», «наша»:

Наша доля нас не знае.
Жыццё наша — ноч і цьма.

Або:

Наша песня не вясёла.

Тут зноў гэта функцыянальнае «наш», «наша» выражае ўласнае, асабістае нутро, уласную зацікаўленасць і абмежаваныя ін-

тарэсы адной соцыяльнай групы, другімі словамі — гэта «наш», «наша» ёсць унутраны бок таго-ж агульна-масавага «мы».

Коласу вельмі добра вядома жыццё яго героя, і не толькі агульнае становішча, а якраз вузка-бытавое. І часамі праз падрабязнае пералічэнне гэтых бытавых умоў, ён імкнецца наогул даць малюнак таго месца, якое займае яго соцыяльная група ў агульна-грамадскім жыцці. У моўным комплексе гэта адбіваецца праз ужыванне розных форм імянных назоўнікаў з адмаўленнем «ні»:

У кішэні ні грашынкi,
Хата поўная дзятвы!
Ні паленца, ні лучынкi —
Хоць у землю лезь жывы.

(«На прадвесні»)

Што па сутнасці азначае ўжыванне такіх назоўнікаў, як «ні грашынкi», «ні паленца, ні лучынкi», а «хата поўная дзятвы»? Азначае поўнае адмаўленне матэрыяльнага базіса паўперыва-нага сялянства. У выніку гэтага вырастае «холад» і «голад». І ў Коласа яно знаходзіць сваё адбіццё ў выглядзе новых слоў, як «слёзы», «нядоля», «гора», «бяда». Гэтыя назоўнікі, трэба дадаць, на даным адрэзку часу ў поэты пераважаюць.

Для адзначэння супакойвання і самапрымірэння з становішчам Колас ужывае назоўнікі памяншальныя і ласкальныя.

Напрыклад у адносінах да людзей:

«Будзь паслушна ты, дачушка», «Людцы», «мужычок». Ім адпавядаюць і рэчы: «Хлеўчык», «пограб і гуменцы», «Колы, сошка, барана».

А ўсё гэта абкружае «лясок», «дарожка», «рэчка-крынічка», «чыстых хмарак валаконцы», «цёмная ночка, ночка глухая».

Але для Коласа мала адзначыць толькі самы факт «слёз», «голаду». Для большай выразнасці ён вызначае, якія гэта слёзы і якое гора. І ў гэтым адзначэнні шырокае месца займаюць розныя прыметнікі. Так, прыметнік з суфіксам «н» ён ужывае там, дзе хоча вызначыць соцыяльна-маёмасны эквівалент свайго аб'екта. Напрыклад, «Беднае сяло», «бедная ніва», «бедны мужык», «бедныя сіроты» і г. д. У прыродзе ён выступае, як «цёмная хмарка», «сумны край», «нудны дзень». Прычым прыметнік «бедны» робіцца пануючым. Пры адзначэнні якасці гэтага жыцця ўжывае прыметнік з суфіксам «к» — «горкая сляза», «горкі хлеб». Вызначэнне цішыні, спакою — прыметнік «ціхая», «ціхі» і г. д.

Часамі ўжываецца старая форма скарачаных прыметнікаў, напрыклад: «смутна іх песня», «праца марудна», а таксама і з адмаў-

леннем «не»: «невясёла песня», «нешчасліва наша доля». Ад гэтых слоў нясе старым патрыярхальным духам, прымітыўнай культурай, якая яшчэ захоўвалася ў рэштках прыгонніцкіх адносін.

З сінтаксічнага боку сказы кароткія, адрывістыя, з якіх пераважае спакойная форма абвяшчальных сказаў:

Плытнік гнецца ў полі,
Мёрзне ён у холад.
Ведае нядолю,
Ведае і гола.

(«Плытнікі»)

Вельмі рэдка ўжывае форму пытальных і выклічных сказаў. Герой пераканаўся ў няправільнасці і няроўнасці правоў у жыцці. Ён добра адчувае ўвесь цяжар свайго становішча, і ў сувязі з такім адчуваннем развіваецца нахіл да філасофствавання, у шуканні дарог на выйсце. І тады Колас асцярожна філасофствуе праз пытальны сказ з звароткам:

Што цябе чакае, сын?
Што твая за доля?

І ў гэтым пытанні ціхенька адказвае:

А мо ў школу пойдзеш ты,
Будзеш чалавекам —
Без вучэння кепска жыць
Гэтым трудным векам.

(«Песня над калыскай»)

Гэта імкненне выратаваць сялянства ад націску капіталізма не праз рэвалюцыйны шлях, а праз навуку, праз адукацыю, праз шлях мірнага перарастання ў інтэлігенцыю азначае раз'яднанне працоўных мас, чым яшчэ больш стварае меншасці прывілейнае становішча за кошт большасці. Гэта логіка, безумоўна, выпякае з той-жа агульнай класавай асаблівасці дробнай буржуазіі, хныкання і хістання, якое ў стылістычным сваім выяўленні фіксуецца тымі вышэйадзначанымі лексічнымі формамі, якія ўжывае Колас у гэты час.

Але ў творчасці Коласа гэтага перыяду не толькі знайшло сваю фіксацыю бяспраўнае соцыяльнае і нацыянальнае становішча беларускага селяніна, у ёй з усёй цвёрдасцю і пэўнасцю выявіўся пратэст гэтага-ж сялянства супроць бізуна самадура-памешчыка і жалезных зубоў капітала. У ёй знайшлі сабе яскравыя адбіткі іх класавыя імкненні і ідэалы і ўсе метады барацьбы ў ажыццяўленні гэтых задач у час буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі.

Мяккацеласць патрыярхальнай вёскі, няўпэўненасць і палахлівасць «хозяйственного мужичка», з аднаго боку, і з другога — імкненне змесці да тла казённую царкву памешчыка і памешчыцкую ўладу, знішчыць усе старыя формы і распарадкі землеўладання — усе гэтыя слабыя і моцныя бакі масавага сялянскага руху знайшлі сабе поўнае адлюстраванне ў творчасці Коласа. І паэт у рэвалюцыйны перыяд 1905 года выступае як змагар за соцыяльнае і нацыянальнае вызваленне сялянства.

Я — мужык, а гонар маю.

Гнуся, але да пары.

Я маўчу, маўчу, трываю,

Але скоро загукаю:

«Стрэльбы, хлопчыкі, бяры!»

(«Мужык»)

І калі надышоў рашучы момант:

Устаньце, хлопцы, устаньце, браткі!

Устань, ты, наша старана!

Тут адразу кідаецца ў вочы вялікая змена ў мове. Герой — адзін і той-жа, але гэты аб'ект пастаўлены ў новыя абставіны, абставіны рэвалюцыйнага ўздыму. Гэтыя новыя абставіны, новыя формы класавай барацьбы фармуюць і новую свядомасць, якая ў мове знаходзіць сабе новыя формы фіксацыі. Замест ранейшых слоў «нуда», «пакута», «слёзы», «смерць», якія адзначаюць тупік жыцця, зараз «устаньце», «устань», «бяры стрэльбы», «загукаюць», якія маюць прагрэсіўнае значэнне і якія вызначаюць дзейнасць, рух. Ім адпавядаюць другія «хлопцы», «браткі», «гонар», якія вызначаюць ужо твар асоб гэтай дзейнасці.

У цэнтры стаіць слова «загукаю». Функцыянальнае яго значэнне ў тым, што яно вызначае масавы покліч, але стыхійны і неарганізаваны. За гэтым «загукаю» падымуцца «хлопчыкі», «браткі» «усёй стараны», падымуцца ўсе разам абяздоленыя і рынуцца на ворага. Гэтае ўсведамленне выпякае з таго, што Колас няправільна разумеў усе задачы буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі. І гэта зразумела. Ленін, ускрываючы сутнасць разумення дробнай буржуазіяй рэвалюцыю 1905 года, кажа: «Сялянства, імкнучыся да новых форм сумеснага жыцця, адносілася вельмі несвабода, патрыярхальна, па юродзіваму к таму, якім павінна быць гэта сумеснае жыццё, якой барацьбой трэба заваяваць сабе свабоду, якія кіраўнікі могуць быць у яго ў гэтай барацьбе, як адносіцца да інтарэсаў сялянскай рэвалюцыі буржуазія і буржуазная ін-

тэлігенцыя, чаму неабходна гвалтоўнае звяржэнне царскай улады для знішчэння памешчыцкага землеўладання» (Ленін, т. XII).

Колас, як прадстаўнік гэтай часткі сялянства, няправільна разумее задачы і рухаючыя сілы ў гэтай рэвалюцыі. Па яго думцы, асноўнай рухаючай сілай быў не пролетарыят, а сялянства, і іх задачы ён імкнуўся адбіць. Вось чаму характэрнай рысай мовы Коласа у час масавага сялянскага руху з'яўляецца заклік, бадзёрасць, упэўненасць і вера ў перамогу.

Другая асаблівасць мовы — гэта ўзняты пафас:

Дымам пойдзе ўсё ліхое,
Усё, што душыць нас і гне,
Вер, брат, — жыцце залатое
Будзе ў нашай старане.

(«Не бядуй»)

Словы, як «дымам пойдзе ўсё ліхое» і ў выніку перамогі рэвалюцыі настане «жыццё залатое», ужыты не выпадкова. З семантычнага боку яны кваліфікуюць упэўненасць паэта ў перамозе рэвалюцыі, якая, па яго думцы, нясе для сялянства поўнае вызваленне і «залатое жыццё». Колас не зразумеў таго, што буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя «знішчыць да канца ўсе рэшткі прыгонніцтва, але ні ў якім разе не знішчыць буржуазнага гаспадарнічання, не знішчыць капіталізма, не знішчыць падзелу грамадства на класы, на багатых і бедных, на буржуазію і пролетарыят» (Ленін). Колас не зразумеў таго, што пасля звяржэння самаўладства барацьба не спыніцца, а яшчэ больш абвострыцца, што заваяванне рэспублікі для пролетарыята — яшчэ не канчатковы ідэал, а толькі гарантыя свабоды для шырокай барацьбы за сацыялізм. Адгэтуль ужыты пафас аб «залатым жыцці» характарызуе яго чыста сялянскі падыход да рэвалюцыі і яе перамогі. Так вузка разумее Колас рэвалюцыю 1905 г. Такія абмежаваныя мэты ставіў перад яе перамогамі. Адгэтуль і абмежаванасць вобразаў. На працягу ўсёй творчасці гэтага перыяду ў яго фігуруе адзін герой, адна сацыяльная група — працоўнае сялянства. Вось чаму і стылістычная вузкасць. Якія-б не ўжываў лексічныя формы — ён увесь час гаворыць аб дыферэнцыяцыі гэтага сялянства, аб поўным яго эканамічным разбурэнні.

На шляху змагання свайго героя Колас бачыць аднаго ворага — гэта памешчыкаў і памешчыцкую ўладу. У адносінах да іх і мяняецца характар мовы. Тут больш усяго ўжывае такія тэрміны, як:

Багачы і панства,
Нашы «дабрадзеі»!
Мы на суд вас клічам,
Кáты вы, зладзеі!

(«Ворагам»)

Або «прагныя», «нягодныя».

Словы «кáты», «зладзеі» ад таго, што яны «прагныя» і «нягодныя», характарызуюць ненавісьць селяніна да свайго памешчыка, як «багатага», «заможнага».

Але Колас, вызначаючы адносіны да панства, ужывае і другую форму мовы: гэта лёгка народны гумар і сатыру. Так, зрываючы фальшывыя маскі «дабрачыннасці» самаўладства, ён ужывае тэрміны:

Ці-ж цар нам патрэбен?
Патрэбен ён, братцы,
Як прус уваладцы,
Як у мосце дзірка,
Як з гразі зацірка,
Як скула — балячка.

(«Малебен»)

Або, апісваючы выбарчую кампанію ў думу:

Дзесяць год Мікола думаў,
І прыдумаў ён думу.
Пасадзілі разам з панам
Янку, Грыца і Кузьму.

(«Мікалаю II»)

Такім чынам, у гэтай асаблівай лексіцы для класа эксплуатаатараў вызначаецца гадамі накопленая злосць сялянства на пана. Адгэтуль у яго выябражэнні памешчык вынікае ў выглядзе «зладзея», «кáта» «нягодніка», з другога боку, гэта злосць пераходзіць у гумар і сатыру. Ужываючы бытавыя рэчы, ён, у гумарыстычнай форме параўноўваючы з імі самаўладства, па сутнасці выступае супроць царызма.

Такім чынам, асноўнай характэрнай асаблівасцю сацыяльна-моўнага жыцця Коласа ў гэты час з’яўляецца пратэст і абурэнне, упэўненасць, бадзёрасць і дынамічнасць. У стылістычнай фіксацыі зноў-такі ў першую чаргу яна вылучае займеннік «мы» і «наш». Але гэта функцыянальнае «мы», «наш» — ужо не пасіўнае, а рэвалюцыйна-дэмакратычнага працоўнага сялянства, якое ў рэвалюцыі 1905 года пад кіруючай сілай пролетарыята паднялося

са зброяй у руках і прад'явіла свой канкрэтны рахунак класам — эксплуатаатарам. Вось чаму ў гэты час агульнае «мы» пераважна канкрэтызуецца ў тэрмінах «я мужык, а гонар маю», «хлопцы», «браткі», «люд» і г. д.

Волевае праяўленне гэтага агульна-масавага «мы» ў мове Коласа больш усяго выражаецца праз розныя формы загаднага ладу. Так, з адмаўленнем «не»:

Не бядуй, што цяжка стала
Жыць у вечнай цемнаце,
Што нас доля вечна гнала,
Што жывём у беднаце.

(«Не бядуй!»)

Або загадны лад множнага ліку з формай на «ма»:

Плюньце, хлопцы! Заспявайма,
Каб аж вокны задрыжалі!
Ва ўсе грудзі загукайма,
Каб і думкі паўцякалі!

(«Кіньце смутак»)

Але трэба адзначыць, што простая форма загаднага ладу ў гэты час робіцца пануючай.

Устаньце, хлопцы, устаньце, браткі!
Устань ты, наша старана!

(«Беларусам»)

Яна вызначае заклік, рэвалюцыйнае абуджэнне. Але форма загаднага ладу, якая грозная гучыць верай у расплату з «панствам і багачамі», часамі пераходзіць у мякка бацькаўскую просьбу з рэдкім узвеем суму:

Не маўчы-ж ты, сава,
У цёмным лесе гукай!
Ведай: ночка ня год,
Заварушыцца гай.

Гэты дысананс у настраёнасці і ў думцы выражаны праз рэзкае паніжэнне і павышэнне тону мовы, праз лексічную форму загаду і просьбы, безумоўна, вынікае з той-жа псіха-ідэалагічнай дваістасці масавага рэвалюцыйнага сялянскага руху.

З назоўнікаў «гора», «смерць», «бядак мужычок», з іх слязлівым заўныўным тонам амаль што не ўжываецца. Тут больш «панства», «багачы», «каты», «зладзеі», «хлопцы», «браткі», «за работу жыва-жыва» і г. д.

Прыметнікі з іх ласкава-памяншальнай формай перарастаюць у «грозных», «пераходных», «прагных» і «нягодных».

З сінтаксічнага боку замест спакойнага тону абвяшчальнага сказу ужываюцца выклічныя і пытальныя:

Чыімі рукамі
Вы дабро збіралі?
На чые вы слёзы
Дабрабыт куплялі?

Або:

Багачы і панства
І вы, усе брадзягі!
У бок з дарогі, каты!
Бойцеся сярмягі!

(«Ворагам»)

Праз гэту форму сказаў Колас хоча паказаць «імкненне змесці да тла і казённую царкву, і памешчыкаў, і памешчыцкую ўладу, знішчыць усе старыя формы і распарадкі землеўладання, расчысціць зямлю, стварыць на месцы паліцэйска-класавай дзяржавы сумеснае жыццё вольных і роўнапраўных дробных сялян. Гэта імкненне чырвонай ніткай праходзіць праз кожны гістарычны крок сялян нашай рэвалюцыі» (Ленін, т. XII). Іначай кажучы, усе імкненне сялянства было накіравана супроць памешчыка і яго ўлады, да гэтага сялянства і звярочваецца Колас. У мове-ж гэты зваротак знаходзіць сабе адбітак праз ужыванне формы пытальнага і клічнага сказу. Часамі пытальны сказ ужываецца з паўторнасцю:

Ці-ж мы, хлопцы, рук не маем?
Ці-ж нам сілы бог не даў?

(«Беларусам»)

Гэта паўторнасць «ці-ж» у Коласа часта адыгрывае ролю ў сэнсе пералічэння якасці ўласных сіл героя.

Там, дзе паэт выражае канкрэтную праграму патрабаванняў рэвалюцыйнага сялянства, ён ужывае формы зваротка:

Што, брат Грышка: папраўляйся —
Чуткі ёсць — зямлі дадуць.

Ці:

Эх, Мікола: што тут цешыць?
І стары, а як дзіця:
Не, не будзе нам жыцця,
Як паноў не перавешаць.

(«Што, брат Грышка»)

Гэтая пераважаючая форма звароткаў — ізноў такі не выпадакова. Рэвалюцыю 1905 г., як ужо адзначалася, Колас зразумеў чыста пасялянску: у рэвалюцыі бачыў толькі сялянства і падыходзіў да яе з чыста дробна-буржуазнымі ўласніцкімі патрабаваннямі: зямлі і волі, — якой волі, далей гэтага не пайшоў. Асноўны вораг, які стаяў на дарозе сялян у дасягненні гэтых мэт, было панства. І Колас, выражаючы класавыя адносіны і да паноў, ужывае розныя віды зваротка. То ў канцы сказаў: «у бок з дарогі, каты», то ў сярэдзіне: «што, брат Грышка, папраўляйся», ці проста радок складаецца са зваротка «багачы і панства» «і вы ўсе зладзеі» і г. д. Часамі гэты зваротак гневу прымае форму лёгкага гумара:

Да чаго-ж мы дажыліся!
Эх, падвёў ты нас, царок!

Або:

Эх, не вер цару ніколі —
Хоча зноў нас ашукаць.

(«Мікалаю II»)

Вось тыя характэрныя моманты мовы Коласа першага перыяду яго літаратурнай дзейнасці.

Праблема распаду патрыярхальнай вёскі, адрыў ад нармальнага мірнага жыцця працоўнага сялянства напярэдадні рэвалюцыі 1905 г. у мове Коласа знаходзіць сваё выражэнне ў выглядзе суму, нуды, статычнасці, павольнасці.

Рэвалюцыйная настраёнасць мас, рашучае імкненне зусім сцерці твар «самадураў» і іх улады — у гэтай псіхалагічнай колізіі нараджаецца і рэвалюцыйны пафас мовы, дзе і адпаведныя лексічныя формы мяняюцца.

Такім чынам, мова Коласа на першым этапе яго творчасці, як прадстаўніка рэвалюцыйнай сялянскай дэмакратыі, ёсць мова рэвалюцыйных мас дробнай буржуазіі. І ўсе супярэчнасці ў творчасці Коласа, а значыць, і ў мове, як адбітым працэсе пазнанага і пазнаючага, ёсць люстра тых супярэчнасцяў, у якія пастаўлена была гістарычная дзейнасць сялянства ў буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі 1905 года.

Пісьменнік і мова. Мінск, 1934. С. 40—51.

РАЗДЕЛ VII

«ПИСЬМЕННИЦКАЯ» ЛИНГВИСТЫКА

Асабліва сцю беларускага мовазнаўства XX ст. было тое, што ў распрацоўцы некаторых лінгвістычных пытанняў актыўна ўдзельнічалі пісьменнікі, прафесійныя літаратары. Паколькі інструментам літаратурнай творчасці з’яўляецца мова, а авалодванне пісьменніцкім рамяством прадугледжвае добрае засваенне літаратурных норм, то пісьменнікі могуць быць (і часта з’яўляюцца) добрымі экспертамі ў вырашэнні некаторых спрэчных пытанняў словаўжывання, марфалогіі, сінтаксісу, фразеалогіі і г. д. Лінгвістычная і літаратурна-крытычная практыка 1920-х гг. паказала, што ўдзел некаторых літаратараў (напрыклад, *Уладзіміра Дубоўкі, Кузьмы Чорнага* і інш.) у абмеркаванні надзённых праблем развіцця мовы, шляхоў фарміравання літаратурнай мовы быў выключна карысны: у сваіх працах гэтыя аўтары ставілі і вырашалі канкрэтныя пытанні моўнай практыкі, якія патрабавалі неадкладнага ўрэгулявання. Удзел літаратараў у моўных дыскусіях другой паловы 20-х гг. XX ст. быў асабліва плённы: якраз у гэты час адбывалася імклівае ўзбагачэнне лексічнага складу беларускай літаратурнай мовы як неабходнымі словамі і формамі, так і з’явамі, якія супярэчылі духу беларускай мовы, неслі на сабе адбітак чужароднасці. Многія нехарактэрныя беларускай мове з’явы разгледзеў у артыкуле «*Небеларуская мова ў беларускай літаратуры*» *Кузьма Чорны*. У другой палове 20-х гг. у літаратуру ўваходзілі маладыя пісьменнікі, якія часам не валодалі належнай культурай творчасці (у тым ліку і культурай мовы). У друку з’яўляліся публікацыі аб моўных

праблемах старэйшых ці проста больш вопытных літаратараў, выкананыя ў жанры «літаратурнай вучобы». З іх маладыя аўтары маглі даведацца пра многія таямніцы мастацкай творчасці і жыцця слова ў літаратурным творы. Часам у гэтых працах асэнсоўвалася і такая фундаментальная праблема, як крыніцы ўзбагачэння пісьменніцкага слоўніка ва ўмовах яшчэ не завершанага фарміравання літаратурнай мовы і яе недастатковага лексікаграфічнага апісання (гл. артыкул П. Глебкі «Праца над словам»).

Тым не менш, у гісторыі беларускага мовазнаўства пісьменнікі прадстаўлены занадта багата. Выключна трагічнымі падзеямі гісторыі беларускай лінгвістыкі абумоўлены той факт, што ў 1934—1935 гг. Інстытут мовазнаўства АН Беларусі ўзначальваў не кваліфікаваны лінгвіст, а малады паэт А. Александровіч. Спецыфічным развіццём беларускага мовазнаўства 1930—1980-х гг. тлумачыцца і тая акалічнасць, што рэдактарамі найбольш значных пасляваенных перакладных і тлумачальных слоўнікаў былі таксама пісьменнікі (Якуб Колас, Кандрат Крапіва, Пятро Глебка).

Пасля 1933 г. інтэнсіўнае далучэнне пісьменнікаў да лінгвістычнай (часта псеўдалінгвістычнай) дзейнасці (гл., напрыклад, зборнікі «Пісьменнікі БССР аб рэформе беларускага правапісу» і «Пісьменнік і мова») было выклікана ў тым ліку амаль поўным знішчэннем прафесійных мовазнаўчых кадраў. Лічылася, што найлепшым чынам забяспечыць гэтую галіну навуковай дзейнасці змогуць літаратары.

Між тым плённая навуковая актыўнасць, якая звычайна абавязана на ґрунтоўную адукацыю, карэнным чынам адрозніваецца ад творчай пісьменніцкай (у значнай ступені «ірацыянальнай») дзейнасці. Гісторыя выявіла, што далёка не ва ўсіх выпадках пісьменнікі аказаліся добрымі аналітыкамі. Трэба адзначыць, што ў сярэдзіне і канцы 1930-х гг. лінгвістыка знаходзілася пад моцным уплывам палітычна-ідэалагічнай кан'юнктуры, што змушала нават добрых знаўцаў мовы рабіць крокі насустрач патрэбе задавальнення пэўных ідэалагічных пастулатаў. Так, напрыклад, артыкул *Кандрата Крапівы 1934 г. пра Цішку Гартнага* трэба разглядаць не толькі ў рамках гісторыі беларускага мовазнаўства, але і ў кантэксце палітычных кампаній (канкрэтна — партыйнай чысткі), якія тады праводзіліся. З-за таго, што многія беларускія пісьменнікі выказваліся на мовазнаўчыя тэмы ў 1930-я гг. — час, калі ціск уладаў на гуманітарную навуку быў асабліва моцны, — многія працы «пісьменніцкай» лінгвістыкі адначасова складаюць і неад'емную частку палітычнага мовазнаўства (гл. раздзел IX).

Кузьма ЧОРНЫ

Кузьма Чорны (Мікалай Раманоўскі, 1900—1944) — беларускі празаік, драматург, публіцыст. Вучыўся ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі (1916—1919). У 1923—1925 гг. скончыў два курсы літаратурна-лінгвістычнага аддзялення педагагічнага факультэта БДУ. Працаваў у газеце «Беларуская вёска». У 1926—1931 гг. быў старшынёй літаратурнага аб'яднання «Узвышша». У 1927—1929 гг. апублікаваў шэраг артыкулаў, прысвечаных культуры беларускай мовы. Прыведзены ніжэй артыкул узнаўляўся ў апошнім томе збору твораў Кузьмы Чорнага ў васьмі тамах, надрукаваным у 1972—1975 гг.

НЕБЕЛАРУСКАЯ МОВА Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ¹

Вялікая беларуская моўная стыхія ня толькі не загінула за час шматвяковага нацыянальнага падняволення Беларусі, ня толькі ня была праглынутая моцнымі культурамі суседніх народаў, а захавала сваю чыстату, скрышталявалася ў надзвычайнае багаццё арыгінальных формаў, служачы нават багатым матар'ялам для суседніх моўных культур. Беларуская мова — мова беларускіх казак і песень, фразеолёгія народнае гутаркі — гэта найглыбейшая самабытнасць і характэрнае.

Сіла самабытнасці слова разбурае ўсе спробы іншых моўных культур залічыць якую-небудзь мову ў свае «наречия». Гэта давядзена якраз прыкладам з беларускаю моваю. А чым больш нацыянальных асаблівасцяў мае гэтая культура, тым больш гэтая ўзбагачае тыя нацыянальныя элементы, з якіх ствараецца агульная чалавечая культура.

Усё гэта даўно вядома. Але ўсё гэта даводзіцца прыгадваць з тае прычыны, што мы перажываем асаблівую пару ў развіцці нашае культуры. З аднаго боку, яшчэ і цяпер ня зусім змоўклі галасы некаторых акадэмікаў і доцэнтаў пра «наречие»². З другога боку, павінны быць створаны *беларускія* вышэйшыя формы бела-

¹ Пяты нумар часопіса «Узвышша» за 1928 г., дзе быў змешчаны артыкул Кузьмы Чорнага, друкаваўся з выкарыстаннем спецыяльных літар для пазначэння гукаў [дз'] і [дж], якія ў гэтай публікацыі не ўзнаўляюцца.

² Праўдападобна, тут мае месца заклід на адрас лінгвістаў Я. Карскага і Я. Воўка-Левановіча, погляды якіх у той час у Беларусі кваліфікаваліся як «вялікадзяржаўныя».

рускай культуры. І тут паўстае найвялікшае пытаньне мовы. Бо каб гэтыя «вышэйшыя формы культуры» былі і вышэйшымі, і беларускімі, ныйначай трэба, каб яны былі сапраўды ў беларускай мове.

Беларуская жывая літаратурная мова перажывае цяпер пару свайго фармаваньня. Дык трэба, каб усе ўсьвядомілі, якую вялікую гістарычную адказнасьць жыцьцё ўсклала на літаратараў, гэтых адзіных тварцоў живога кніжнага слова. А тымчасам частка літаратараў, трэба думаць, не зразумела сваіх задач у моўным пытаньні, мусіць не адчувае на сабе гэтае адказнасьці. Бо траха ня ўсе нашы часопісі і газэты, а таксама творы некаторых пісьменьнікаў выходзяць у сьвет у гэтай мове, якую можна назваць сапраўды толькі «наречіем». Фразэолёгія гэтае мовы зусім не беларуская¹. Гэта фразэолёгія тэй мовы, стыхія якое пануе ў аўтара, на якой у аўтара процэс думаньня. Гэтая зьява, якая ня толькі не слабее, а набывае памеры нястрымнай навалы, цяжкім каменем загароджвае дарогі разьвіцьця беларускае культуры.

У «Узвышшы» № 2 за 1927 г. Уладзімер Дубоўка ў сваім артыкуле «Пра нашу літаратурную мову»² ўспамінаў адзін верш, які напісаны нібы ў беларускай мове, але ў якім усяго некалькі беларускіх слоў. Верш з гэтакімі тэрмінамі, як «лунныя лапы»... Гэтыя «лунныя лапы» ўсё больш і больш пускаюць карані, усё больш і больш імкнуцца запанаваць цалкам у нашай літаратурнай мове. Гэтая навала робіць справу змаганьня з беларускаю культураю³, і яе льга выкараніць толькі тагды, калі нашы літаратары стануць тут сьвядомымі і дзейнымі, калі яны адчуюць усю сваю адказнасьць. Бо йначай, побач з крыштаваньнем нашае літаратурнае мовы, гэтая навала будзе ўсё ўмацоўвацца і загароджваць дарогі літаратурнай культуры. Гэтае злачынства цалкам ляжа на сумленьне тых літаратараў, якія сталі на працу як-бы дзеля таго, каб патаптаць і зьнішчыць тое моўнае багацьце, якое Беларусь зьбірала і ахоўвала ўсе доўгія вякі свае падвойнае няволі.

¹ Тут і далей пад *фразэалогіяй* Кузьма Чорны (верагодна, услед за Язэпам Лёсікам: гл. працу Язэпа Лёсіка «Некаторыя ўвагі да беларускае літаратурнае мовы» ў кн.: Гісторыя... С. 172—182) разумее хутчэй спалучэньні слоў, сінтаксіс.

² Гл. у кн.: Гісторыя... С. 195—211.

³ Так у тэксьце.

Возьмем з першае, якая апынулася пад рукамі, расійскае кнігі кавалак тэксту: «По утрам солнце светило мне сквозь двойные решетки. И от него, и от счастливо воркующих за окном голубей хотелось смеяться. Я тихо ходил от стены до стены и сквозь решетки видел весело синеющее небо».

Беларускаю моваю гэта можна гэтак выказаць: «Раніцамі сонца сьвяціла мне праз падвойныя краты. І ад яго, і ад галубоў, якія шчасьліва буркавалі за вакном, хацелася сьмяяцца. Я ціха хадзіў ад сьцяны да сьцяны і праз краты бачыў неба, што весела сінела».

Гэта — калі цьвёрда прытрымлівацца моўнага кірунку ў расійскім тэксьце. Ніхто не забараняе выказаць і гэтак:

«Па раніцах сонца сьвяціла мне праз дваінныя рашоткі. І ад яго, і ад шчасьліва варкуючых за вакном галубоў хацелася сьмяяцца. Я ціха хадзіў ад сьцяны да сьцяны і скрозь рашоткі бачыў весела сінеючае неба». Тут справа вельмі простая. Для таго чалавека, у якога моўнае думаньне не беларускае, а расійскае, гэтакім жаргонам куды лягчэй пісаць, чымся беларускаю моваю. Дык гэтак і пішуць. І лічаць, што гэта беларуская мова, і ніколі ім ня ўзбрыдзе нават на думку, што творы, якія напісаны гэтакаю моваю, ёсьць творы па форме расійскія, а не беларускія; але расійскія няпісьменныя, бо на расійскай мове, напрыклад, ня «сінеючых», не «рашоткі», не «варкуючых», а «синеющих», «решетки», «воркующих». У беларускай-жа мове гэтакіх формаў зусім няма. Дык расійцы маюць права лічыць гэта сваім «наречием». Але ўсё-ж «наречия» гэтакага расійская мова ня мае; абсалютна ня мае гэтакіх формаў і беларуская мова. Формы гэтыя ёсьць роўналежныя расійскім; такім чынам, гэта ёсьць расійская мова зусім няпісьменных аўтараў. Іначай гэтую зьяву ні растлумачыць, ні апраўдаць нельга.

Але, можа, хто скажа, што нічога гэтакага ў нас няма? Дык вось бяру «Полюмя». Бяру № 5 за 1928 год — той паасобнік, які першы трапіў у рукі. Пачынаецца гэтая кніга перакладам з нямецкае мовы¹. Пераклад гэты ўспомнім пасля, а раней глянем на арыгінальную беларускую творчасць. Адразу-ж першае слова — заглавак: «Над абрываю»². Аўтар думаў «над обрывом» і напісаў «над абрываю». Ня ведаючы, што ў беларускай мове «абрыў» гэта значыць «парасюк лычам дрэва абрыў». Якраз, як той

¹ Змешчаны пачатак рамана І. Бехера «Адзіная справядлівая вайна» ў перакладзе Ю. Земеля.

² Маецца на ўвазе аповесць Я. Ліманаўскага «Над абрываю».

аўтар «лунных лап» думаў: «И такие смешные следы лунных лап по утесам легли» і пісаў: «І такія сьмяшныя сляды лунных лап па уцёсах ляглі». А пасля пачынаецца тэкст твору «Над абрыва-
вам», і адразу-ж з першага сказу: «Вясна ў тым годзе наступіла
неяк рана». А за гэтым і скрозь пачынаецца: «звярнуўся да
свайго суседа па фурманцы». «Ты занадта вялікае значэнне пры-
даеш барацьбе з адзінкамі» (33 бал.¹). «Мы пераможам, калі аса-
бістае, прыватнае прынясём у ахвяру агульнаму, грамадзкаму»
(34 бал.). «Зграбная, хілкая постаць, абрысы якой адзначаліся
з-пад лёгкай, адпаведнай часу вопраткі, прыдавала ёй выгляд вя-
сенняй жывасьці». «Праворным махам рукі». «Але большае
ўражаньне выклікаў яе праніклівы погляд». «А мо' адабрэнне?»
«Пранікала ў душу». «Карпіцкі таксама накіраваўся паглядзець,
як размяшчаюцца аддзелы». «Памяшканьні для службы». «Рэз-
ка няпрыйма на рыпалі цывікі пры распакоўцы скрынак» (35 бал.).
«Густа пасеенымі, колеру ільнянога насення, плямкамі на тва-
ры» (36 бал.). «Ды гэтаму-ж Баханская галаву закруціла — му-
сіць хоча выйсьці за яго замуж». «У белай кофточцы» (37 бал.).
«Адсюль адкрываўся прыгожы малюнак». «Даклад датычыўся
самавольных парубак лесу». «На гэтых днёх зайшлі яны з Батур-
скім у партком пагутарыць наконт водпуску дрэва» (38 бал.) і
г. д. і канца-краю няма гэтым «лунным лапам» на кожнай бало-
не, да самага канца. Усіх іх я выпісваць ня буду, бо дзеля гэтага
трэба перапісаць усю рэч, з пачатку да канца. Кожны сказ тут па-
казвае, што аўтар яго моўна думае парасійску. Сапраўды, што гэ-
та «вясна наступіла»? Наступіць можна (думаючы ў беларускай
мове) каму-небудзь на нагу, можна наступіць на жабу і растап-
таць яе. Але аўтар думаў: «весна в этом году наступила как-то ра-
но». І пісаў гэта беларускай транскрыпцыяй, зьменьваючы, як
умеў, некаторыя словы. Але характар, кірунак сказу застаўся
цалкам расійскі. «Ты занадта вялікае значэнне прыдаеш бараць-
бе...» Гэта значыцца, парасійску дзіка-няпісьменна напісана:
«...большое значение придает борьбе...» Трэба ведаць, што мала
замест «слишком» напісаць «занадта» і замест «большое» напі-
саць «вялікае». Трэба ведаць, што ёсьць фразэолёгія, уласьцівы
кожнай мове свой уласны кірунак сказаў. «Мы пераможам, калі
асабістае, прыватнае прынясём у ахвяру...» Аўтар уяўляў сабе гэ-
так: «Мы победим, когда личное, частное принесем в жертву...»

¹ Тут і далей: скарачанае *балона* (старонка).

Дзе аўтар чуў гэтакія характары сказаў? Калі ён чуў іх у канцылярыях, выдавецтвах, рэдакцыях, дык гэта не дазваляе яшчэ пісаць гэтак для друку. Бо зьбеларусізаваныя¹ чыноўнікі, а часта і рэдактары, пазнаёміўшыся з «практычных слоўнікаў» з «беларускаю моваю», замест, напрыклад, «я не имею охоты идти», гавораць: «я ня маю паляваньня ісьці», замест «половые отношения» гавораць «падлогавыя адносіны», замест «дай ключ открыть шкаф» — «дай крыніцу адчыніць шафу»... «Лунныя лапы» ўсялякіх «Над абрываў» якраз створаны гэтакім-жа самым прынцыпам.

«Дык гэтаму-ж Баханская галаву закруціла, мусіць хоча выйсьці за яго замуж». Аўтар добра ведае: «она ему вскружила голову... выйти замуж», дык ён піша «галаву закруціла». Беларуская мова ведае гэтакі зварот, ён ёй вельмі ўласьцівы, але ён ужываецца зусім іначай. Напрыклад, гэтак: «каб табе галаву на бок закруціла». «На гэтых днёх зайшлі яны да Батурскага». Ня піша ён «гэтымі днямі», а «на гэтых днёх». Як-жа ён можа напісаць гэтак, як гаворыць беларускі селянін або не зрусіфікаваны рабочы, калі ён сам прывык гаворыць «на этих днях»? Або «даклад датычыўся самовольных парубак». Ці ня лепш-жа было напісаць «даклад касался самовольных порубок»? Гэта была-б жывая прыгожая расійская літаратурная мова. А то — пераносіць гэты, прыгожы ў расійскай мове, сказ у мову беларускую, не адчуваючы, што ў беларускай мове гэтакага кірунку няма. Уводзіць у беларускую мову «крыніцу, якою адчыняюць шафу» і думае гэтым дубовым пілавіннем забіць жывую прыгожасьць народнай мовы². Няўжо гэта цяжка напісаць: «у дакладзе гаварылася пра самавольныя парубкі»³? Але дзеля гэтага трэба вывучыць мову, калі ўжо не давялося ведаць яе змалку.

Небеларуская фразэолёгія захавана цалкам. Усё гэта атулена вянкам з тых словаў, якія створаны паводле расійскіх, і створаны людзьмі, якім трэба было як-небудзь беларусізавацца. Яны добра ведалі расійскую мову, але зусім ня ведалі беларускае. Дык замест таго, каб вывучыць беларускую мову, яны пачалі тварыць

¹ Беларусізацыя — палітыка нацыянальна-дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў БССР, якая праводзілася ў 1924—1933 гг. Важнай складовай часткай беларусізацыі было валоданне беларускай мовай кіраўнічым апаратам.

² Так у тэксьце.

³ У гэтым і некаторых іншых выпадках Кузьма Чорны ігнаруе спецыфічныя патрэбы адміністрацыйна-дзелавага стылю.

сваю, уласную. І, не працуючы, можна сказаць, проста гуляючы, стварылі свой жаргон. І пішуць усялякія свае «сінеючыя, захаваўшыся, падаючага, дадзеныя»... Трэба было яму ўжыць «безусловно». Але як ты яго тутакж ўжывеш, калі трэба беларусізавацца? Дык ён падумаў: «условие» — кажуць людзі, што пабеларуску будзе «умова». Дык чаму не напісаць «бязумоўна»? Або замест «у нас есть данные» не напісаць «у нас ёсць дадзеныя»? Усё, як мае быць. Вось і пайшлі ўсе гэтыя «прыблізна, неабходна, адносна» і г. д. У народзе гавораць «збольшага работа скончана». Але кніжная мова трымаецца зусім іншых прынцыпаў. Вы думаеце, чалавек, які піша для друку, напіша гэтак? Ён напіша: «прыблізна работа скончана». І спакойны душою, што ведае беларускую мову.

Але асобныя славечкі — ня гэтак яшчэ страшныя. Больш удалыя з іх прыжывуцца, няўдалыя могуць адсеяцца. Самая бяда гэта — у навязваньні беларускай мове зусім неўласцівай ёй фразэ-олёгіі. Гэта вядзе да таго, што ў быццё беларускае вёскі, напрыклад, мова будзе адна, з усім яе характам і багацьцем арыгінальных формаў, а ў кнігах для гэтых-жа самых людзей мова будзе іншая. Якраз тое самае, што даўней казалі: «вучыся, сынку, чытай кнігі, можа табе як бог паможа выйсьці ў людзі. Дык ня будзеш ты тагды гаварыць гэтак проста, як мы, цёмныя людзі». Гэта ня сьмех. Гэта горкая праўда. «Лунных лап» народная мова ня ведае. Іх прыдумалі няпісьменныя пісакі.

Можа, хто скажа, што я наўмысьля выбраў самы няпісьменны артыкул і выцягваю з яго патрэбныя мне прыклады? Дык-жа глянем у наступныя друкаваныя рэчы тае самае кнігі.

«Потым мой погляд паволі адхіляецца ўніз» (51 бал.). «Аднойчы атрымлівае ён прадмет сваіх некалькі гадовых лятученьняў — ліст» (52 бал.). «Зразумела, ён атрымліваў вельмі добрую плату і вёў жыцьцё нейкага фэўдала» (53 бал.). «Маркел вандруе ў працягу цэлае ночы» (54 бал.) і г. д. Мы ўзялі з кожнае балоны па адным прыкладзе. Больш браць прыкладаў, гэта зн. перапісваць усё з пачатку да канца, ня буду. Расійскаю моваю можа быць гэтак: «взгляд медленно скользит (ці нешта падобнае да гэтага, можа, “отклоняется”) вниз». Дык чалавек з лёгкім сумленьнем піша: «погляд адхіляецца ўніз» і ня можа ніяк адчуць, што «погляд» — гэта ня тое, што «зірк», а гэта — «взгляд на вещи». А адхіліць можна якую-небудзь дошку, фіранку на вакне... Або «атрымлівае ён прадмет сваіх лятученьняў — ліст»... Тут якраз «предлагается вам немедленно представит инвентарную опись

на предмет учета данного имущества». У народных гушчах гавораць: «вандруе цэлую ноч», а ў кнігах для гэтых народных гушч пішуць: «вандруе на працягу цэлае ночы». І ўсё затым, што «в продолжении ночи».

Або расійскаю моваю гэтак льга сказаць: «имеются два взгляда». Дык на 69 бал. тае-ж усё кнігі пішуць: «маюцца два погляды». Калі згадзіцца, што гэта пабеларуску, ды калі сказаць гэта расійскаю моваю, дык яно будзе — «поживают два взгляда». Бо «маюцца» — гэта ня «имеются», а набліжаецца гэта да расійскага «поживают»: «как они поживают?», «Як яны маюцца?» — «А нічога, живуць патроху». Або яшчэ адно адценьне расійскае мовы ў гэтым слове: «Не живем, а маемся» (пакутуем). Ну, чым-жа гэта не «падлогаваыя адносіны»? Адным словам, можна сказаць, увесь тэкст складаўся аўтарамі або перакладчыкамі паводле таго, як гэта будзе парасійску.

Я бяру № 2 за 1928 г. таго самага выданьня. Разгортваю дзе прыдзецца і гляджу, што трапіла на вочы. Чытаю на 22 бал.: «і не даацэніш, зразумела, і дней вольных — ліпнёвых, медам насычанных»¹. «Дней насычанных!» Гэта якраз падобна да:

Над магілаю чорных дней...

Дык тут хоць дзеля рыфмы аўтар пастараўся, каб забыцца на беларускае «дзён», і пісаў расійскаю моваю «дней». А ў «дней насычанных» нават і рыфмы ніякае нідзе няма. Проста з ласкі на пацеху. Гэты-ж самы аўтар у тым-жа самым творы піша: «Захапляўся Язэп Леніным, яго жыцьцём, яго вялікай сілай у слове». Дык нават і сам аўтар ведае, прынамсі чуў (калі ўспамінае гэта) пра жывую вобразнасьць і сілу ленінскае мовы, асабліва ў яго «обличительных» артыкулах і прамовах. І ведаючы гэтакую сілу і хараство слова, якая грунтуецца на багатых адценьнях расійскае народнае мовы, аўтар сам застаецца неахайным да свайго ўласнага слова, не надае яму аніякай цаны.

На балоне 71, пасья таго, як яны «накіраваліся ў салю», адзін (аўтар гаворыць ад сябе) гаварыў: «калі-б вы мелі магчымасьць заглянуць да мяне»... Значыцца — «направились в зал», «имели возможность заглянуть»... Дакладная расійская фразэолёгія, нават аўтар не паклапаціўся перакласьці на беларускую мову як належыць. На бал. 73 — «воўк душу выматвае» («выматывает душу»).

¹ Кузьма Чорны цытуе апавяданне М. Нікановіча «На хутары».

«Рабочаму не павінны быць страшнымі перашкоды на шляху яго пасоўвання наперад» («продвижение вперед»)... «І сьлясарскае, і, нават, сталярскае рамёствы яму ня чужы» (яму ня «чужды»). «Сумею даць» («сумею дать»). «Пастараюся ўскладзеныя на мяне надзеі апраўдаць, — заключыў Якаў Гузік». («Заключил»). «Намякалі...» Гэта ўсё на аднэй толькі 25-ай балоне нумара 1 таго самага выдання за 1928 г. Або ў тым-жа самым творы славечкі і моўныя звароты: «недаўмяваў», «цяраць»¹! Дык чаму ўжо зусім ня пісаць, напрыклад, гэтакую моўнаю формаю: «жалацельна зьдзелаць савяшчаныя і ісчарпаць эці вапрасы, каб сздаць упечатленьне»? Гэтакі жаргон спрабуе ўкараніцца, як належыць, у нашым пісьменстве.

У нас не разумеюць, што пераклад літаратурнага твору з чужога мовы ёсць тая-ж самая літаратурная творчасць. Перакласьці твор дакладна — невялікая навука, але трэба перадаць яго літаратурнасьць, «душу» гэтага твору. Дзеля гэтага трэба ўладаць словам, трэба адчуваць мову, адчуваць безьліч адценьняў у кожным слове. Пераклад літаратурнага твору — гэта ня ёсць механічная праца. Пераклад на беларускую мову роману І. Бэхэра «Адзіная справядлівая вайна» найлепш даводзіць усё гэта. Ня можа быць, каб І. Бэхэр ужываў у сваім пісьменстве гэтакія тэрміны, як «усім тыканьнем нашага сэрца». А «Полымя» здолела гэтае «тыканьне сэрца» надрукаваць у сваім чацьвертым нумары. «Чурбаны», «тысячы нясуцца», «пералязалі праз парканы», «пранік»... Усё гэта на аднэй 67 балоне. Там-жа і «зграі дзяцей моцна чапляліся за спадніцы матак...» Гэта апісваюцца няшчасныя дзеці тады, калі горад спасьцігла вялікае гора і бяды. Няўжо пролетарскі пісьменьнік назваў натоўп дзяцей зграяй, ды яшчэ ў часе вялікіх соцыяльных бядот²? Зграя можа быць груганоў, шкоднікаў, драпежнікаў, а не дзяцей. І каб перакладчык адчуваў мову, ён не напісаў-бы гэтак.

«Хмурнае сычэньне і шыпеньне насіліся ў паветры, як грымоты, прыдушаны гураган... Бутлі, напоўненыя якойсь густой кляючай масай, качаліся ўгары пад дахамі. Якісь смалісты састаў ліўся сам сабою з куба ў куб. Складаныя сумесі ўтвараліся пры

¹ Кузьма Чорны крытыкуе мову твора «Гаспадар» Цішкі Гартнага.

² Так у тэксьце.

дапамозе найдакладнейшых дзіўных апаратаў. Некалькі пляч-формаў, якія былі пабудаваны паміж катлоў, рабілі на Макса ўражаньне готычных цэркваў...»

Што тут ёсць беларускага ў гэтай «кляючай масе» нейкага жаргону?

Якое-ж дзіва пасля гэтага, што нашы газеты распаўсюджваюць страшэнную няпісьменнасць і моўную някультурнасць! Асабліва гэтым вызначылася «Чырвоная Зьмена». Мова гэтае газеты — гэта ад пачатку і да канца ўсё «лунныя лапы». Жывога слова там і заваду няма. Калі хто з працаўнікоў гэтае рэдакцыі і ведаў калі-небудзь беларускую мову, дык гэтыя веды затанулі у моры «лунных лап». Я ня шукаў адмысловага паасобніку «Чырвонае Зьмены», а ўзяў той, які ў мяне якраз ляжаў на сталe. Гэта № 94 (621). «Лунных лап» тут доўга шукаць ня трэба.

«Усё растуца яваенная небаьсьпека». «Акажа дапамогу». «Пэгэтаму» — («поэтому»). «Будучых боек». «Француская сэкцыя КІМ’у працягвала хаваць слаўныя традыцыі». «Сумела ажыцьцёвіць». «Раздаваліся гучныя словы». «Дастойныя словы». «У будучай перамозе».

Гэта ўсяго з двух невялічкіх артыкульчыкаў, ды і ня ўсё яшчэ гэта з іх выпісана. Або вялікімі літарамі загалолак: «Падаючага — піхні». Гэтак яно, мусіць, і робіцца. «Чырвоную Зьмену» трэба, каб чытала моладзь. Чытае моладзь, якая зьнішчае сваю няпісьменнасць. І, навучыўшыся чытаць, гэта моладзь вучыцца ў газэце няпісьменнасці. Што-б гэта сказалі расійцы, каб хто на расійскай мове замест «на крыше растуць мхі інныя, чым в лесу», напісаў: «на крышы растуць мохі інныя, чым в леси». А ў нас беларускую мову падаюць у гэтакім выглядзе.

Вось яшчэ трохі жаргону з таго-ж паасобніка «Чырвонае Зьмены»: «На самай справе». «Мігам праскаўзьне міма». «Пачалі перагортваць карты, пачалі глядзець, ці няма дзе-небудзь зорак, якія па меры перагортваньня аказаліся-б больш і больш разыходзячыміся, якія ўсё больш адлучаліся адна ад другой...»

Успамінаецца яшчэ адзін загалолак: «Дарагога таварыша ня стала». Калі згадзіцца, што гэта напісана беларускаю моваю, і калі выказаць гэта расійскаю моваю, дык яно будзе: «Дорогого товарища не серьезно». Бо «сталы» — гэта ў нашай мове «серьёзний». А «стала» — «серьёзно».

Або вось у дадатку да «Савецкае Беларусі» надрукавана нататка пра Л. Талстога. Дык яна займае ўсяго якіх-небудзь 180—200 газетных радкоў, а ў ёй «лунных лап» не абабрацца: «Старец, паражэньняў, цяно́тах, фі́гуру, нанясеньня, верная мерка, выступаючай, адкрыўшы («открывший»), пажадаўшыя, існуючага, укладам эканомічных адносін...».

У п'есе «Каля тэрасы», якую ставіць Другі Беларускі Дзяржаўны тэатр, ёсьць гэтакая зьява. Бяжыць сялянка і крычыць: «У чым справа, у чым справа?» Няўжо гэта крычыць сялянка? Не, гэта крычыць сам аўтар п'есы. Ён думаў: «в чем дело» і пісаў: «у чым справа». Дзе гэта аўтар чуў, каб сялянка гаварыла гэтак? Таму і чуецца тут фальш, таму і траціцца вобраз ці тып сялянкі. І вінавата тутака моўнае думаньне аўтара, якое зусім чужое сялянцы-беларусцы.

Або ў гэтакім надзвычайна мастацкім тэатравым паказе, як «Сон у летнюю ноч», сказ — «Ужасу больш»?! Якія надзвычайныя хвіліны асалоды перажывае глядач, бачачы і чуючы ў тэатры выкананьне ролі кіраўніка грэцкіх бадзякаў-актораў! (Ролю гэтую выконвае, здаецца, артысты Сяргейчык.) Якое надзвычайнае хараство ў адценьнях гутаркі, якія суладжаны з рухам цела гэтага чалавека! Надзвычайна высокае мастацтва ў выкананьні гэтае ролі. Артысты здолеў перанесці гэтага грэцкага тыпа ў нашу сучаснасьць — вібрацыйй голасу, хараством мовы, яе адценьнямі і ньюансамі слоў, надаўшы яму колёрыт беларускага селяніна. І як гэтую надзвычайную стыхійную прыгожасьць псуе адно толькі слова!

Вельмі праўдзіва сказаў адзін расійскі сучасны poeta: «слово — это полководец человечей массы». Мова — гэта матар'ял для мастацкага твору. І няўжо трэба, каб гэты матар'ял быў дрэнным? У тэатры слова мае вялікае значэньне. Як тэатральная тэхніка павінна быць удасканаленаю, як разьвіцьцё тэатральнага паказу павінна йсьці паводле пэўных законаў, гэтак і мова ў тэатры не павінна быць абы-якою. Найвыдатнейшыя мастакі сцэны пра мову ў тэатры клапацяцца ня менш, як пра ўсе іншыя галіны тэатральнага мастацтва.

Перапалоханая сялянка крычыць: «у чым справа?». Няхай-бы ўжо, нечага, яна, каб вытрымаць стыль аўтара гэтае п'есы, крычала: «У чым справа?! У мэтах рацыяналізацыі часу і адносна гэтага месца, бязумоўна, не мэтазгодна паднімаць тут гэтакі вэрлах!»

Вядома, што аўтар тут выказаў тое, што хацеў выказаць. Непаразуменьне сялянкі паказана. Але выказана ў гэтакай мове,

што тып сялянкі, які, скажам, раней ужо ўяўляцца пачаў гледачу, разьбіўся і прапаў ад аднаго слова. Сялянка пачула нейкую нязвычайную гаворку, нейкі крык, убачыла незнаёмых людзей, устрывожылася і замест «што гэта робіцца?» або «што там гэта?» крычыць: «у чым справа?». Аўтар падаў гэта пасвойму, сказаў гэта ад сябе, а не ад таго чалавека, якога хацеў паказаць.

Або вось яшчэ з аднаго тэатральнага твору. «Я думаю аб нашых адносінах з табою». «Пачалі адкрываць адзін аднаму свае таямніцы...» «Зловіш якога злодзея, пачнеш допыт яму рабіць» і г. д. і г. д. Тут усё дакладна выказана, што хацеў выказаць аўтар. Але гэтакі кірунак, гэтакі дух мовы ўжываюць людзі, якія ўсё жыццё сваё працавалі дзе-небудзь у канцылярыях на расійскай мове. І, нарэшце, давялося ім беларусізавацца. І гавораць яны моваю, як быццам і беларускаю (бо не расійская-ж гэта мова). Але мова гэтая цяжкая, сухая, няжывая.

Мова — жывая істота. Яна жыве, а ня існуе. Адным словам, можна вельмі шмат выказаць або тым-жа самым словам нічога не сказаць. І гэта нават можа быць ад таго, як гэтае слова выгаварыць. Напрыклад, можна сказаць: «ты ня ведаеш». І можна сказаць: «вельмі ты ведаеш!». Выказана тое самае, але другі раз — мацней, нават з адзнакамі клін. Але нашым літаратарам гэтае моўнае багацце не абыходзіць. Вывучэньне мовы — гэта, кажучь, задача лінгвістых, а пісьменьніку трэба ставіць праблемы, «адбіваць сучаснасьць». Але мала хто думае, што для гэтага патрэбна нейкая, калі льга так сказаць, рачаіснасьць, нейкі матар’ял. Усякі-ж ведае, што з дрэннага матар’ялу нават кашалю не сплячеш, ні то што якога-небудзь твору.

Жонка Льва Талстога ў сваім дзёньніку пісала, што Л. Талстой ніколі не пакідаў, да канца жыцця свайго, вучыцца расійскай народнай мове. «Считая свой язык русский далеко не хорошим, не полным, Л. Н. поставил целью своей в это лето изучить язык в народе. Он беседовал с богомольцами, странниками, проезжими и все записывал в книжечку народные слова, пословицы, мысли, выражения». (Занатована 31 студзеня 1881 г.)

Дык натое гэта быў Л. Талстой! Але што значыць народная мова аўтару якога-небудзь «Над абрываю»?! Яго сумленьне чыстае. Ён ня можа і падумаць, што сваім пісаньнем разбурае наша моўнае багацце і ўводзіць замест яго нейкі свой жаргон. Яму абы пісаць. Яму і не ў галаве, што, якое-б там друкаванае слова ня было, яно ўсё-ж друкаванае слова. Яго чытаюць, чытаючы, вучацца і... псуець сваю пісьменнасьць.

Я працую ў рэдакцыі «Беларускае Вёскі» і мне даводзіцца чытаць вельмі шмат допісаў з вёскі і літаратурных твораў маладых вясковых аўтараў. Дык я на выразных прыкладах бачу, як друкаванае слова псуе пісьменнасьць моладзі, забівае ўсю яе прыродную чуласьць да мовы. Адзін аўтар пісаў у рэдакцыю: «Паважаная рэдакцыя! Я прашу, каб вы надрукавалі маё гэтае апавяданьне ў “Чырвоным Сейбіце”. Можна, яно й ня варт гэтага, дык я прашу, каб вы паправілі яго. А калі й гэта не паможа, тагды напішэце мне, чым маё апавяданьне нягоднае, каб я другі раз ведаў, як лепш пісаць. Гэтыя маркі я шлю вам на адказ»... і г. д. Відаць было, што піша чалавек пісьменны. Ліст гэты ён напісаў жывою моваю, бо гэта аўтар гаварыў з рэдакцыяй. Але тое, што ён пісаў для друкаваньня, ня мела і заваду жывое мовы. Гэта была самая сапраўдная кніжная выдуманая мова. Апавяданьне тое пачыналася гэтак: «Заходзячае сонца чырвонымі праменьнямі аблівала заход. Вецер распаўсюджваў пах кветак. На цямнеючых балотах заціхалі птушкі, і ў хуткім часе наступіў вечар»... І далей падобна да гэтага. Якраз выходзіць, што для хатняе гутаркі, на абыходак у жыцьці, ёсьць адна мова, свая. Але для кніг павінна быць нейкая іншая мова. Бо калі дома чалавек гаворыць: «я хадзіў па сена», дык у кнігах ён чытае: «я хадзіў за сенам». І вядома, што будзе вучыцца пісаць паводле таго, як ён чытае ў кнігах.

На вялікі жаль, усё гэта праўда. Калі ён піша ў рэдакцыю ліст, дык ліст гэты напісаны палюдзку. А калі пачытаеш тое, пра што ён піша ў лісьце — яго літаратурны твор, дык у творы гэтым жаргонная плынь выпіхае жывую мову.

У літаратуры бывае гэтакая зьява, што часамі пісьменьніку трэба востра парушаць законы мовы. Гэта тагды, калі пісьменьнік выводзіць гэтакага тыпа, які або ад прыроды свае не выгаворвае, як належыць, слоў, або зьяўляецца чужаземцам і цяжка яму гаварыць тэй моваю, якою пішацца твор, або з якіх-небудзь іншых прычын проста ня ведае мовы. Дык тагды пісьменьнік паказвае гэтакага тыпа з яго жаргонам. Напрыклад, у Максіма Гарэцкага, у яго творы «Антоні», ёсьць «Міхалка-масковец, які Масквы бачыў мала». Дык ён строіцца гаварыць расійскаю моваю і гаворыць жаргонам. У расійскай літаратуры, у романах Т. Дастаеўскага, часамі спатыкаюцца абруселыя немцы, у якіх расійская мова з нямецкім акцэнтам. У Л. Талстога, у «Войне і мире», ёсьць

папялявы афіцэр Дзянісаў, які слова «пришел» гаворыць «пг'и-шел». Але з тае прычыны, што літаратура афармляе культуру мовы, ніводзін сапраўдны мастак слова не дазволіць, каб увесь твор быў у жаргоне гэтых тыпаў. Тагды нельга будзе залічыць гэтакі твор ні да беларускай, скажам, ні да ўкраінскай, ні да нямецкай літаратуры. Гэта будзе жаргонны твор. І паказваюць гэтых тыпаў у сваіх творах некалькімі трапнымі рысамі, двума ці трыма іх жаргоннымі сказами. Трэба знайсці іншыя сродкі выявіць гэтакага тыпа, каб твор быў на мове, а не на жаргоне. Калі, скажам, Л. Талстой выводзіў расійскіх дваран, што жылі ў пачатку 19 стагоддзя, дык ня пісаў-жа ён сваіх твораў французскай моваю — тэй моваю, якою найчасцей гаварылі гэтыя людзі. Францускага тэксту ў гэтых творах толькі дзе-ні-дзе ёсьць. А найбольш можам прачытаць гэтакія, напрыклад, мейсцы: «я не чувствую ничего этого, — сказал он на превосходном французском языке». І гэта тут справа з найбагацейшаю кніжнаю моўнаю культураю. Дык асабліва-ж з жаргонам трэба асьцерагацца, каб не «акаляць» ім літаратуру¹. А ў нас робіцца гэтак. Спаткаўшы якога-небудзь яскравага тыпа з комічным жаргонам, пісьменьнік, думаючы, мусіць (гэтак кідаецца ў вочы), што гэта цэнтральны гэрой нашае літаратуры, вядзе яго праз увесь свой твор з яго жаргонам. Замест таго, каб іншымі сродкамі мастацтва паказаць яго, ужыўшы яго жаргону гэтаўлікі, колькі не папсуе мастацтва ўсяго твору, літаратар увесь свой твор выпускае ў гэтым жаргоне. Гэтакія зьявы шкодзяць нашай беларускай літаратурнай культуры, бо наша літаратурная мова толькі цяпер пачынае крышталявацца. Вось чаму вельмі прыкра і шкодна, калі некаторыя творы, траха ня цалкам, падаюцца ў гэтакай мове: «Як я люблю эці вечары! Оне асьвяжаюць маю жысьць... Толькі і суцяшэньня... Нято-б — загразла ў гэтай... бросьні, у гэтай ціне... Нет! Пускай Павал прыезжае, і я перад ім пастаўлю вапрос рубам: пасьледні раз, апошні раз»...².

Гэты твор пісаўся для тэатру. І што было-б, каб гэтую мову чулі тысячы людзей з тэатравай сцэны? Ці не прысадзіў-бы³ ён дарэшты нашу пакутную культуру літаратурнае мовы? І ці сапраўды гэтакія гэроі, з такою моваю павінны займаць цэнтральнае месца? Увай-

¹ Алюзія да крытычнай нататкі «Аб слове *акаляць*», апублікаванай у другім нумары «Узвышша» за 1928 г.

² Дадзеная цытата прыводзілася (у станоўчым кантэксце) у рэцэнзіі Міколы Крывіча (М. Байкова) на зборнік Цішкі Гартнага «Прысады», апублікаванай у сёмым нумары «Полымя» за 1927 г.

³ Алюзія да назвы зборніка Цішкі Гартнага «Прысады».

поўшы ў літаратуру з правам цэнтральных гэрояў, яны ўносяць у яе і свой жаргон. А сапраўдны цэнтральны гэрой нашае літаратуры — селянін і рабочы, якія захавалі і стварылі надзвычайную культуру свае мовы ў шмат якіх «вышэйшых формах культуры» — маўчаць. Або вось у адным творы апісваецца інтымная блізасць мужчыны і жанчыны, цэнтральных гэрояў твору. Дык яна кусае яго і крычыць: «Бог мой, мучыцель мой!» А сапраўды, ці цэнтральныя-ж гэта гэроі нашае літаратуры?!

У расійскага пісьменьніка К. Федзіна ў романах «Города и годы» кватэрная гаспадыня, немка, гаворыць: «Я тафно тумаль, што он змешался! О, это ушасни!» Што-б гэта было, каб К. Федзін зрабіў цэнтральным гэроем свайго твору гэтую немку і каб увесь роман або хоць палавіна яго была напісана ў гэтакій мове? А ў нас гэтак пішуць.

Самі аўтары не клапацяцца пра *беларускую* культуру беларускае мовы. А іх гэроі дарэшты глумяць гэтую культуру. «Лунныя лапы» жывуць і ўкараняюцца.

І гэта ня выпадак з двума ці трыма літаратарамі. Гэта цэлая плынь у нашай літаратуры. Прадстаўнікі гэтае плыні даводзяць, што літаратар не павінен клапаціцца ні пра мову, ні пра стыль свайго твору. Ён можа абы як перадаць сюжэт. А стыль і мову яму зрабляць і выпраўляць выдавецтвы і рэдакцыі.

«...Наагул, нашым сучасным выданьням бракуе пэўнай стылістычнай апрацоўкі — рэдакцыі. Тут ясна, што сам аўтар ня можа быць рэдактарам сваіх твораў. Думаецца, што пры наладжанай стылістычнай рэдакцыі шмат якія творы, што цяпер выкідаюцца Дзяржаўным Выдавецтвам без абы якой рэдакцыі, мелі-б больш адшліфаваны, гожа выглядаць...» («Полымя», № 7 за 1927 г., бал. 254)¹.

Дзе гэта ёсць, каб культурны пісьменьнік дазволіў каму-небудзь правіць стыль і мову свайго твору? Стыль і мова — гэта-ж выяўленчыя мастацкія сродкі пісьменьніка. Ніякіх-жа стыляў тады ня будзе, а будзе «наагул». І хоць шмат таго, што друкуецца ў некаторых нашых «тоўстых» часопісах, пускаецца на ўзвешы вецер, усё-ж гэтая прапанова паказвае на ўзровень культурнасьці ў некаторых нашых інстытуцыях, што падручыліся фармаваць вялікую культуру гушчаў беларускіх сялян і рабочых. І як далёка яны асталіся ад гэтай культуры!

¹ Працытавана рэцэнзія Міколы Крывіча (М. Байкова) на зборнік Цішкі Гартнага «Прысады».

Пролетарскі зьмест і нацыянальная форма культуры! Мы думаем, што для нашае культуры гэта павінна быць: пролетарскі зьмест і беларуская форма. А гэтае беларускае формы і заваду няма. У літаратуры — кірункі мовы, фразэолёгія, а значыцца, і стылі цалкам пераймаюцца чужыя.

Літаратурная мова павінна быць моваю чыстаю, беларускаю. Карэньні яе — у мове народнай. Літаратары павінны навучыцца моўна думаць пабеларуску. Яны павінны абудзіць у сабе або пастарацца ўспрыняць (калі не давялося мець яе змалку) беларускую моўную стыхію. Бо калі гэтага ня будзе, яны будуць, як і цяпер, шкодзіць нацыянальнай форме культуры. Беларуская фразэолёгія ў беларускай літаратурнай мове будзе спрыяць вырашэньню праблемы *беларускага* стылю нашае пасьялкастрычнікавае літаратуры.

Узвышша. 1928. № 5. С. 173—183.

Пятро ГЛЕБКА

Пятро Глебка (1905—1969) — беларускі паэт, навуковец, грамадскі дзеяч. Член-карэспандэнт (1950), акадэмік АН Беларусі (1957). У 1924—1927 гг. вучыўся ў Мінскім белпедтэхнікуме, з 1927 г. — на літаратурна-лінгвістычным аддзяленьні педагагічнага факультэта БДУ (скончыў у 1930 г.). У 1928—1930 гг. — сакратар рэдакцыі часопіса «Узвышша». У 1931—1932 гг. працаваў загадчыкам літаратурнага аддзела ў газеце «Калгаснік Беларусі», у часопісе «Полымя рэвалюцыі». З 1944 г. кіраваў укладаннем «Руска-беларускага слоўніка» (надрукаваны ў 1953 г. пад рэдакцыяй Якуба Коласа, Кандрата Крапівы і Пятра Глебкі). З 1945 г. працаваў у Інстытуце літаратуры, мовы і мастацтва, у 1956—1957 гг. — дырэктар Інстытута мовазнаўства АН Беларусі. У 1967—1969 гг. узначальваў Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору АН Беларусі.

ПРАЦА НАД СЛОВАМ

Літаратура — мастацкі твор — гэта надзвычайна складаны жывы арганізм, дзе ўсе самыя дробныя часьцінкі, усе элементы павінны быць шчыльна і неадлучна зьнітаваны ў адно цэлае. Паўстае пытаньне, чым-жа, якімі сродкамі пісьменьнік зьнітоўвае свой твор у адно цэлае? Зразумела, што гэтымі сродкамі зьяўля-

еща ідэя, думкі, якія кладуцца ў аснову ўсяго твору і паасобных яго частак. Але-ж думкі — таксама рэч нематар’яльная, і мы выражаем іх, перадаем другой асобе з дапамогаю слова. Значыць, слова зьяўляецца тым рэчавым матар’ялам, з якога будзецца твор.

Дрэнны быў-бы той муляр альбо той столяр, які ня ўмеў-бы так, як яму хацелася, зьяліць з гліны печ альбо зрабіць з дрэва стол, іначай кажучы, дрэнны быў-бы той майстра, які не валодаў-бы сваім матар’ялам, ня ўмеў-бы надаць гэтаму матар’ялу такой формы, якую ён — майстра — хацеў бы мець. Тое-ж самае можна сказаць і пра пісьменьніка: дрэнны той пісьменьнік, якога ня слухаецца слова, які дрэнна валодае сваім матар’ялам — моваю. Нажаль, нашы пачынаючыя пісьменьнікі над моваю працуюць вельмі мала, амаль не звяртаюць на яе ніякай увагі, хоць валодаюць словам вельмі дрэнна. Шмат каму з гэтых пісьменьнікаў можа паказацца дзіўным: як гэта так, што яны не валодаюць словам. Яны-ж кожную хвіліну гавораць з навакольнымі людзьмі, выражаюць словамі свае думкі.

Ёсць вялікая розніца паміж звычайнаю, штодзённаю нашаю моваю і моваю літаратурнаю. Калі ў гутарцы з тым ці іншым чалавекам мы не знаходзім патрэбнага слова і нас не разумеюць, дык мы, каб ўсё-ж такі дакладна выказаць сваю думку, замяняем нязнойдзенае слова некалькімі іншымі, растлумачваем нашу думку больш шырока, дапамагаючы пры гэтым мімікай, гэстамі, інтанацыяй голасу і г. д.

Зусім іншая рэч з літаратурным творам. Пісьменьнік ня можа стаяць пры кожным чытачы і тлумачыць яму, калі той не зразумеў, сваіх думак, дапамагаючы пры гэтым, як у гутарцы, інтанацыяй і гэстамі. Пісьменьнік павінен выражаць сваю думку і перадаваць свае пачуцьці з усімі іхнімі самымі тонкімі адценьнямі так дакладна і проста, каб непатрэбна было ніякіх тлумачэньняў. Гэта па-першае. Па-другое, пісьменьнік павінен быць эканомны, скупы на словы, бо калі ў творы будзе шмат слоў, а мала думак, дзеі, дык твор будзе расьцягнуты, нудны, няцікавы. Нудны, аж прыкры, будзе таксама і той твор, дзе аўтар без патрэбы, а толькі таму, што ён ня мае ў запасе іншых слоў, будзе паўтараць па некалькі разоў адно і тое-ж слова. Як прыклад гэткага твору я назваў-бы верш пачынаючага пісьменьніка Антося Лукашэвіча, дзе слова «машына» паўтараецца амаль у кожным куплеце, а слова «праца» — нават па некалькі разоў у куплеце.

Такім чынам, пісьменьнік, каб унікнуць нуднай для твору шмат слоўнасьці і дакладна выражаць свае думкі і пачуцьці, ня можа абмежавацца тым запасам слоў, якога, магчыма, досыць для вуснай гутаркі альбо для напісаньня пратаколу ці якой адносіны. Пісьменьнік павінен валодаць самым багатым запасам слоўнага матар'ялу, павінен ведаць як мага больш самых рознастайных адценьняў слоў, што, можа, выражаюць адны і тыя ж альбо вельмі блізкія паняцьці, як, напрыклад: *смутак, сум, туга, жальба, маркота*; альбо — *будаўніцтва, будоўля, пабудова, будаваньні* і г. д.

Багаты запас слоў ня толькі дапамагае пісьменьніку дакладна выразіць сваю думку, але дае яму яшчэ і шырокія тэхнічныя магчымасьці. Гэта асабліва важна для паэтаў. Скажам, паэт піша чатырохстопным ямбам¹ верш пра Заходнюю Беларусь і хоча выказаць думку пра тое, што ў Заходняй Беларусі неспакойна і скрозь пануе смуток і гора. Паэт стварае такі вобраз:

У бераг б'юцца хвалі Віслы
і зьнепакоена шумяць,
над полем с м у т а к і гора вісьне,
бо людзям радасьці няма.

Паэт дакладна выказаў сваю думку, але слова «смуток» ня ўлазіць у памер вершу: у гэтым слове адзін лішні склад. Як-жа быць? Ні думкі, ні вобразу мяняць паэту ня хочацца. Тады ён шукае ў сваіх слоўных запасах такога слова, якое было-б на адзін склад карацейшае, але якое перадавала б хоць прыблізна такое-ж самае паняцьце. Ён знаходзіць слова «сум», і верш тады гучыць без перабою:

У бераг б'юцца хвалі Віслы
і зьнепакоена шумяць,
над полем с у м і гора вісьне,
бо людзям радасьці няма.

З гэтага прыкладу відаць, што багаты слоўны запас мае пэўнае дачыненне да працы пісьменьніка і над рытмам, ён дае пісьменьніку ў гэтым кірунку надзвычайна вялікія магчымасьці для стварэньня ў вершы самых рознастайных рытмічных пераходаў. Ня менш важны багаты слоўны запас і для стварэньня арыгінальнай і гучнай рыфмы. Возьмем ізноў прыклад на тыя-ж словы. Паэт піша верш пра вясну; напісаў ён тры першых радкі:

¹ Ямб — гэта такі двухскладовы памер вершу, дзе чаргуецца адзін ненаціскны і адзін націскны склад. (*Зайв. П. Глебкі.*)

Прышла вясна ў сваёй красе,
рака ізноў ад сну раскута,
яна на хвалях аднясе...

У чацвёртым радку гэтага вершу паэт хоча сказаць, што рака данясе на хвалях

«зімовых дзён халодных сум».

Але-ж слова «сум» ніяк не рыфмуецца з словам «раскута». Тады паэт ізноў перабірае свае слоўныя запасы і знаходзіць там слова «смутак», якое выражае прыблізна тое-ж паняццё, што і слова «сум», і якое рыфмуецца са словам «раскута». Верш тады гучыць так:

Прышла вясна ў сваёй красе,
рака ізноў ад сну раскута,
яна на хвалях аднясе
зімовых дзён халодны смуток.

Гэтыя цяжкасці, калі пісьменьнік не знаходзіць слоў, каб выразна і дакладна выказаць сваю думку, альбо калі пісьменьніку ніяк не удаецца зрыфмаваць радкоў, ці калі ў рытм ня ўлазіць слова альбо яго не хапае — гэтыя цяжкасці пачынаючыя пісьменьнікі, напэўна, у сваёй рабоце сустракаюць часта. Больш таго, гэтыя цяжкасці, як сьведчаць выказваньні саміх пісьменьнікаў, сустракалі ў сваёй рабоце нават такія майстры слова, як Пушкін, Гётэ і інш. Яны знаходзілі выйсьце з гэтых цяжкасцяў у тым, што ўпарта працавалі над пашырэннем свайго слоўніка, над сваёю моваю. Якое-ж выйсьце знаходзяць з гэтых цяжкасцяў пачынаючыя пісьменьнікі?

Замест таго, каб узбагачаць свой слоўнік і гэтым перамагаць кагадзе згаданыя цяжкасці, нашы пачынаючыя пісьменьнікі знаходзяць іншае «выйсьце»: ставяць ня там, дзе належыць, націск у слове, перакручваюць слова, каверкаюць мову. Антось Лукашэвіч, напрыклад, не знайшоўшы, відаць, іншага слова, рыфмуе слова «гулянкi» са словам «станкі», пераносячы націск з апошняга складу на першы і перакручваючы гэтым самым слова да таго, што яго цяжка пазнаць. Зразумела, каб таварыш Лукашэвіч меў большы запас слоў, яму непатрэбна было-б перакручваць слова «станкі» на слова «ста́нкі», бо ён і так знайшоў-бы для рыфмы адпаведнае слова, апрача «станкоў».

Я прывёў вышэй прыклады толькі таго, якую вялікую ролю іграе слова ў дакладным выражэнні думкі, у стварэнні рытму і рыфмы. Апрача гэтага ня трэба забывацца і на тое, што чым больш сьвежымі словамі (нязьбітымі, як гавораць, нетрафарэтнымі) бу-

дзе пададзен вобраз, будзе выказвацца думка, тым ярчэйшаю будзе яе форма, тым лепш гэта думка будзе ўражаць чытача, тым лепш яна будзе запамінацца, а гэта для мастацкага твору вельмі важна.

Кожны пісьменьнік апрача таго, што ён павінен валодаць вялікім запасам слоў, дык ён павінен яшчэ мець і густ на слова, гэта значыць, адчуваць ягоную эмацыянальную афарбоўку. Калі перад намі, напрыклад, скажучь слова «хвароба», дык у нашым уяўленьні паўстае вобраз чагосьці смутнага, чорнага, нярадаснага; і, наадварот, калі нам назавуць слова «радасьць», перад намі адразу-ж паўстае вобраз чагосьці сьветлага, сонечнага, вясёлага. Гэта значыць, што ў абыдзённым абыходзе кожнае слова набыло пэўны калёрыт, які мы называем ягонаю эмацыянальнаю афарбоўкай. Гэтую афарбоўку пісьменьнік і павінен адчуваць, іначай ён можа гаварыць адно, а створаны ім праз слова вобраз будзе выклікаць зусім адваротнае ўражаньне. Я ізноў-такі падам некалькі прыкладаў з верша Антося Лукашэвіча.

Пішучы пра наш вялічэзны размах будаўніцтва, таварыш Лукашэвіч гаворыць:

Будоўля расьце бязупынна,
растуць вялікія хаты-сьвятліцы.

Хіба гэтыя радкі даюць вобраз вялічэзнага размаху нашае будоўлі? Бязумоўна, не. У чым-жа справа? Справа ў тым, што аўтар гэтага вершу не адчувае калёрыту слова, не адчувае таго, што словы «хаты-сьвятліцы» выклікаюць у чытача ўяўленьне не чагосьці вялікага і грандыёзнага, а ўяўленьне чагосьці нізенькага, маленькага, мяшчанскі ўтульнага, бо з гэтым словам у нас ужо звязана пэўнае паняцьце. І хоць таварыш Лукашэвіч гаворыць, што ў нас растуць вялікія хаты-сьвятліцы, перад намі ўсё адно паўстае вобраз маленькіх хібарак і вузенькіх каморак.

Другі прыклад. У адным з сваіх вершаў таварыш Лукашэвіч хоча выказаць думку, што ў Польшчы насьпела ўжо пралетарская рэвалюцыя:

Рэвалюцыя ўжо накіпела.

Думка ў сваёй аснове вельмі правільная, але выказана яна такімі словамі, што вобраз рэвалюцыі, як магутнай і зьяднанай сілы, зьніжаецца, бо слова «накіпела» выклікае ў чытача асацыяцыю нейкага бруднага накіпу ад гаршка, і толькі.

Трэці прыклад. Тав. Лукашэвіч піша:

Кулі сталёныя ўлезлі ў грудзі.

Гэтае слова «ўлезьлі» надзвычайна рэжа вуха і не дае вобразу палёту кулі, зьніжае нашчэнт дынаміку гэтага палёту, бо стаіць яно не на сваім месцы. У нас са словам «лезе» звязана паняцце чагосьці павольнага, маруднага, тымчасам, як палёт кулі ёсьць да таго шпаркі рух, што мы нават ня бачым яго вачыма. Тав. Лукашэвіч не заўважыў, што вобраз самога слова «ўлезьлі» карэнным чынам супярэчыць таму вобразу, які хацеў даць чытачу аўтар.

З пададзеных прыкладаў відаць, якое вялікае значэньне мае густ пісьменьніка да слова, пісьменьнікавае адчуваньне калёрыту, эмацыянальнай афарбоўкі слова. Калі гэтага ў пісьменьніка няма, вобраз, як мы бачылі, набывае зусім адваротнае значэньне, ніж тое, якое хацеў яму надаць пісьменьнік.

Я мог-бы яшчэ гаварыць пра ролю багатага запасу слоў у стварэньні звонкасьці, гукапераймальнасьці вершу і г. д., але мне здаецца, што досыць сказанага, каб пераканацца, якое вялікае значэньне мае для пісьменьніка праца над пашырэньнем свайго слоўніка.

Перад тым, як перайсьці да крыніц, з якіх пісьменьнік можа і павінен чэрпаць слоўны запас, я хачу яшчэ спыніцца на адным пытаньні — на чыстае мовы.

Мовы як продукт і сродак сувязі ў чалавечай грамадзе ня бытуюць замкнута, адмяжована адна ад другое, наадварот, яны ўплываюць адна на адну, запазычаюць адна ў другое словы. Аднак кожная мова мае свае асаблівасьці, сваю форму, свае законы зьмен і разьвіцьця. І таму, калі слова пападае з якое-небудзь мовы ў другую, яно перафармоўваецца там паводле законаў апошняе. Такі працэс зусім нармальны. Але часта бывае, што ў мову пераносяцца словы з іншае без жаднай патрэбы і зьмен і тым самым толькі загрувашчваюць мову лішнім матар'ялам, парушаюць яе чыстату і стройнасьць. Каб унікнуць гэтага, пісьменьнік павінен аберагацца ад ужываньня чужаземных слоў, русізмаў, паланізмаў і г. д., калі яны не прышчапіліся ў нашай мове і калі ў нас ёсьць адпаведныя словы для выражэньня тых-жа паняццяў. Іначай гэтыя словы толькі будуць шкодзіць яснасьці выражэньня думкі і парушаць чыстату мовы, а тым самым будуць шкодзіць і мастацкасьці твору. [...]

Мы пералічылі ў асноўным ўсе тыя запатрабаваньні, якія стаюць перад пісьменьнікам у галіне працы над моваю. Спынімся на тых спосабах і на тых крыніцах, з якіх пісьменьнік можа і павінен папаўняць свае слоўныя запасы. Гэтых крыніц некалькі.

Пісьменьнік, асабліва пачынаючы, павінен у першую чаргу добра авалодаць тым слоўным матар'ялам, якім карыстаецца навакольная грамадзкасць (калгасьнікі, рабочыя, сяляне). Зразумела, што ня ўсе словы, якія яны ужываюць, павінен ужываць пісьменьнік, бо, як мы гаварылі ўпачатку, літаратурная мова, асабліва мова мастацкага твору, адрозніваецца ад звычайнай гутарковай мовы.

Другой крыніцай слоўнага матар'ялу павінна быць мова літаратурная. Адсюль пачынаючы пісьменьнік павінен таксама папаўняць свае слоўныя запасы. Як гэта рабіць практычна, я рэкамендаваць не бяруся, зразумела, што трэба толькі як мага больш чытаць мастацкіх твораў, каб увесць моўны матар'ял урос, як гавораць, у цела і кроў. Не пашкодзіць, калі пачынаючы пісьменьнік, чытаючы той ці іншы мастацкі твор, выпіша сабе ўсе словы, якія ён сустракае ўпяршыню, каб скарыстаць іх пасля ў сваіх творах.

Трэцяю і надзвычайна багатаю крыніцаю для папаўнення слоўных запасаў зьяўляецца народная (як запісаная, так не запісаная) творчасць. У гэтым сэнсе для пачынаючага пісьменьніка карысна будзе прачытаць зборнікі Сяржпудоўскага «Казкі і апавяданні беларусаў-паляшукі», зборнікі беларускіх народных песень Шэйна, Раманава, Бяссонава і шэраг іншых зборнікаў народнай творчасці. Ізноў такі, ня дрэнна будзе, калі пачынаючы пісьменьнік, чытаючы гэтыя зборнікі, выпіша для сябе ўсе тыя словы, якіх ён дагэтуль ня ведаў альбо якія яшчэ не ўваходзілі ў ягоны слоўны запас. Вядома, што і тут павінен быць строгі кантроль і адбор, каб не загружаць свайго слоўніка непатрэбным матар'ялам, гэта значыць словамі, якія ўжо вельмі ўстарэлі альбо якія ўжо ёсць у літаратурнай мове.

Шмат дасць карыснага для пачынаючых пісьменьнікаў чытанне слоўнікаў беларускай мовы. У гэтым сэнсе можна рэкамендаваць багаты «Словарь белорусского наречия», складзены І. Насовічам, краёвыя слоўнікі Чэрвеньшчыны, Віцебшчыны, выдадзеныя Беларускай Акадэміяй Навук¹, слоўнікі беларускай літаратурнай мовы, як тыя, што выдадзены раней, так і асабліва расійска-беларускі слоўнік, першы том якога мае хутка выйсьці з друку ў Дзяржаўным Выдавецтве Беларусі².

¹ Маюцца на ўвазе «Краёвыя слоўнікі Чэрвеньшчыны» (1929) М. Шатэрніка і «Віцебскі краёвы слоўнік» (1927) А. Каспяровіча.

² 4 снежня 1932 г. на старонках газеты «Звязда» Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі аб'яўляла папярэднюю падпіску на двухтомны руска-беларускі слоўнік, які, аднак, не быў надрукаваны.

Гэта чацьвертая крыніца для папаўнення слоўных запасаў, кажу ізноў, можа даць вельмі шмат цікавых і патрэбных слоў, калі працаваць умеючы, гэта значыць робячы ўважлівы і строгі адбор.

Нарэшце, пятаю крыніцаю для пашырэння слоўных запасаў зьяўляюцца новатворы. Такіх слоў у беларускай літаратурнай мове пасля Кастрычніка зьявілася і ўвайшло ў бытаваньне досыць шмат. Для прыкладу прыгадаю хоць-бы такія словы, як «адлюстраваньне», «носьбіт», «бязумоўна» і інш. У гэтым кірунку поле для дзейнасьці надзвычайна шырокае. Аднак пачынаючы пісьменьнік павінен падыходзіць да стварэння новых слоў вельмі і вельмі асьцярожна, бо, каб ствараць новыя словы, трэба надзвычайна добра ведаць і самую жывую літаратурную мову, і яе законы разьвіцьця і зьмен. Гэтым, нажаль, нашы пачынаючыя пісьменьнікі пахваліцца ня могуць, і таму я яшчэ раз падкрэсьліваю, што да стварэння новых слоў яны павінны падыходзіць надзвычайна асьцярожна.

Я пералічыў у асноўным ўсе тыя крыніцы, з якіх пісьменьнік можа чэрпаць матар'ялы для пашырэння свайго слоўніка. Але-ж гэтым пісьменьніцкая праца над моваю не абмяжоўваецца. Мала сабраць багаты запас слоў, трэба яшчэ ўмела яго выкарыстаць, каб ён не ляжаў у галаве мёртвым капіталам. Пісьменьнік, як я ўжо казаў вышэй, павінен мець густ на слова, адчуваць ягоны калёрыт, ведаць законы зьмен слова. Гэта па-першае. Па-другое, трэба ўмець злучыць словы ў нейкую сыстэму, у парадак, у сказ. У пачынаючых пісьменьнікаў часта гэтага ўмельства таксама няма. Бывае, што пачынаючы пісьменьнік награвасьціць слоў багата, але яны ня злучаны правільна ў пэўную сыстэму, і таму сказ ня мае ніякага сэнсу. Вось прыклад гэтага з вершаў таго-ж пачынаючага пісьменьніка Антося Лукашэвіча:

І на шчасьце ім (белапалякам. — П. Г.) папалі
нашы партызаны
яны іх-жа расстралялі
але ім былі галовы пазьніманы.

Па-першае, аўтар нідзе не паставіў ніякага знаку прыпынку; па-другое, хто каго расстраляў і каму былі «галовы пазьніманы» — невядома. Аўтар так пабудаваў сказ, што дайсьці сэнсу немагчыма. Тымчасам паэзія патрабуе надзвычайна выразнага і зразумелага выражэньня, і пісьменьнік павінен умець правільна і лёгка выказваць свае думкі.

Прасьцей кажучы, пісьменьнік павінен добра ведаць граматыку, асабліва сынтакс, знакі прыпынку, бяз гэтага ён пісьменьнікам быць ня можа.

Як-жа пачынаючаму пісьменьніку падолець усю гэтую, так неабходную для яго, навуку пра мову? Зразумела, што малападрыхтаванаму пісьменьніку аднаму будзе вельмі цяжка працаваць над гэтымі пытаннямі, і там, дзе ёсць літаратурныя гурткі, праца над моваю пачынаючага пісьменьніка павінна ўвайсці ў праграму гэтых гурткоў. Трэба, каб літаратурны гурток, распрацоўваючы пытанні тэхнікі пісаньня, надзвычайна шмат удзяліў увагі пытаньням мовы, прыцягнуўшы да гэтае працы лепшых выкладчыкаў мовазнаўства. Гэта яшчэ ня вырашае цалкам праблемы авалоданьня моваю. Патрэбна, каб над моваю, над стылістыкай сваіх твораў пісьменьнік працаваў штодзённа і упарта, бяручы прыклад у гэтым сэнсе з нашых клясыкаў, патрэбна, каб пісьменьнік як мага больш чытаў мастацкіх твораў, уважліва прыглядаючыся ня толькі да іх вобразнай сыстэмы, але і да іх мовы. Толькі ўпартаю працаю можна авалодаць такім багатым і непакорным матар'ялам літаратурнай творчасці, як слова¹.

Заклік. 1933. № 2. С. 83—89.

К[андрат] КРАПІВА

Кандрат Крапіва (Атраховіч, 1896—1991) — беларускі драматург, паэт, прэзідэнт, грамадскі дзеяч, мовазнавец. Член-карэспандэнт (1940), акадэмік АН Беларусі (1950), доктар філалагічных навук (1953). Народны пісьменьнік Беларусі (1956), Герой Сацыялістычнай Працы (1975), заслужаны дзеяч навукі Беларусі (1978). У 1926—1930 гг. вучыўся на літаратурна-лінгвістычным аддзяленні педагагічнага факультэта БДУ. Уваходзіў у літаратурнае аб'яднанне «Узвышша». У 1932—1936 гг. працаваў загадчыкам аддзела рэдакцыі часопіса «Полымя рэвалюцыі». У 1947—1951 гг. — загадчык сектара мовазнаўства Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва АН Беларусі, у 1952—1956 гг. — дырэктар Інстытута мовазнаўства АН Беларусі. У 1956—1982 гг. быў віцэ-прэзідэнтам АН Беларусі, у 1982—1989 гг. — вядучым навуковым супрацоўнікам-кансультантам Інстытута мовазнаўства.

ПРА ПЕРАБУДОВУ І «НЕДАБУДОВУ»²

Гаварыць аб творчай перабудове Ц. Гартнага даюць права яго творы за апошнія 5 год. Гэта некалькі апавяданняў, сабраных у кніжцы «Гоман зарніц», і кніжка нарысаў «Наступ на горны». Пры са-

¹ Водгукі на гэты артыкул глядзіце ў дадзенай хрэстаматыі ў раздзеле IX.

² Доклад на пленуме праўлення саюза савецкіх пісьменьнікаў БССР. (Заўв. рэдакцыі часопіса «Полымя рэвалюцыі».)

мым павярхоўным азнаямленні з гэтымі кнігамі вы зразу заўважаеце вялікую перамену ў творчасці Ц. Гартнага: падзеі, якія там апісваюцца, адбываюцца на заводзе і ў калгасе, персанажы, выведзеныя ў гэтых творах, — гэта [не] рабочыя і калгаснікі, а пераважна кіраўнікі: гаспадарнікі, проф. і партработнікі. Аднак матэрыял і тэматыка з’яўляюцца часта знадворнай адзнакай перабудовы. [...]

Недахопы, якія ёсць у творчасці Ц. Гартнага, значна ўсугубляюцца асаблівасцямі яго мовы, ад якой павявае глыбокай правінцыяльнасцю. Я маю на ўвазе не толькі слоўнік, а ўвесь склад, усе элементы мовы. У лексіцы Ц. Гартнага ёсць шмат правінцыялізмаў, як, напрыклад:

Добрахаць (добраахвотна)	унічышча
убачай (выбачай)	наператоч (упоперак)
бразак (бразганне)	бурклівы
мітрэнга	заграбяшыў
дрэнчыла	коўць (глыток)
прабеглец	башта (вежа)
харангелачка (флажок)	апука (мячык)
ралкі (галінкі)	ласне крымінал (злачынства,
пілявыя вочы	беспарадак)
запчэмы (арг. непаладкі)	праўздом (проста)
займа здароў (нізавошта)	нелапая ¹
мерскануў	уверра (упэўненасць)
мэрам-бы	

Разам з гэтым трапляюцца і такія русізмы, як:

запертыя (дзверы)	смірненькі
схожасць (падабенства)	трэзвы
рожыца	пачасаў патыліцу
віновен	затылак
пасудзі (падумай)	перадвасхіцілі
жалетка	сметліва
лісцілі	

Дзе-нідзе — паланізмы.

Але больш за ўсё слоў, якія-б я назваў цішкізмамі. Гэта словы, якія ўтвораны самым аўтарам ад самых звычайных, вядомых усім слоў, але ўтвораныя, не гледзячы ні на якія моўныя законы. Такое слова заўсёды выпірае рубам са сказу, і, чытаючы, на яго заўсёды спатыкнешся. Сюды я залічваю і звычайныя словы, але ўжытыя не ў тым сэнсе, у якім яны ў мове бытуюць:

¹ У артыкуле памылкова надрукавана «пелапая».

*Заліўны рогат, зацягнуўся ў працу (захапіўся працай), зайва-
га да жалеза (увага), цяглы (цягавіты), цвёрдым ступам (кро-
кам), раз'юшаны працэс работы, гаспадарня (гаспадаранне), рог
вуглавога дома, раскалыханы працэс ударнай працы, святошня
(па-святочнаму), гаручыя вочы, улягалася зямля ад надаву важ-
кіх ступай (дрыжала зямля пад цяжкімі крокамі), выгінастая
стужка, лірычная марнасць (мары, лятуценні), начная цём (це-
м-ра), свяціла яшчэ ненагрэтае сонца (146), вешальніца (шыбені-
ца), зыск (эксплаатацыя), узгрудак (узгорак), узнёскі (паі), плюхі
хваляк, падлёг сабе навук, заслежаныя вочы, разгорненная маці
(ад слова «горна»), разыдзёныя людзі (якія разышліся), трапят-
кія навіны, крохкія гутаркі, ліст дастаны (атрыманы) ад раз-
носчыка, зырккія ісціны, распрэжваў каня і г. д.*

Калі Ц. Гартны не ладзіць часамі з марфалогіяй, дык ён яшчэ часцей не ладзіць з сінтаксам. Каструбаватыя словы, злучаныя ў не менш каструбаватыя па сваёй форме сказы, з'яўляюцца для чытача непераможнай перашкодай. Вось некалькі такіх сказаў:

1. *Лірычная марнасць адзінкавых энтузіястай вырасцала ў рэальныя вобразы набліжаючай наступнасці.*

2. *Яны (воплескі) насілі на сабе задавалёныя ўхмылкі зацята апладыраваўшаму кавалём прэзідыуму.*

3. *Яе (ухмылку) Бурэвіч падмацняў нервовым трапяханнем рук і раскіданымі паваротамі.*

4. *За падводай, матаючы шапкамi і рукамі, пераносіўся пра-
цяг творчага сходу з двара сельсовета да месца спынкi гасцей.*

5. *І кожны станок, точачы валік, ці абдзіраючы шкiў, ці раў-
нуючы рубы камянерубілак, адліваюць сваімі павертамі сумовыя
адзiнкi дадзеных цэху наметак.*

Падобных прыкладаў можна было-б прывесці дзесяткі. Я хачу спыніцца яшчэ на адным цікавым пытанні, а якраз на тым, як натуралістычны творчы метада Ц. Гартнага выяўляецца ў такіх дробных кампанентах стылю, як падача паасобнай дэталі. Той ці іншы гест, рух, нават гук аўтар імкнецца перадаць шляхам яго фотаграфавання, дакладнага знадворнага апісання.

*«Ужо Шумкін разняў губы, каб перапытаць, ці маюцца тыя
ці іншыя прапановы».*

«Вока пасунулася да рамы, а на слізкім шкле лягло вуха».

*«Брудная патрэсканая яго рука павольна паднялася ўгару,
да галавы, і разлажыла на бакі густыя скамечаныя валасы».*

*«Натруджаная рука Юстына выпусціла правы тронак плу-
гу і працерла ўспацелы лоб».*

«Юстын, як еў, палажыў неаблізаную лыжку на агрызку хлеба і вышай на вёску».

«Перад тым, як заварушыць языком, сакратар раёну абег у думках дайгуу вычварна-завілуу граніцу раёна...»

«Трое рук абярнуліся казыркамі над устрэмленымі ўправа пільнымі ўзрокамі шасці вачэй».

«Толькі праз гадзіну пачуты тупат чатырох ног агаласіў сабою спакой ціхае вуліцы».

Такі спосаб падачы дэталі — з’ява, бясспрэчна, адмоўная. Ён не толькі не дапамагае канкрэтнаму ўспрымання, а, наадварот, затрудняе яго і робіць далёка неэстэтычнае ўражанне.

Пячаць натуралізма і правінцыяльнай абмежаванасці, захалустца ляжыць на маляўнічых сродках Ц. Гартнага, на яго метафарах і параўнаннях. Найчасцей гэта выяўляецца ў тым, што абстрактныя паняцці, з’явы грамадскага і псіхалагічнага парадку механізуюцца і матэрыялізуюцца, асоцыіруюцца ў свядомасці аўтара з рэчамі хатняга ўжытку сялянскай гаспадаркі, напрыклад:

«Якавіна постаць выглядала сталлю, ад якое адскочыць і шрот». (Характарызуецца цвёрдасць большэвіка.)

«Бліснуўшы перад ім вобраз Сымона Кошыка адцягнуў зашмаргу задумаў».

«І распейшая сірэна, прыбываючы Аблоўскага да аднаго месца, праводзіла Леміна ўправа, Лабрусевіча ўлева».

«Дырэктар зажмурыў левае вока і апяразаў яго вяночкам усцешлівай тонкай ухмылкі».

«Заложаны пластамі старых навываў, выбіваўся да чыннасці цвярозы класавы крытэрыі. Асцярожліва, але ўверана павярнула яго лёза да разрэзу застоенага акалення».

«А цяпер цяжар і прыгнёт гэтае працы астаўся далёка пазадзе, за глыбокаю разораю, што падзяліла жыццё на чорны пракляты час царызму і яскравы ўрачысты час Кастрычнікавай рэвалюцыі».

Але нідзе, мусіць, натуралізм і правінцыяльная абмежаванасць у творчасці Ц. Гартнага так не праявілася, як у прозвішчах яго герояў. Мы ведаем, што такія выдатныя мастакі, як Гогаль, Чэхаў, Талстой, надавалі вялікае значэнне выбару прозвішча для свайго героя. Ц. Гартны ніколі над гэтым не задумваецца. Трэба яму герой, ён зараз гляне ў мыцельнік альбо качарэжнік і — калі ласка — на некалькі раманаў хопіць. А мала, то ён можа заглянуць пад паветку альбо ў хлеў. А ў выніку выходзіць проста здзек і над героямі, якіх ён выводзіць, і над усёй мастацкай творчасцю.

Вось напрыклад, якія прозвішчы вы сустрэнеце ў яго «Гомане зарніц» і «Наступе на горны»: *Гузік, Скрыпка, Кадаўбец, Рашка, Кошык, Кавадла, Тапчан, Друк, Багна, Сажан, Рошчына, Лямец, Брыль, Коўш, Міска, Плот, Світка, Хіб, Сукня, Ляшка, Брызня, Завала, Жвір, Лебада, Абруч, Чарада, Чарон, Абутка, Матавіла, Затока, Тачыла, Біч (Прут), Атоса, Пераклад, Млён, Кубел.*

Калі мы ўспомнім яшчэ з ранейшых твораў Цішкі Гартнага такія прозвішчы, як *Бераг, Загон, Псюк, Крупнік, Стаўбун, Пуза, Чмель, Акраец, Ступа, Даўбня, Канач, Гляк, Клін, Вілка, Грэбень, Сук, Марыля Рубец, Брушка, Плеўка, Цэўка, Камель, Браварка, Слой, Плаха, Бізун, Пуга, Ложка, Парог*, дык убачым, што ў аўтара гэта сістэма, з якой ён не расстaeцца да самага апошняга часу.

Ёсць у Ц. Гартнага творы, якія і не маюць усіх адзначаных недахопаў. Хоць бы у тым-жа «Гомане зарніц» апавяданне «Круты паварот». [...] Вышэй значна стаіць апавяданне «Смерць Германа Васермана» на тэму аб замежным жыцці. [...] Гэта апавяданне, не гледзячы на шурпатасць стылю Ц. Гартнага, з'яўляецца сапраўды мастацкім творам, і аўтар смела можа залічыць яго ў актыўнае сваё творчае перабудовы, хоць ён, напэўна, пісаў гэты твор не спецыяльна для перабудовы.

Які-ж вывад адгэтуль? Што аўтар не павінен брацца за вытворчую і калгасную тэматыку, а павінен шукаць сабе мэты недзе на перыферыі нашай сапраўднасці ці за мяжой? Наадварот, аўтар настолькі павінен здрадніцка з соцыялістычным будаўніцтвам, каб пісаць пра яго стала яго арганічнай патрэбай, унутранай неабходнасцю.

Ц. Гартны зрабіў значны крок на шляху сваёй творчай перабудовы, пачаўшы яе з свайго ідэалага пераўзбраення. Ён уключыўся сваёй тэматыкай у соцыялістычнае будаўніцтва на найбольш адказных яго участках, ён падыходзіць да сапраўднасці з савецкіх пазіцый, але ўсё-ж гэта толькі першы крок. Адчуваецца яшчэ, што Ц. Гартны пісаў некаторыя творы з думкай: «Мне-ж трэба перабадавацца. І хутка-ж гэта трэба зрабіць». Адгэтуль — паўфабрыкат, а не поўнацэнны мастацкі твор, адгэтуль — і схематызм вобразаў, які кампенсуецца патэтыкай, лобавай агітацыяй. Гэта перабудова яшчэ, калі можна так сказаць, для сябе. Для савецкага чытача з такой перабудовы карысці не так шмат, ён такія творы чытае вельмі неохвотна. Далейшая задача для Ц. Гартнага, на маю думку, гэта перагледзець свой метада паказа савецкай сапраўднасці, паставіў-

шы ў цэнтр увагі чалавека, а не працэс; перамагчы натуралізм, у палоне якога знаходзіцца Ц. Гартны; перагледзець увесь арсенал сваіх мастацкіх сродкаў, бо гэтыя сродкі ў аўтара, трэба проста сказаць, часамі вельмі саматужныя і прымітыўныя. З такімі сродкамі нельга стварыць высока-мастацкага твора, як нельга зрабіць блюмінг пры дапамозе малатка і напільніка. Апавяданне «Смерць Германа Васермана» сведчыць аб тым, што пры правільным падыходзе да тэмы, да вобраза і пры больш упартай і стараннай працы над творам Ц. Гартны здолее даць добрыя мастацкія творы, якія паслужаць на карысць соц. будаўніцтву. Пажадаем яму найлепшых поспехаў на гэтым шляху.

*Польмя рэвалюцыі.
1934. № 9. С. 124—134.*

РАЗДЕЛ VIII

ДЫЯЛЕКТАЛАГІЧНЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ

Вылучыўшыся ў пачатку XIX ст. з фалькларыстыкі і этнаграфіі, дыялекталогія вывучала асаблівасці беларускага вуснага маўлення як асобнай гаворкі рускай мовы. І толькі абагульненне навуковых фактаў і аб'ектыўнае да іх стаўленне дазволілі навукоўцам, найперш Я. Карскаму, паказаць, што, маючы агульныя рысы з суседнімі славянскімі мовамі, беларуская мова вызначаецца адметнасцю і самабытнасцю. Значнай навуковай працай Я. Карскага па дыялекталогіі акрэсленага нашай хрэстаматыяй перыяду гісторыі беларускага мовазнаўства з'яўляецца спецыяльны раздзел аб вызначальных асаблівасцях беларускіх гаворак у манаграфіі *«Русская диалектология» (1924)*.

Адным з перыядаў найбольш актыўнага і плённага вывучэння жывой беларускай мовы былі 20-я гады мінулага стагоддзя. Праца разгортвалася пад кіраўніцтвам Фальклорна-дыялекталагічнай камісіі Інбелкульта на чале з П. Бузуком. Даследаванне рэгіянальных асаблівасцей беларускай мовы праводзілася ў некалькіх кірунках: збіраліся і вывучаліся адметныя рысы гаворак асобных раёнаў Беларусі; выяўлялася спецыфіка пераходных сярэднебеларускіх, а таксама пагранічных беларуска-ўкраінскіх і беларуска-рускіх гаворак; запісвалася і назапашвалася дыялектная лексіка. Варта адзначыць, што названыя напрамкі даследавання жывой беларускай мовы былі не новымі. Па сутнасці, пра-

цягвалася, толькі на якая іншым узроўні, праца, што вялася і ў XIX — пачатку XX ст.

Асобныя даследаванні 1920-х гг. па беларускай дыялекталогіі выконваліся на падставе праграм, распрацаваных для складання дыялектнай карты рускай мовы. Напрыклад, лінгвістычным матэрыялам для артыкула *П. Растаргуева «Да характарыстыкі беларускіх гаворак» (1928)* паслужылі адказы на разнастайныя праграмы Маскоўскай дыялекталагічнай камісіі для збірання мясцовых моўных асаблівасцей. Аўтар усведамляў непаўнату і недакладнасць адказаў, атрыманых на пытанні небеларускіх праграм, і, прыводзячы іх у нязменным выглядзе, змяшчаў адпаведныя каментарыі ў выпадку несупадзення прыведзеных звестак з дадзенымі іншых крыніц.

У 1927 г. была выдадзена *«Праграма для збірання асаблівасцей беларускіх гаворак і гаворак, пераходных да суседніх моў»*, укладзеная *С. Некрашэвічам і П. Бузуком*. У метадычных заўвагах да праграмы падрабязна і даходліва тлумачылася, як трэба збіраць і запісваць лінгвістычны матэрыял. Падкрэсліваючы вялікае навуковае значэнне збірання адметнасцей беларускіх гаворак, навукоўцы разлічвалі на добрасумленную дапамогу ўсіх, каму «блізкімі з’яўляюцца інтарэсы беларускай мовы», найперш беларускіх настаўнікаў і студэнтаў. Усяго было надрукавана 2000 экзэмпляраў праграмы. Для спрашчэння работы збіральнікаў дыялектных матэрыялаў укладальнікі праграмы кожную няцотную старонку пакінулі чыстай, каб насупраць змешчаных пытанняў можна было запісаць адказы. Найбольшая колькасць пытанняў (89) была сфармулявана для высвятлення фанетычных асаблівасцей мясцовых гаворак, 52 пытанні — для вызначэння марфалагічных дыялектных рысаў і 16 — сінтаксічных. Прапанаваны ў праграме і шэраг слоў для вызначэння націску.

Больш дасканаламу вывучэнню беларускіх гаворак спрыяла і *«Анкета для збірання матэрыялаў па беларускай мове» (1931)*. Яе ўкладальнікі — *П. Бузук, Я. Мацюкевіч і П. Юргілевіч* — акрамя пытанняў па фанетыцы, марфалогіі і сінтаксісе змясцілі слоўнік лексічных варыянтаў з мэтай выяўлення найбольш пашыраных слоў.

У 20-я гг. XX ст. узнікла зусім новая па тым часе галіна дыялекталогіі — лінгвагеаграфія. Заснавальнікам беларускай лінгвагеаграфіі з’яўляецца *П. Бузук*. Даследчык паставіў на мэце вызначыць межы пашырэння найбольш адметных моўных з’яў, тэрыторыю распаўсюджвання асобных астраўных рысаў беларускага

маўлення, на падставе чаго скласці дыялекталагічны атлас. Заду-ма была ажыццёўлена толькі часткова. У 1928 г. апублікавалі першы выпуск часткі першай (фанетыка і марфалогія) «*Спробы лінгвістычнае географіі Беларусі*».

Е. Ф. КАРСКИЙ

РУССКАЯ ДИАЛЕКТОЛОГИЯ

Очерк литературного русского произношения и народной речи великорусской (южновеликорусских и северновеликорусских говоров), белорусской и малорусской (украинского языка). Ленинград 1924

[...]

Заклучение

Мы ознакомились с теми наречиями, которые в общей совокупности составляют «русский язык». Из них одни очень близки друг к другу, другие значительно разнятся. Однако, вообще говоря, различие между ними не особенно велико; даже между самыми отдалёнными наречиями гораздо больше точек соприкосновения, нежели между самыми близкими языками из других славянских языков, как русским, сербским и болгарским или чешским и польским. Вследствие этого считать их за совершенно обособленные языки никоим образом не возможно: всех их роднит *одна общая основа русского языка*. Право называться «языками» даёт им то, что на них имеется художественная и научная литература. Не касаясь несомненного доисторического единства русского языка и даже почти полного единства в начале его исторической жизни, так как это — предмет истории языка, мы укажем здесь лишь те общие черты, которые свойственны всем наречиям русского языка и их подразделениям. [...]

Если остановиться только на перечисленных чертах, то, не говоря уже о других мелочах в сходстве, мы увидим, что все эти черты в высшей степени существенны, и все другие рассмотренные нами раньше черты различия русских наречий, в сравнении с ними, незначительны, не таковы, чтобы они могли характеризовать целый язык, а не его наречия. Отсюда сам собой вытекает вывод, что *русский язык един, распадающийся на несколько наречий*. К этому выводу можно придти и на основании рассмотрения истории языка. Так, факты языка доказывают не только фонети-

ческое развитие отдельных русских наречий из общих основ, но и общее происхождение разных морфологических и синтаксических образований.

Однако не все так смотрят на дело. *Миклошич* в своей сравнительной грамматике слав. языков (Vergl. Grammatik d. sl. Sprachen) во всех томах рассматривает малорусское наречие как самостоятельный язык, наряду с польским, сербским, чешским и т. д., противопоставляя его великорусскому языку. За *Миклошичем* последовали и некоторые другие западные ученые, напр. *Э. Огоновский* (Studien auf d. Gebiete d. ruthenischen Sprache), *Смаль-Стоцкий* и *Гартнер* (Grammatik). Действительно, малорусский (украинский) язык имеет много характерных особенностей, по которым он отличается от южновеликорусских говоров или речи литературной. Но эти особенности не покажутся столь резкими, если сравним малорусское наречие с северновеликорусскими и белорусскими говорами. Да и само малорусское наречие только в некоторых своих частях представляет крайне резкие особенности в звуках и формах, в большинстве же случаев те или другие особенности несколько сходны с подобными же чертами в великорусских, не говоря уже о белорусских говорах; сходство это иногда простирается до полного совпадения. Так, $z = h$ знают все южновеликорусы и белорусы; $\ddot{y}$ знают белорусы и отчасти великорусы; удвоенные согласные в белорусском появляются там, где и в малорусском наречии; $\ddot{e}$ в слогах неударяемых знает вся северновеликорусская область; даже i на месте ударяемого f известно тому же северу, а на месте безударного f знают этот звук литературная речь и умеренноакающие южновеликорусские говоры. Север знает и ц мягкое на месте праславянского ц . Наконец, дифтонги известны южным белорусам и кое-где даже великорусам. Выделив все это, как особенно характерное для малорусского наречия, мы найдем, что на долю чисто малорусских особенностей остается твердость согласных перед e и u да обращение o и e в слогах закрытых в i , но последняя черта свойственна не всем малорусским говорам, а твердость согласных перед e и u кое-где наблюдается и в великорусских говорах. Кроме того, оба указанные свойства, как мы видели, не исконны в малор. языке.

Отлагая подробное рассмотрение черт сходства и различия малорусских и великорусских говоров до истории языка, мы здесь только заметим, что довольно знакомства и с живыми особенностями языка, чтобы видеть, что разница между рассматриваемыми наречиями русского языка далеко меньше, чем, напр., между русским и сербским языком или между русским и польским и др. Мы имеем

основание думать, что и Миклошич сделал подобное разделение русского языка на два не потому, чтобы считал их самостоятельными языками: по крайней мере *И. В. Ягич*, ученик Миклошича, объясняет такой прием своего учителя тем, что и на малорусском наречии существует литература, а Миклошич хотел дать грамматики всех славянских языков, получивших литературную обработку. В настоящее время на такое же право может претендовать и белорусское наречие, имеющее порядочную литературу. Во всяком случае во взгляде Миклошича и его последователей как несомненное мы должны принять то, что малорусское наречие развило несколько своеобразных особенностей, которые резко отличают его от великорусских говоров. Поэтому вполне естественно мнение тех, которые малорусское наречие противопоставляют другим русским наречиям, вместе взятым. Разумею мнения *И. И. Срезневского* в «Мыслях об истории р. яз.» и *А. А. Потебни* в статье «О звуковых особен. р. наречий». Их мнения в настоящее время господствуют в науке. Чисто политическими соображениями оправдывается теория, высказанная *Смаль-Стоцким* и *Гартнером* в «Grammatik d. ruthen. Spr.», об особенной близости малорусского языка к сербскому: с научной точки зрения его мнение не выдерживает ни малейшей критики (ср. отзывы *Шахматова* в Украине за 1913 г. и мой в РФВ — 1914).

В каком же отношении к великорусскому и малорусскому наречиям находится белорусское? На этот счет к вполне установившимся выводам еще не пришли. Подробный обзор старых мнений по этому предмету — у *М. А. Колосова* в книге «Обзор звуковых и формальных особенностей русск. народного яз.» (стр. 253—266). Одни считали его поднаречием южновеликорусского наречия, другие — поднаречием малорусского, третьи, наконец, признают его таким же самостоятельным, как и великорусское и малорусское наречия. Представителями первого мнения являются названные выше Срезневский и Потебня. Последний так формулирует свой взгляд на белорусское наречие: «В белорусском говоре нет ни одной звуковой черты, которая бы не повторялась хотя где-нибудь в Великой России». Все случаи разногласия белорусской речи с великорусскою и сходства с малорусскою он объясняет заимствованиями. Не вдаваясь в подробное рассмотрение высказанного взгляда, так как для опровержения его необходимо привлечение истории языка, заметим, что совпадение разных особенностей — дело очень обычное в языках, притом не только близких, но и очень отдаленных, особенно если рассматривать те или другие черты в отдельности (припомним великорусское и словинское аканье, чешское и южновеликор.-малор. и белор. *h*, твердое

р в сербском и белор., обращение в известном положении *л* в *ў* у словинцев и белор. и т. п.). При сравнении языков необходимо рассматривать их всесторонне, чтобы, увлекшись чертами сходства, не пропустить черт различия и не предположить ближайшего родства там, где есть только случайное совпадение или же заимствование. А если так смотреть на язык, то и белорусское наречие должно считаться самостоятельным: совокупность его характерных черт не повторяется ни в одном славянском языке, не говоря уже о южновеликорусском поднаречии, в котором встречаются только кое-где отдельные особенности белорусского наречия. Есть основание даже предполагать, что некоторые черты сходства с южновеликорусскими говорами белорусских именно следует объяснить влиянием белорусского наречия на южновеликорусское (*Надеждин, Зеленин*), или же вывести из общей им среднерусской основы.

Не более состоятелен и второй взгляд, представителем которого является *Миклошич* и *Огоновский*. Действительно, сходство белорусского наречия с малорусским в некоторых чертах поразительно (*г* = *h*, *ў*, переходное смягчение заднеязычных в склонении, удвоение согласных), но если рассматривать белорусское наречие всесторонне, то увидим, что и с малорусским сходство не так велико, чтобы можно было белорусское наречие считать поднаречьем малорусского: гораздо больше черт несходства. Как, напр., объяснить из малорусских особенностей твердое *р* вм. мягкого, дзеканье и цеканье, аканье? Или почему в белорусском наречии не произошло сжатия гласных и отвердения согласных перед *е*, *и* — существеннейших особенностей малорусской речи? В виду таких коренных отличий и сходство с малорусским языком следует объяснять не столько заимствованием, сколько одинаковым развитием в том и другом наречии при одинаковых условиях.

Наконец, представителем третьего взгляда является *Максимович*. Он («История древней русск. словесности») видит в белорусском наречии отдельный язык, занимающий середину между великорусским и малорусским. К этому же мнению примыкает и *Надеждин* («Mundarten der russischen Sprache»). Конечно, не принимая белорусского наречия за отдельный язык, нам следует присоединиться ко взгляду *Колосова* («Обзор», 264), по которому «старинное деление русского языка на три части не может считаться решительно ошибочным». К этому же заключению еще раньше *Колосова* пришел *Житецкий* («Очерк звуковой истории мал.[орусского] н.[аречия]»). Он так говорит о месте белорусского языка: «это не есть одно из разноречий южновеликорусского наречия, а

напротив того — отдельный великорусский говор, стоящий рядом с северновеликорусским и южновеликорусским, отличающийся от них некоторыми архаическими особенностями».

Акад. А. А. *Шахматов* («К вопросу об образовании русских наречий и русск. народностей». ЖМНП. 1899, апр.), рассматривая передвижения и группировку др.-русских племен, а также звуковые черты современных русских наречий, приходит к заключению, что русский язык в старину делился на три группы говоров: севернорусскую (говор кривичей), среднерусскую (дреговичи, радимичи, вятичи, северяне) и южную (поляне, древляне, волыняне и др. южане). Со временем среднерусская группа распалась на две и таким образом явились белорусская группа говоров (западная) и южновеликорусская (восточная). Значит, вместо прежних трех диалектических групп — северной, средней и южной — явилось четыре новых: 1) северновеликорусская, 2) южновеликорусская, 3) белорусская и 4) малорусская. В последнее время (в 1919 г.) он видоизменил эту стройную теорию, допуская деление русского языка на три группы: северную, восточную и южную. Великорусское наречие является результатом позднейшего слияния северной и восточной группы. В белорусском наречии он хотел видеть смешение восточной группы (акающей) с северной частью южной (малорусской) и даже с польскими племенами. Но при кажущейся некоторой вероятности и это деление не выдерживает критики, так как дреговичи и смоленско-полоцкие кривичи, легшие в основу белорусского племени, исконные жители в этих местах по Летописи, никакого отношения к польским племенам не имеют, а радимичи только вышли от ляхов, т. е. из занятой ими области, из соседства с ними, но были ли они поляки — очень сомнительно. Белорусское аканье вследствие редукции безударных гласных могло развиться и самостоятельно, без влияния восточной великорусской группы. В основу восточной русской группы Шахматов кладет вятичей и от них ведет южновеликорусское и белорусское аканье. Но ведь вятичи и радимичи по летописи «*Ў лѣхѡвъ*», а редукция гласных и аканье польскому языку совершенно не свойственны. Приведенное в первой теории *Шахматова* деление с внешней стороны может показаться верным: оно соответствует географическому распределению русской речи и находит для себя поддержку в историческом освещении. Однако если мы рассмотрим внутреннюю близость разных русских наречий из 4 указанных групп, то обнаружится, что эта близость не везде одинакова. Окажется, что оба великорусские наречия значительно ближе одно к другому, нежели в отдельности

или же вместе к малорусскому; более близки они к белорусскому наречию. Последнее имеет, можно сказать, одинаковую степень близости к малорусскому наречию, к обоим великорусским, взятым вместе. Вследствие всего сказанного *мне* представляется более удобным предположить, что когда-то русский праязык распался на две группы говоров: южную (к югу от Припяти и Десны) и северную. Первую группу составляли малорусские говоры. Отличительные черты их — долгота гласных в слогах закрытых (*о* и *е*, давшие со-временем дифтонги и *i*) и продвижение с течением времени *е* — *и* на границу среднего ряда, давшее твердость стоящих перед ними согласных. Северная группа говоров утратила вторичное продление гласных, явившееся, как известно, после потери гласности *ъ* и *ь*, и удержала старинную русскую умягчительность *е* и *и*, развив небность согласных до крайности. Далее в северной группе произошло новое обособление двух групп, крайней северной (теперешние северновеликорусские говоры), отличительной чертой которой оканье и звук *з* = *g*, и южной — акающей, со звуком *з* = *h*. Последняя распалась на западную — белорусскую, дзекающую, имеющую точки соприкосновения и с малорусскими говорами, и восточную — теперешнюю южновеликорусскую. В настоящее время под прикрытием речи литературной продолжается сильное развитие южновеликорусского наречия. На границах соприкосновения перечисленных наречий развиваются переходные и смешанные говоры.

Сцяпан НЕКРАШЭВІЧ¹ і Пётр БУЗУК

**ПРОГРАМА ДЛЯ ЗЬБІРАННЯ
АСАБЛІВАСЦЫЯ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК
І ГАВОРАК, ПЕРАХОДНЫХ ДА СУСЕДНІХ МОВАЎ**

Прадмова

Друкуючы праграму для зьбірання асаблівасцяў беларускіх і суседніх пераходных гавораў, Фольклёрна-Дыялекталёгічная Камісія АДДЗелу Мовы і Літаратуры Інбелкульту спадзяецца, што асобы, якім блізкімі зьяўляюцца інтарэсы беларускай мовы, не адмовяцца адказаць на гэтую праграму. Усе адказы на праграму

¹ Даведка пра С. Некрашэвіча змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 7.

Ф.-Д. Камісія будзе зараз-жа друкаваць, за лепшыя-ж адказы будучы выдавацца прэміі.

У аснову запісвання прыкладаў у данай праграме пакладзены сучасны беларускі правапіс, г. зн. цікавячыся, напр., пытаннем аб аканьні ў складзе пасья націску (гэтага ці гэтога), аўтары праграмы падкрэсьлівалі якраз літару ў гэтым складзе, які іх цікавіў, але ў наступным складзе яны пісалі *а*, хоць у тых гутарках, дзе скажучы *о* пасья *т*, могуць сказаць і *о* пасья *г*: гэтого. Далей у адпаведным пункце запытваецца: гэтого ці гэтага? Вядома, што *о* тут можа быць і пасья *т* (гэтого). Аднак пры адказе на праграму *патрэбна ўсе прыклады запісваць з асаблівасьцямі мясцовага вымаўленьня*. Так, напр., даючы адказ на вышэйпаданы прыклад аканьня, калі ў Вас пасья *г* чуецца *е*, то яго патрэбна і запісваць (гэтого ці гэтага або гетага).

Для палягчэньня працы зьбіральнікам дыялектычных матар’ялаў правыя старонкі пакінуты чыстымі, каб на іх можна было-б адразу запісваць прыклады супроць адпаведных адказаў. Пры больш поўных адказах пажадана падклеіваць асобныя аркушы.

Пры складаньні сваёй праграмы ўкладчыкі карысталіся, між іншым, надрукаванай праграмай акад. Карскага і ненадрукаванай — проф. Дурново, рукапіс якой знаходзіцца ў Інбелкульце.

Старшыня Аддзелу Мовы і Літаратуры *С. Некрашэвіч.*

*Старшыня Фольклёрна-Дыялекталёгічнай
Камісіі*

П. Бузук.

25 мая 1927 г.

Як трэба зьбіраць і запісваць дыялекталёгічныя матар’ялы (Мэтодычныя ўвагі)

Пытаньне аб граніцах беларускай мовы (як кожнай іншай славянскай мовы), а таксама пытаньне аб яе падзеле на падмовы і гутаркі можна будзе вырашыць толькі тады, калі мы будзем добра ведаць граніцы паасобных зьяў мовы.

Але для таго, каб скласьці такі атлас карт усіх моўных асаблівасьцяў, трэба атрымаць дыялекталёгічныя матар’ялы амаль

што ад кожнай вёскі Беларусі, бо этнографічны матар’ял, надрукаваны ў зборніках Шэйна, Раманава, няпэўны — аўтары іх часта друкавалі песьні і казкі, запісаныя недакладна, пры гэтым перакручвалі ў бок расійскай літаратурнай мовы; больш-жа пэўныя запісы Федароўскага, Сержпудоўскага і інш. ахапляюць нязначную частку тэрыторыі Беларусі і, такім чынам, не адбіваюць усіх беларускіх гаворак.

Дапамагчы дасьледчыкам у справе зьбіраньня дыялекталёгічных матар’ялаў змогуць, бязумоўна, вясковыя настаўнікі, галоўным чынам выкладчыкі беларускай мовы ў сямігодках, а таксама студэнты БДУ і іншых вышэйшых школ, якія гэтым зацікавіліся-б.

Фольклёрна-Дыялекталёгічная Камісія, друкуючы дыялекталёгічную праграму, на пытаньні якой просіць даваць адказы, раней хацела-б даць некалькі ўваг мэтодалёгічнага характару.

Перад тым, як даваць адказы на праграму, трэба добра азнаёміцца, папершае, з самай праграмай, а падругое, з тэй гаворкай, якую Вы будзеце апісваць.

Запісваючы асаблівасьці гаворкі якой-небудзь вёскі, трэба перш за ўсё забыцца аб звычайным літаратурным правапісе, пад уплывам якога часта не заўважаюць адхіленьняў вымовы ад звычайнага напісаньня слоў.

Запісваньні часам робяць ня звычайным правапісам, а гэтак зvanaю навуковаю транскрыпцыяй. Найчасей ужываецца такі спосаб перадачы мовы. Зусім выкідаюцца літары *е, я, ю, ё*, якія маюць рознае значэньне пасля зычных і пасля галосных; замест іх ужываюцца пасля зычных літары *э, а, у, о*, але з коскай (перад імі зьверху), якой адзначаюць мяккасьць папярэдняга зычнага (гэтк. чын., заместа *неба, сяду, люд, вёска* напішам *н’э-ба, с’аду, л’уд, в’оска*), пасля-ж галосных, а таксама з пачатку слоў пералічаных літары, як вядома, адзначаюць ужо злучэньне г. зв. ёта (*й* або *ј*) з чыстымі галоснымі *э, а, у, о*; вось таму словы *есці, адрывае, я, мая, юнак, тваю, ёсьць, знаёмы* тады трэба будзе так запісаць: *йэс’ц’і, адрываіэ, йа, майа, йунак, твайу, йос’ц’і, знаіомы* або *јэсц’і, ја, маја, јосц’і* г. д.

Навуковая транскрыпцыя, аднак, больш складаная, а таму зразумела, калі-б яна здалася каму-небудзь цяжкай, той можа карыстацца звычайнай графікай, ужываючы літары *я, ю, е, ё*; яе прытрымліваемся і мы ў нашай праграме.

Найлепшы матар'ял для характарыстыкі гаворкі можна атрымаць ад старых жанчын, якія нарадзіліся ў аднэй вёсцы і тут жылі ўвесь час.

Можна запісваць асаблівае і ад іншых катэгорый тубыльцаў, якія ня вельмі падупалі ўплыву школы або гораду, напр. дзядоў, дзяўчат, а для параўнання неабходна часам прыслухоўвацца да мовы хлапцоў і мужчын, якія вучыліся ў школе або служылі ў горадзе ці ў арміі, хоць-бы для таго, каб лепш адрозніць спрадвечныя асаблівае мовы старэйшага пакалення.

Часам, каб высветліць тую ці іншую зьяву мовы, трэба адпаведнымі пытаннямі накіраваць размову з сялянамі. Напр., каб пазнаць, які канчатак він. скл. адз. л. жан. р. прыметнікаў *-ую* ці *-аю* (не пад націскам), трэба запытаць: «А якую вайну Вы помніце?», і амаль заўсёды стары дзед адказвае: «О, я добра памятаю турэцкую (ці турэцкую) вайну». Бачачы ў хаце дзяўчыну, якой больш за дзесяць год, пытайцеся, колькі ёй год, і Вы пачуеце адказ, з якога будзеце ведаць, як вымаўляюцца лічэбнікі ад 11 да 19: адзінаццаць або адзінанцаць.

Але трэба ўхіляцца такіх пытанняў: як у Вас вымаўляецца тое ці іншае слова?

Сяляне па большасці тады не разумеюць, чаго ад іх вымагаюць, і могуць даць няправільныя адказы.

Нарэшце, каб добра заўважыць усе асаблівае мовы, збіральнік дыялекталёгічнага матар'ялу павінен добра памятаць пытанні дыялекталёгічнай праграмы.

Даныя адказы на праграму будуць мець вялікае навуковае значэнне. Зафіксаваныя моўныя зьявы жывых гаворак будуць зьяўляцца дакумэнтамі вялікай гістарычнай вартасці. Разам з тым гэта праца прынясе вялікую карысць настаўнікам, папершае, тым, што дасць магчымасць зразумець адносіны паміж жывой мовай і правапісам, а падругое, наогул паглыбіць іх веды і нагляданні вакольных гаворак.

Можна было-б палегчыць справу збіральнікам скарачэннем праграмы для розных абшараў Беларусі, бо ёсць зьявы, пашыраныя ў пэўных яе мясцовасцях, але мы ня ведаем, ці ня знойдуцца тыя самыя зьявы ў іншых мясцовасцях, у якіх дагэтуль яны ня былі вынайздзены.

Але, бязумоўна, калі-б укладчыку адказаў на праграму было-б цяжка адказаць на якое-небудзь адно, другое пытанне, ён можа пакінуць іх без адказу.

Вывучаючы мову жыхарства, зазначайце быўшую клясавую належнасьць тых асоб, ад якіх Вы робіце запісы: ці былі яны сялянамі пад прыгонам ці шляхтамі. Нарэшце, калі гэта магчыма, адзначайце каротка гісторыю Вашай вескі.

Даўшы адказы на праграму, пастаўце ў канцы дату запаўнення праграмы, Вашу профэсію, імя і прозьвішча і Ваш дакладны адрас.

[...]

Аддзел сынтаксу

§ 144. Адзначце больш характэрныя асаблівасьці сынтаксу. Ці ня ўжываюцца такія выразы, як *пяць дубы, дзесяць калочкі і наадварот: дзьве дачок, тры, чатыры дачок*?

§ 145. Ці можна пачуць такія выразы, як *прыйшлі* (або *прыйшло*) *іх трох, даганяюць яго чатырох*?

§ 146. Як у Вас скажучь: яго *дражняць рысь* ці яго *дражняць рысем*? яго *завуць Савачка* ці *Савачкам*? Як у Вас кажучь: ён *спрыцен*, ён *дабёр*, голас *чуцён* ці ён *спрытны*, ён *добры* і гэт. дал.? Стол *зроблен* ці *зроблены*, ліст *напісан* ці *напісаны*?

§ 147. Ці ўжываюцца ў Вас такія выразы: *збажыну паліло дажджом*, *прусоў вытрутачана бурою*, *у мяне ёсьць грошай*, яго *ўбіта пярэном*, *коні пакрадзена*?

§ 148. Якія формы ўжываюцца пры вышэйшай і найвышэйшай ступенях прыраўнаваньня? Як скажучь: *лепшы ад яго*, *лепшы за яго* ці *лепшы над яго* або *лепшы яго*; *лепшая ад жонкі*, *лепшая за жонку* і *над жонку* і проста: *лепшая жонкі*?

§ 149. Ці кажучь у Вас: *запрог валы*, *пасьвіць коні*, *адсадзіць пчолы*, *любіць сваё дзеці*, *напалохаць дзяўчат*? Наадварот, ці ня ўжываюць такіх зваротаў: *скочыў на дуба*, *знайшоў грыба*, *бачыў баравіка*?

§ 150. Як гавораць: *хварэць на сухоты* ці *хварэць сухотамі*? *памерці на сухоты* ці *памерці ад сухот*?

Як у Вас скажучь: *пашла на воду* ці *за вадой*? *Пашоў на берагу* *ракі* ці *бэрагам ракі*? *Пашоў у грыбы* ці *на грыбы*, а можа скажучь: *пашоў за грыбамі*? *Пашоў на горад* ці *пашоў у горад*? *Запаліць у печы* ці *запаліць печ*? Таксама ці скажучь: *памятаць на бога*, *сьмяяцца з яго*, *пацяшацца з дзіцяці*, *успамінаць на ласку*, *пашоў да хаты*?

§ 151. Як у Вас гавораць: вучыцца *мове*, *сталярству* ці вучыцца *мовы*, *сталярства*? глядзець *дзіва*, даць *пудла* (промах), жыве *край сяла*, даць *драла*, прышоў *двору* ці інакш?

Таксама як скажуць: *парадзіў*, *параіў яму* ці *парадзіў*, *параіў яго*; *здрадзіў яму* ці *здрадзіў яго*; гаварыць *насупраць*, *напроціў яго* ці гаварыць *насупраць*, *напроціў яму*?

§ 152. Як гавораць у Вас: *ад гэтай прычыны*, *з гэтай прычыны* ці *на гэтай прычыне*?

§ 153. Як у Вас скажуць: *напытайся ў яго* ці *напытай яго*; трэба *напытацца дарогу* ці трэба *напытацца дарогі*; *пазайздросьціў на чужую жонку* ці *пазайздросьціўся на чужую жонку*; таксама ці скажуць: *зайдзросьціць жонку*? [...]

§ 158. Не абмяжоўваючыся пастаўленымі ў праграме пытаннямі, запісвайце ўсё, што Вы знойдзеце характэрным для Вашай гаворкі.

§ 159. У канцы просьба даць узоры жывой гутаркі (размову, казку) з захаваньнем усіх асаблівасьцяў мясцовага вымаўленьня. Таксама пажадана прывесці і найбольш цікавыя словы, але абавязкова з прыкладамі, якія будуць паясьняць прыведзеныя словы.

Уводзячы свае графічныя спосабы вызначэння розных гукавых адценьняў, дайце ў канцы тлумачэнне гэтых спосабаў.

Пётр БУЗУК

СПРОБА ЛІНГВІСТЫЧНАЕ ГЕАГРАФІІ БЕЛАРУСІ

Ч. I. Фонэтыка і морфолёгія

Вып. 1-ы. Гаворкі Цэнтральнае і Усходняе Беларусі і суседніх мясцовасьцяў Украіны і Вялікарасіі ў першай чвэрці XX в. Менск, 1928

Прадмова

Адным з важнейшых помнікаў зьяўляецца жывая народная гаворка. Але ніводзін з помнікаў чалавечай культуры не падупадае ў такой меры зьменам, як гэта самая жывая мова, і калі-б не адбіцьце розных момантаў яе жыцця ў пісьменнасьці, мы нічога ня ведалі-б аб яе руху ў часе. Яшчэ больш уплываюць на жыццё

дыялектаў сучасныя політычна-эканамічныя і культурныя чыннікі: перасяленні, пераход на хутарную сыстэму, адходныя промыслы, — усе гэта выклікае бязупынную зьмену становішча гаворак. Нямала дапамагае сьціраньню дыялектычных асаблівасьцяў і школа, ня толькі на чужой, але і на роднай мове. Як дасьціпна зазначыў у сваім дакладзе на Акадэмічнай Конфэрэнцыі С. М. Некрашэвіч, русыфікацыя Усходняй Беларусі і полэнізацыя Заходняй можа яшчэ ня так страшны ў гэтым сэнсе, як беларусызацыя Савецкай Беларусі.

Пэралічаныя акалічнасьці прымушаюць нас сьпяшацца з зафіксаваньнем жывых гаворак. Наша спроба лінгвістычнай географіі Беларусі выклікана жаданьнем даць хоць прыблізны помнік аб становішчы беларускіх дыялектаў к 1927 г., шырэй-жа кажучы, у першай чвэрці XX-га стагодзьдзя. Праз 20—30 г.г. яно, бясспрэчна, зьменіцца.

З прычыны таго, што надрукаваныя дыялекталёгічныя і этнографічныя матар’ялы займаюць значна меншае месца ў шэрагу крыніц нашых ведаў аб гаворках, мы пазбаўлены магчымасьці ў даны момант дапасаваць мэтод географічнага вывучэньня дыялектаў да Заходняй Беларусі і таму выдаем покуль што 1-ю частціну нашай працы. Праўда, мы ўспамінаем, хоць-бы з мэтай парאўнаньня, аб адпаведных зьявах у заходніх гутарках, але ад дакладнага іх ізоглёсаваньня пакуль што мы прымушаны былі адмовіцца. Спадзяемся, што ў недалёкім будучым зьявіцца магчымасьць даць працяг нашай працы.

П. Бузук.

М е н с к.
10 лістапада 1927 г.

У в о д з і н ы

§ 1. Мэта і характар дасьледваньня

У апошнія часы ўсё часьцей пачынаюць раздавацца ў славянскай навуцы галасы супроць тэорыі дрэва. Розныя схэматычныя класыфікацыі славянскіх моў, далей, прадстаўленьне аб рэзкіх граніцах паміж мовамі, нарэшце, падзел моў на падмовы і гутаркі — усе гэта было магчымым толькі таму, што ня ведалі дакладна граніц моўных зьяў ці гэтак званых ізоглёсаў. У сапраўднась-

ці, аднак, справа стаіць іначай, значна складней, чымся гэта здаецца на першы погляд. Калі мы прасочым граніцы нават толькі дзвюх моўных зьяў, мы пабачым, што яны не супадаюць. Пасья такога географічнага дасьледваньня якой-небудзь часьціны славянскай тэрыторыі, магчыма, мы праканаемся ў тым, што ізоглёсы розных моўных фактаў перарэзаюць гэтую тэрыторыю ў рознастайных кірунках. Такім чынам, выйдзе, што славянскія мовы становяць ня рэзка адмежаваныя адна ад другой мовы, а мора гутарак, якія паступова зьмяняюцца; кожная з гэтых гутарак зьяўляецца, уласна кажучы, пераходнай ад адной суседняй гутаркі справа да другой сваёй суседняй гутаркі злева. Але-ж усё-ткі на гэтым моры ўзьніклі паасобныя славянскія мовы, усё-ткі бясспрэчным зьяўляецца факт існаваньня беларускай, украінскай, расійскай, польскай і іншых славянскіх моў. Як-жа гэта магло здарыцца?

Для таго, каб зразумець факт зьяўленьня паасобных славянскіх моў, мы павінны заўважыць, што, гаворачы аб даных мовах, на якіх можам размаўляць, пісаць, чытаць, мы, бясспрэчна, маем на ўвазе літаратурныя славянскія мовы. Іх-жа зьяўленьне ёсьць вынік розных, даволі складаных гістарычна-эканомічных і культурных умоў. Калі з якіх-небудзь прычын тэй ці іншай славянскай гутарцы (можа, нават, гутарцы якога-небудзь гораду) пашанцавала зрабіцца мовай літаратуры, а таксама мовай дзяржаўна-эканомічных зносін, да яе тады пачынаюць цягаець суседнія гутаркі. Такія цэнтры аб'яднаньня маглі зьяўляцца ў розных мясцох. Разыходзячыся праменьнямі, сіла гэтых аб'яднаўчых фактараў, чым далей ад цэнтру, усё больш слабне, і нарэшце ў некаторым месцы гэта сіла павінна зраўняцца з сілай цягаецца да іншага суседняга цэнтру. Вось тут можна правесці граніцу паміж данымі дзвюма мовамі.

Калі-ж культурна-дзяржаўныя цэнтры ўтварыліся-б у іншых мясцох, ясна, што ў сувязі з гэтым перасунуліся-б і граніцы між мовамі. Ёсьць, напр., нямала зьяў, агульных у паўдн.-беларускіх і паўн.-украінскіх дыялектах, і калі-б чамусьці цэнтр політычнай і культурнай арганізацыі зьявіўся-б недзе ў Палесьсі, бясспрэчна, на тэрыторыі пераходных беларуска-ўкраінскіх гутарак утварылася б і новая палеская мова.

З усяго сказанага выцякае пакуль што адзін вывад: праводзячы граніцу між дзвюма славянскімі мовамі на спрэчнай тэрыторыі пераходных дыялектаў, мы можам толькі базавацца на параўнаньні даных дыялектаў з літаратурнымі мовамі; адкінуўшы

адзнакі, агульныя абедзвюм мовам, мы далей павінны параўнаць колькасьць прымет данага цікавячага нас дыялекту, агульных для адной літаратурнай мовы, з колькасьцю рыс, існуючых у другой з гэтых дзвюх літаратурных моў.

Іншыя спосабы азначэньня граніц зьяўляюцца менш здавальняючымі.

З вялікай асьцярожнасьцю належнасьць якой-небудзь спрэчай гутаркі да гэтай ці іншай з дзвюх суседніх моў можна азначаць на падставе параўнаньня з народнымі дыялектамі даных моў, бо злучнасьць усіх жывых гутарак, якія адносяць да гэтай ці іншай мовы, уласна кажучы, ня мае характэрных толькі для іх і агульных усім ім адзнак. Вера ў існаваньне такіх пэўных моўных крытэрыяў была, яшчэ раз паўтараю, магчымай толькі дзякуючы недасканаласьці ведаў аб географіі моўных зьяў. Можна, здавалася-б на першы погляд, прапанаваць іншы выхад, а менавіта, параўноўваць цікавячую нас гутарку з асаблівасьцямі, характэрнымі для большасьці дыялектаў кожнай з суседніх моў, але і гэты падыход да пытаньня нас ня можа задаволіць, бо ў ім скрыта лёгічная памылка: ён лічыць ужо вядомымі граніцы мовы і нават граніцы самых зьяў. Але адкуль мы ведаем, што, напр., зьмена *ы* на *у* пасьяля губных (*мула, пугаць*) зьяўляецца паўдн.-белар. зьявай, а не займае, можа, яшчэ большую часьціну паўн.-украінскіх дыялектаў. Як мы можам без дакладнага вивучэньня ўсіх беларускіх гутарак запэўняць, што формы загадн. л. *бярэце, нясеце* (а не *бярэце, нясеце*) ведае большасьць беларускіх дыялектаў? Пасьяля ўсяго сказанага становіцца відавочнай неабходнасьць вивучэньня граніц паасобных зьяў мовы.

Нарэшце, часам прапануюць праводзіць граніцу мовы на падставе адной якой-небудзь, але вельмі важнай зьявы. Так, напр., укладчыкі «Опыта диалектологическ. карты русск. языка в Европе» (1915, ст. 32 і наст.), указваючы на тое, што некаторыя беларускія зьявы (дзеканьне і цеканьне, захаваньне *ы* перад *і* нескладовым: *мыю*, ф. мн. л. м. р. на *-ы, і*: *лясы, берягі* і інш.) спатыкаюцца і ў пераходных гэт. званах сярэдня-велякарускіх дыялектах, галоўнай падставай для правядзеньня паўночнай граніцы беларускай мовы [...] лічаць розьніцу ў вымове *г*: *г* фрыкатыўнае зьяўляецца адзнакай беларускай тэрыторыі, *г* — ж выбуховае характарызуе ўжо сяр.-влр. гутаркі. Граніцу паміж беларуск. мовай і паўдн.-велякарускай падмовай у сваёй працы «Диалектологические разыскания в области великорусских говоров. Часть I. Южно-великорусское наречие» (Вып. 1 і 2, 1917—1918) проф.

Дурново паспрабаваў азначыць, зыходзячы з розных тыпаў аканьня: дысыміляцыйнае аканьне і яканьне (гл. вып. I, ст. 16 і вып. 2, ст. 36) ён абвясціў зьявай беларускага пахаджэньня.

Бязумоўна, аднак, і апошні мэтод азначэньня граніц мае свае значныя хібы.

Калі мы возьмем пад увагу, што некаторыя моўныя процэсы, дзякуючы сваёй псыхофізыялёгічнай прыродзе, могуць вельмі лёгка пашырыцца, тады мы зразумеем, што зьявы, якія былі адзнакамі ранейшай асновы данага насельніцтва, з працягам часу могуць зьмяніць сваю граніцу, перакінуўшыся на суседнія плямёныя і моўныя групы, ці, наадварот, могуць зьнікнуць у тых мясцох, дзе раней існавалі. Такім чынам, пасля дакладнага дасьледваньня граніц такой кардынальнай адзнакі мы можам пазбавіцца права праводзіць на яе падставе граніцы самой мовы. Так, паміж іншым, і здарылася з проф. Дурново, які пасля прыблізнага вывучэньня граніц дысыміляцыйнага аканьня забытаўся і, нарэшце, амаль што зусім адмовіўся ад запрапанаванага ім спосабу азначэньня граніцы. Ужо ў 1-м вып. сваёй працы на 24 стар. (3-я увага) Дурново кажа, што пасля дыялекталёгічных дасьледзін у Курскай, Арлоўскай і Варонескай губэрнях ён праканаўся ў тым, што «диссимилятивное аканье само по себе не может служить критерием при проведении границы между ю.-в. р. и б.-р. В виду этого вопрос о границе будет пересмотрен мною ниже». У 2-м вып. «Диалектологич. разысканий» аўтар характэрнай адзнакай беларускіх дыялектаў лічыць «диссимилятивное яканьне Жыздринского типа», але і тут ён павінен зазначыць існаваньне гэтага тыпу яканьня і ў суседніх паўдн.-влр. гутарках з меншай колькасьцю беларускіх прымет і з большай колькасьцю влр. адзнак (ст. 33—36). Апрача таго, выбар адной якой-небудзь зьявы ў якасьці крытэрыя для правядзеньня граніцы па сваёй сутнасьці зьяўляецца актам умоўным і адвольным. Чаму мы пры правядзеньні граніцы з паўн.-влр. — павінны базавацца якраз на вымове *z*, пры правядзеньні граніцы з паўдн.-влр. на тыпе аканьня? А што мы пакладзем у аснову пры азначэньні граніцы з польскай мовай? Адсутнасьць або прысутнасьць аканьня ці-ж асаблівасьці ў вымове *ʃ*? Таксама стаіць прыблізна справа і з правядзеньнем граніцы паміж беларускай і ўкраінскай мовамі. Найбольш важнымі зьявамі, на якіх тут можна было-б базавацца, трэба лічыць аканьне, якое перажылі беларусы, і розніцу ў вымове зычных перад *e*, *i* (у ўкраінск. *u*): як вядома, у гістарычным жыцьці ўкраінскай мовы зычныя зацвярдзелі перад *e*, *u*, але граніцы іх аддзяляюцца адна ад

другой вялікай адлегласцю, апрача таго і аканьне, і мяккасьць зычных перад мяккімі галоснымі — усе процэсы, якія яднаюцца пад данымі тэрмінамі, зьнікаюць паступова ў кірунку на поўдзень. Так, напр., яшчэ далёка да Прыпяці зьнікае аканьне ў апошніх складох (нічога), зьнікае да Прыпяці і яканьне, далей страчваецца аканьне ў неапошніх складох пасля губных і задняпаднябенных, нарэшце, недалёка за Прыпяцьцю, зьнікаюць апошнія сылады данай зьявы. Значна далей, на поўдзень ад Прыпяці, мяккая вымова зычных перад мяккімі зычнымі, а ў сувязі з гэтым дзеканьне і цеканьне (*небо, дзень, ціхо*) змяняецца на цвёрдую (*нэбо, дэнь, тыхо*), але і ў зьнікненьні мяккасьці зычных перад *е, і* ёсьць пэўная паступовасьць: значна раней, ужо прыблізна каля Прыпяці, зьнікае мяккасьць губных (*овэчка, вэрба*).

На чым-жа базавацца ў даным выпадку пры правядзеньні граніцы між украінскай і беларускай мовамі: на аканьні, і, ўласна, на якім з момантаў данага складанага процэсу, ці на розніцы ў вымове зычных перад *е, і (и)*, і якіх зычных — зубных ці губных?

Заяўляць а priori, што няма ніякай магчымасьці азначыць граніцы беларускай і іншых славянскіх моў, мы, аднак, ня маем права. Мы толькі адмаўляемся ад апрыорнага правядзеньня гэтых граніц без дакладных ведаў лінгвістычнай географіі. Пасля таго-ж, як стануць вядомымі граніцы і галоўных, і другарадных моўных зьяў, гэтыя ўсе даныя, у злучанасьці з першымі з пералічаных мэтодаў (параўнаньне з літаратурнымі мовамі), дадуць нам магчымасьць хоць прыблізна накрэсьліць дыялекталёгічныя карты беларускай і іншых славянскіх моў.

Такім спосабам дыялекталёгі славянскіх моў павінны ўстрымацца ад апрыорных азначэньняў граніц моў і іх падмоў і дыялектаў, абмежаваўшы пакуль што сваю працу высьвятленьнем граніц пашырэньня паасобных дыялектычных процэсаў. [...]

§ 2. Мэтоды складаньня дыялекталёгічнага атласу

Апошнім вынікам маёй працы зьяўляюцца карты цэлага шэрагу дыялекталёгічных зьяў беларускай мовы; самая-ж кніжка ёсьць толькі коментары да гэтых карт, які ў той самы час высьвятляе і шлях, якім я прышоў да гэтых вынікаў. Загаломак да майго дасьледваньня і карт звычайна нельга лічыць цалком дакладным. І таму я даў яшчэ падзагаломак маёй кніжцы «Гутаркі Беларусі і суседніх часьцін Вялікарасіі і Украіны», бо тыя зьявы, граніцы якіх мы вывучаем, часта захапляюць пэўныя часьціны

ўспамяннутых усходня-славянскіх пляменьняў. Некаторыя ізоглёсы ўрэзваюцца вельмі далёка ў тэрыторыі вялікарусаў і украінцаў, і, калі-б у нас была магчымасьць і там разгарнуць дыялекталёгічныя дасьледзіны, мы замест беларускай дыялекталёгіі павінны былі-б тады даць дыялектычнае апісаньне ўсяго ўсходняга славянства. А калі-б у нашу задачу мы ўнеслі і вывучэньне дыялектаў Заходняй Беларусі, тады задачы нашы яшчэ больш пашырыліся-б. Даючы карту дзеканьня і цеканьня або шыпячай вымовы памякчаных сычачых, трэба было-б заносіць на яе, апрач пэўных часьцін беларускіх дыялектаў, яшчэ значныя часьціны тэрыторыі польскае мовы.

А як далёка сягае на поўнач тое самае дзеканьне і цеканьне! Некаторыя-ж карты (напр., карта пашырэньня *мыю*), калі-б яны былі поўнымі, павінны былі-б захапіць амаль усё славянства. Вось дзеля спрашчэньня працы мы ў такіх выпадках, калі якая-небудзь зьява далёка ўваходзіць у тэрыторыю суседніх з беларускімі гутарак, мы тады на нашых картах пачынаем яе ад самага краю чатырохкутніка — краю паўднёвага або ўсходняга і гэт. далей. Гэтым мы паказваем, што даная зьява цягнецца і далей. А самы разьмер гэтага чатырохкутніка мы ўмоўна выбралі, прыблізна ў межах пераходных блр.-влр. і блр.-укр. гутарак, адносна якіх і ідуць спрэчкі.

Далі мы карты ня ўсіх фактаў, вядомых на тэрыторыі беларускіх і суседніх дыялектаў, а толькі іх часьціны. Здарылася гэта ў выніку некалькіх прычын. Папершае, складаньне адной якой-небудзь карты вымагае ўжо шмат працы (параўн. карту да дасьледваньня проф. Зелена «Великорусские говоры с неорганич. и непреходн. смягчен. задненебн. согласных»); падругое, вельмі цяжка сачыць за граніцамі зьяў, якія праходзяць па-за тэрыторыяй БССР (напр., дзеканьне); нарэшце, ня ўсе факты мовы прадстаўляюць аднолькавы інтарэс і значэньне.

Што-ж датычыцца тых карт, якія мы зьмясьцілі ў сваім атласе, то ня ўсе яны накрэсьлены з аднолькавай дакладнасьцю. Залежыць даны факт ат таго, што зазначэньне некаторых больш тонкіх зьяў (напр., дыфтонгічнай вымовы, адрозьніваньне адценьняў аканьня) вымагае пэўнай лінгвістычнай падрыхтоўкі, і таму іх часта не адзначалі папярэднія зьбіральнікі фольклёрных матэрыялаў. Не заўсёды наконт падобных пытаньняў могуць даць здавальняючы адказ і цяперашнія нашы памочнікі — вясковыя настаўнікі і студэнты. Бываюць нават такія выпадкі, калі пэўная

асоба зазначае адсутнасць дыфтонгаў (замест *e*, *o* ў зачыненых складах) у гутарцы яе вёскі, не памячаючы, што гэтыя самыя дыфтонгі існуюць і ў яе ўласнай вымове.

Калі тая ці іншая моўная зьява паступова зьнікае ці замяняецца адпаведнай іншай, тады гэту паступовасць мы адзначаем на карце штрыхоўкай таго самага колеру.

У сярэднім крэсьлілі мы карты з дакладнасьцю да дзесяці вёрст. Мы па магчымасьці імкнуліся знайсці два рады вёсак: першы рад — гэта бліжэйшыя ад граніцы вёскі, якія яшчэ ведаюць цікавячую нас зьяву, і другі рад — гэта вёскі, у гутарках якіх ужо ня існуе даная зьява. Між гэтымі двума радамі мы і праводзілі граніцу. Калі, нарэшце, немагчыма было ізоглёсаваць тую ці іншую зьяву ў некаторых мясцох і з такой нават дакладнасьцю, там мы крэсьлілі прыблізную граніцу, а іменна давалі ломаную лінію замест крывой, зьвязваючы гэтай ломанай лініяй пункты, адносна якіх у нас ёсьць веды.

Як відаць з атласу, некаторыя моўныя факты распаўсюджаны астравамі. Прычын пахаджэньня падобных астраўных зьяў можа быць дзьве: або даўнейшая зьява ўсьцяжнага характару пачала зьнікаць мясцамі, і таму і ўтварыліся астравы, ці, наадварот, можа, гэта здарылася ў выніку самастойнага зараджэньня данага працэсу ў розных мясцох тэрыторыі, якая нас цікавіць. [...]

IV

Вывады

1. Цяпер мы ўжо а *posteriori* з упэўненасьцю можам сказаць, што граніцы моўных зьяў выбраную намі для дасьледваньня тэрыторыю перарэзваюць у самых рознастайных кірунках. Не супадаюць як ізоглёсы тых зьяў, якія лічылі агульна-беларускімі (напр., мяккага вымаўленьня зычных перад *e*, *i* і аканьня — на поўдні; ізоглёсы захаваньня *ы* перад ётам і зьмены *л* на *ў* — на ўсходзе і г. д.), так і граніцы тых асаблівасьцяй, на падставе якіх рабілі далейшы дыялектычны падзел блр. гаворак (гл. карты).

2. З зазначанага з відавочнасьцю выцякае перш за ўсё немагчымасьць і нават непатрэбнасьць дыялекталёгічнай класыфікацыі блр. мовы. Што-ж датычыцца высвятленьня граніц самой блр. мовы, дык тут трохі справа палягчаецца тэй базай, якой можна трымацца пры іх азначэньні, а іменна, існаваньнем літаратурных моваў, з якімі і трэба параўноўваць цікавячыя нас гаворкі. Пры паездках па пэрыфэрычных дыялектах дасьледчык, як я прака-

наўся, можа вырабіць у сабе здольнасьць амаль што інстынктыўна выбіраць для размоў з сялянамі якраз тую мову, якая бліжэй падыходзіць да іх гаворкі, — беларускую ці украінскую, беларускую ці расійскую і г. д.

3. Таксама а posteriori мы праканаліся, што пры пераходзе ад адной дыялектычнай групы да другой часта замены адной зьявы адпаведнай іншай грае значна большую ролю, як замена цэлага шэрагу іншых зьяў. Так, напр., пры паступовым набліжэньні да украінскай этнографічнай тэрыторыі слух уражае ня столькі замена аканьня на оканьне і ня столькі зьяўленьне цьвёрдых губных зычных перад *e*, *u* (*i*), сколькі замена мяккага вымаўленьня зубных зычных на цьвёрдае перад гэтымі галоснымі. Тлумачыцца гэта, папершае, тым, што ад зьяў консонантызму значна мацнейшае ўражаньне, чымсі ад зьяў вокалізму (з прычыны чаго і ў самім нават народзе ўтвараюцца такія назвы, як *цыкуны*, *сакунны*, *етаўцы* або-ж *гэсікі*, *гэцыкі*, *кагоканьне* і т. п.; зьявы консонантызму лепш перадавалі ў запісах і этнографы); падруг., тым, што зубныя зычныя часцей трапляюцца ў мове, як губныя. Пры азначэньні мяжы з влр. мовай можна было-б у першую чаргу кіравацца тым, ці зьмяняецца ў данай гутарцы *л* на *ў*. Пры высвятленьні паўночнай граніцы давалося-б зьвярнуць яшчэ ўвагу на вымаўленьне *г*.

4. Лепшым вывадам з лінгвістычна-геаграфічнага вывучэньня Беларусі была-б, зразумела, карта самой блр. мовы. Зьдзейсніць, аднак, гэтую задачу ў даны момант нам прашкаджае ня толькі адсутнасьць неабходных ведаў аб Заходняй Беларусі, але яшчэ і другая вельмі важная акалічнасьць. У VIII т. Roczn. Slawist. (1918, ст. 60 і наст.) польскі лінгвіст Н і ч у сувязі з адным заяўленьнем А. Мэйэ цалкам правільна заўважае, што «*slownik jest rzeczą ważną dla określenia djalektów*». Ясна, што для аканчальнага высвятленьня граніц блр. м. неабходна будзе прадпрыняць таксама і географічнае вывучэньне яе слоўніка (а таксама сынтаксу і словаўтварэньня). Паасобныя словы маюць свае даволі рознастайныя граніцы.

5. Данія гісторыі мовы ў злучэньні з паказаньнямі дыялектолёгіі могуць даць каштоўны матар'ял для вырашэньня пытанняў аб руху тых ці іншых зьяў. Так мы даведаліся аб тым, што граніца цоканьня раней праходзіла ніжэй, на поўдзень ад цяперашняй граніцы гэтай асаблівасьці. Але зроблены пачатак у справе лінгвістычна-геаграфічнага вывучэньня Беларусі яшчэ большую магчымасьць дасць у будучыні сачыць за тым, як будучь перасоўвацца ізоглёсы ўжо дасьледжаных зьяў.

6. Некаторыя цікавыя вывады адносна ўмоў, уплываючых на рух пэўных ізоглёсаў, ужо цяпер можна зрабіць. Як мы бачым з картаў зьмены *ы* на *у* пасяля губных і саканьня, часам у некаторых мясцох зьявы ўпінаюцца ў раку (першая — у Дняпро, другая — ў Прыпяць). Спыніла Прыпяць (а таксама Дзясна) на некарай адлегласьці і рух аканьня. На тэрыторыі Асіпавіцкага р. граніцай зьмены *а* на *о* служыць Сьвіслач.

Другі чыньнік, які можа стрымаць перасоўваньне моўнае зьявы, — гэта вялікі горад. Як відаць з карт пашырэння *гэты*, *гэ-тат*, ф. ф. месн. скл. прыметнікаў на *-ім*, *-ым* і дзеясл. 1 ас. мн. л. на *-ом*, *-ам*, некаторыя ізоглёсы праходзяць на паўднёв. усходзе недалёка ад Менску.

Цалкам магчымая рэч, што некаторыя асаблівацьці ў адным месце могуць пашырацца, у той час як у другім граніцы іх могуць адступаць назад. Знадворны выгляд карты пашырэння *гэты*, *гэ-тат* дае погляд думаць, што на паўн. усходзе яно пашыраецца, прычым тут яго рух затрымаў Віцебск, на паўднёвых-жа дзялянках даная ф. адступіла пад націскам ф. *еты*, якая ў сваім руху дайшла амаль што да Менску.

Што датычыцца астравоў, яны могуць быць падвойнага паходжання: або яны (як, напр., астравы на карце пашырэння ф. ф. *вайке*, *лясэ*) зьяўляюцца ў выніку няроўнамернага зьніканьня якой-небудзь архаічнай адзнакі, або-ж яны ўтвараюцца ў выніку самастойнага, незалежнага разьвіцьця пэўнае зьявы ў якім-небудзь зусім іншым месцы (напр., паўднёвы востраў на карце пашырэння ф. ф. творн. скл. множн. л.: *рукам*, *дывам*).

7. Граніцы моўных зьяў ня супадаюць, але ёсьць, аднак, пэўная роўналегласьць паміж некаторымі з іх: мы бачым, што часьціна гэтых ізоглёсаў выбраную намі тэрыторыю перарэзвае ў кірунку з паўн. Захаду на паўдн. ўсход. І на картах нямецкіх вучоных граніцы часта становяць пучок ліній, маючых аднолькавы кірунак, гл. Жырманскага «Проблемы немецкой диалектографии в связи с историческим краеведением» (Этнография, 1927, № 1, ст. 143).

8. Вывучэньне географіі паасобных зьяў фонэтыкі і морфалёгіі часта зводзіцца к ізоглёсаваньню пэўнай, можа вельмі абмежаванай катэгорыі слоў. Так, напр., існаваньне ў гаворцы слоў *мыю*, *крыю*, *выю* яшчэ нельга формуляваць як захаваньне *ы* перад ётам і ётавымі галоснымі, калі побач з гэтым чуваць ужо *шэя*, *злэй* або *злой* і г. д. Магчыма, што ў такой гаворцы і ніколі *ы* не зьяўляла-

ся ў такім становішчы, наведзеныя-ж прыклады выкліканы зусім іншай прычынай, напр. уплывам іншых форм: *мыць, мыў, мыла* і г. д.

Павел РАСТАРГУЕЎ

Павел Андрэевіч Растаргуеў (1881—1959) — расійскі і беларускі мовазнавец і педагог. Скончыў Маскоўскі ўніверсітэт (1908), працаваў у ім. У 1918 г. чытаў лекцыі па беларускай мове ў Беларускам народным ўніверсітэце ў Маскве. Вывучаў беларускія гаворкі і ўзаемадзеянне беларускіх, рускіх і ўкраінскіх гавораў на памежных тэрыторыях. Аўтар навуковых публікацый «Аб вывучэнні беларускай дыялекталогіі» (1928), «Об атласе проф. П. А. Бузука по белорусской диалектологии» (1930), «Беларускае мовазнаўства ў 1917—1927 гг.» (1930) і інш.

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ БЕЛАРУСКІХ ГАВОРАК

Матар’ялам для гэтага артыкулу служаць адказы на «Програмы» Маскоўскай Дыялекталёгічнай Камісіі, якія складзены «для збірання вестак, неабходных да складання дыялекталёгічнай карты расійскае мовы».

Програмы дадзены мне для гэтага артыкулу Маскоўскаю Дыялекталёгічнай Камісіяй, за што выказваю ёй тут глыбокую падзяку.

Усяго мною скарыстана тут *адзінаццаць* *програм*: сем паўднёва-вялікарасійскіх (№ 63, 91, 92, 93, 94, 95 і 103) і чатыры (№ 188, 189, 190 і 191) паўночна-вялікарасійскіх.

Апрача гэтага, сюды-ж мною прыцягнуты: а) адказы на паўднёва-вялікарасійскую програму, дапоўненую мною некалькімі пытаннямі, якія дадзены маімі слухачамі: М. І. Гневушавым, студэнтам 1-га Маскоўскага Дзяржаўнага Універсітэту, і Л. Гр. Самасадным, студэнтам 2-га Маскоўскага Дзяржаўнага Універсітэту, і б) кароткі адказ на некаторыя пытанні, дадзены студэнткаю Мэдычнага факультэту 2-га Маскоўскага Дзяржаўнага Універсітэту Ал. Ф. Палявой, якая слухала ў мяне курс беларускае мовы.

Пасколькі адказы даваліся на програмы небеларускія, зразумела, гэтыя адказы пазбаўлены належнай паўнаты часам на вельмі важныя пытанні. Апрача таго, вельмі слаба справа з адказамі на пытанні аб аканьні і яканьні; некаторыя з адказаў у корані разыхо-

дзяцця ў гэтых пытаннях з весткамі, якія маюцца ў мяне з іншых крыніц. Тым ня менш, адказы і на гэтыя пытанні я прывожу тут у тым выглядзе, у якім яны маюцца ў праграмах, г. зн. без паправак: задача лінгвістычнай крытыкі ўстанавіць потым, шляхам параўнання гэтых адказаў з паказаннямі іншых крыніц (адказаў на спецыяльна-беларускія праграмы, асабістыя назіранні і г. д.), наколькі яны разыходзяцца з запраўдным становішчам рэчаў.

[...]

6. Гаворка сяла Лісічына Лісічынскай воласьці Сеньненскага павету Магілёўскай губэрні.

Бліжэйшая чыгуначная станцыя *Крупкі* ў 35 вёрстах; паштова станцыя ў 10 вярстах, у *Халопенічах*.

Адлегласць ад гораду Сянно 60 вёрст.

Адказ на *паўднёва-вялікарасійскую* праграму № 95 дадзены студэнтам *С. Дзьяковым*.

Атрыманы адказ ад *А. Д. Грыгор'ева*.

Фонэтыка

Гукі *o* і *a* ў першым складзе перад націскам, незалежна ад таго, ці будзе пад націскам гук *a* або які-небудзь іншы галосны, супалі ў адным гучу *a*: *вада́, сама́, тапо́р, кладу́, галава́, тапары́, ваду́, траву́, скажу́* і г. д.

У другім і трэцім складох да пачатку слова, лічачы ад націсканога складу, таксама адзначана *a*: *барада́, пагубі́ць, палюбі́ць* і г. д.

У неканцовых адчыненых і зачыненых складох пасля націску, а таксама і ў канцовым адчыненым складзе адзначана *a*: *бо́рады, ета́га, па́лачкі, кабе́тка, до́брага, го́лас, вола́сть* і г. д.

У *вага*. Адказ, такім чынам, адзначае моцнае аканьне. Аднак, па маіх вестках, у райёне Лісічына — дысыміляцыйнае аканьне. Тое-ж самае маецца і ў іншых сёлах і вёсках Сеньненскага павету.

На месцы гукаў *a* (*я*), *e* і супаўшага з ім *ѣ* ў першым складзе перад націскам, незалежна ад галоснага пад націскам, у адказе адзначана *a* (*я*): *ваду́, пяску́, пряду́, нясі́, вяде́ць, гляде́ць, сястрé, вяла́, нясла́, пляса́ла, заляза́ць, прыняла́, высыва́ць* і г. д.

Толькі перад націскным *a* пасля мяккага зычнага гучу адзначана *i*: *міна́ць, діса́тый, зімля́* і г. д.

У другім і трэцім складох перад націскам на месцы *a* (*я*), *e* і супаўшага з ім *ѣ* адзначана *i*: *тісна́та, пі́тачо́к, ті́платá, пі́туха́, ді́сяті́, сі́мярых, ді́раву́шка, ві́сяла́, бі́рагу́* і г. д.

У неканцовых і канцовых зачыненых складах пасья націску адзначана *і*: *вёсіла, погрыба, вётір, ястріб, паліц, заіц, корінь*, але таксама *я* — *с Дўняй, барыняй*.

У канцовых адчыненых складах у адказе *а* (*я*): *у полі, у моря, бабытя, абоя, хоя і г. д.*

У склонавых формах іменьнікаў на месцы старога *ѣ* адзначан *і*: *у полі, у лэсі, у рабёти, у горади і г. д.*

Пасья *шыпячых і ц* у ненаціскных складах адзначана *а*: *цалю, цалочка, шагаць, жаланный, зачарэпнуть, шчаслівый і г. д.*

На месцы гуку *в* у пачатку слова перад зычным адзначана *у*: *удруг, урозь, удава, унук, усё, у ваде і г. д.*

Пасья галосных у становішчы перад зычным, а таксама *і* на канцы слоў на месцы *в* адзначана *ў*: *траўка, праўда, гатоўлю, любоў, красіў і г. д.*

Гук *л* у злучэннях, усходзячых да старога злучэння *ие*, а таксама на канцы форм прошлага часу дзеяслова пераходзіць у *ў*: *воўк, доўгій, знаў, бываў, піў і г. д.*

Шыпячыя і ц (ня з *т* мяккага) цвёрдыя: *шуба, жарка, пажар, жыть, дочка, бочка, чыстый, чай, палучаць, концы і г. д.*

На вымаўленьне *шч* прыведзены прыклады: *таварыш, баршына, ямышк, деревеншына, клешч і падкрэслены ў тэксьце* програмы: *тёшча, пушчу, свішчють, пішчять*.

У в а г а. Апошнія прыклады супярэчаць адзначанаму раней палажэнню аб цвёрдасці шыпячых.

Прычыну такога адказу трэба шукаць, магчыма, у адсутнасці ў «Програме» прыкладаў з *шч* (*ш*) цвёрдым: у праграме маюцца прыклады толькі з *шч* (*ш*) мяккім або з падвойным *ш*. Адзначана таксама вымаўленьне: *дожжа, вожжы, дрозжы, ежжу*.

У в а г а. Прыклады падкрэслены ў «Програме». Побач з гэтымі прыкладамі ў праграме ёсць яшчэ гэтыя прыклады і з падвойным мяккім *ж*.

Падвойныя або доўгія мяккія зычныя адзначаюцца на месцы злучэння: *мяккі зычны + ј у становішчы перад галосным*: *судьдя, платья, свіння і г. д.*

Гук *р* цвёрды ўва ўсякім становішчы: *куру, цара, гразь, за райкой, прама, погрыба і г. д.*

Дзеканьне і цеканьне зусім не адзначана.

У в а г а. Па вестках, якія ў мяне ёсць, гутарцы сяла Лісічына ўласціва дзеканьне і цеканьне.

Адзначана вымаўленьне з *ы і і* (заместа вялікарасійскага з *о і е*) у паказаных вышэй умовах — у дзеяслоўных формах, у некато-

рых іменьніках і ў назоўным склоне адзіночнага ліку мужчынскага роду прыметнікаў: *мыюць, крыюць, шыя, помыйкі, злыі, худыі, гадкіі, сладкіі* (прыклады падкрэслены ў праграме).

У в а г а. Канцавое і нескладовае ў формах назоўнага склону адзіночнага ліку прыметнікаў мужчынскага роду, грунтуючыся на некаторых прыкладах, якія прыводзяцца ў адказе, адпадае: побач з прыведзенымі вышэй (падкрэсленымі ў тэксьце праграмы) прыкладамі прыводзяцца аўтарам у тым-жа адказе ад сябе: *такі, гэтакі, худы*, а таксама ў адказе на пытаньне аб «націску» словы: *прасты, тавсты*.

Морфолёгія

Тут адзначаны наступныя зьявы.

Назоўны склон множнага ліку іменьнікаў мае формы з *ы*: *лясы, дамы, гарады*.

3 форм займеньнікаў адзначаны: а) формы роднага-вінавальнага склону асабовых займеньнікаў: *цябе́, мяне́, сябе́, яе́* і б) формы давальнага склону тых-жа займеньнікаў: *табе, сабе*.

3 форм іншых займеньнікаў адзначаны: *тый, гэтакі, такі*.

У формах 3-яе асобы адзіночнага ліку адзначаны бяссуфіксыя формы: *едя, меля, ходя, нясе, вяде*; побач з гэтым прыведзеныя формы і з *т* мяккім: *дае́ть, нясе́ть*.

У 3-й асобе множнага ліку адзначана *т* мяккае.

Націск

3 слоў з націскам адзначны тыя-ж словы, што і ў папярэдніх адказах.

У в а г а. Адзначу тут напісаньне ў гэтым адзеле слоў *заняв, прыняв* з *в* на месцы *л*, а не з *у* нескладовым, як паказана вышэй.

Слоўнік

Ануча	—	портыянка	могільнік	—	кладбішце
брі́чік	—	чайнік	не́што	—	почему
буды́нак	—	изба	няго́ж	—	да (утвердительно)
бу́тян	—	аист	парсё́к	—	кабан
га́нак	—	крыльцо	пе́вні	—	наверное
дя́кую	—	спасибо	пако́й	—	дом
дя́куй бугу	—	слава богу	рабі́ць	—	делать
ё́вня	—	осеть	рушні́к	—	полотенце
зага́рь	—	часы	рыдлё́вка	—	железная лопата
кавне́р	—	воротник	спрі́тныі	—	способный

кажу́х	— шуба	страха́	— крыша
клеть	— амбар	ток	— овин
кулёк	— верхняя летняя	трема́ть	— держать
	короткая одежда	труна́	— гроб
ку́хар	— сундук	цвёк	— гвоздик
ла́зьня	— баня	яно́ сабе́	— так себе
ло́жек	— постель		

*Запіскі аддзелу гуманітарных навук. 1928. Кн. 2.
Працы клясы філёлёгіі. Том 1. С. 139—219.*

П. БУЗУК, Я. МАЦЮКЕВІЧ¹, П. ЮРГІЛЕВІЧ²

Пётр Якаўлевіч Юргелевіч (1894—1973) — беларускі мовазнавец. У 1925 г. скончыў БДУ. У 1926—1927 гг. працаваў адказным рэдактарам у клімавіцкай раённай газеце, у 1927—1928 гг. — стыль-рэдактарам у Белдзяржвыдавецтве, у 1930—1935 гг. — вучоным сакратаром Інстытута мовазнаўства АН БССР. У 1936 г. быў абвінавачаны ў нацыяналізме і рэпрэсіраваны. У 1944—1962 гг. з’яўляўся загадчыкам кафедры беларускай мовы, дацэнтам Магілёўскага педінстытута. Аўтар дапаможнікаў «Нарысы сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі» (1958), «Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі» (1974), мовазнаўчых артыкулаў.

АНКЕТА ДЛЯ ЗБІРАНЬНЯ МАТАР’ЯЛАЎ ПА БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Выпуск першы. Менск, 1931

ПАВАЖАНЫЯ ТАВАРЫШЫ!

Мова зьяўляецца важнейшым фактарам соцыялістычнай рэ-
канструкцыі народнай гаспадаркі, ажыццяўлення задач куль-
турнай рэвалюцыі і правядзеньня ленінскай нацыянальнай полі-
тыкі.

¹ Даведка пра Я. Мацюкевіча змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 42.

² Першыя публікацыі («Інструкцыя для збірання беларускіх народных тэрмінаў па анатоміі жывёл» (1926) і «Год працы Інстытута мовазнаўства БАН» (1931) — абедзве ў сааўтарстве з П. Бузуком і Я. Мацюкевічам) выходзілі пад прозвішчам Юргілевіч, а пачынаючы з артыкула «Моўныя тэорыі і практыка контррэвалюцыйных лідэраў “Узвышша”» (1934) — Юргелевіч.

У сучасны перыод бурных тэмпаў соцыялістычнага будаўніцтва, якое адбываецца ва ўмовах абвостранай клясавай барацьбы на ўсіх участках эканамічнага і ідэалёгічнага фронту, перад савецкімі мовазнаўцамі пастаўлена актуальная задача ўсямернага замацаваньня пазыцый марксысцка-ленінскай лінгвістыкі і рашучай барацьбы з буржуазнымі і дробна-буржуазнымі тэорыямі, вялікадзяржаўнымі і нацыянал-дэмакратычнымі канцэпцыямі ў лінгвістыцы.

Інстытут мовазнаўства БАН паставіў перад сабой задачу зьянення найбольш актуальнымі праблемамі моўнага будаўніцтва. Першачарговай задачай Інстытуту зьяўляецца вывучэньне гаворак рабочых, колгасьнікаў, бядняцка-серадняцкага сялянства, савецкага друку, каб на падставе атрыманага матар'ялу далей, у сувязі з шырокімі масамі, у сувязі з пролетарскай грамадзкасьцю, настаўніцтвам, прадстаўнікамі савецкага друку, вырашыць спрэчныя пытаньні правапісу і ўстанавіць нормы літаратурнай беларускай мовы, скласьці цалкам адпавядаючыя нашаму соцыялістычнаму будаўніцтву слоўнікі і тэрміналёгіі.

Паставіўшы перад сабой такія мэты, Інстытут мовазнаўства просіць усе адпаведныя арганізацыі дапамагчы ў яго працы рознымі шляхамі, і ў першую чаргу адказаць на даную анкету, якая ставіць сваёй задачай сабраць матар'ял для вырашэньня найбольш спрэчных пытаньняў правапісу і слоўніка. Па меры зьяўленьня матар'ялу Інстытут будзе друкаваць новыя анкеты.

Мэтодычныя ўвагі

Матар'ялы трэба зьбіраць праз спэцыяльна вылучаных тава-рышоў на падставе дасьледваньня гаворак розных груп насельніцтва, да якіх зьбіральнікі матар'ялаў павінны падыходзіць з выразнай соцыяльна-клясавай дыфэрэнцыяцыяй. Вось чаму першым мэтодычным запатрабаваньнем павінна быць наступнае: для адказу на анкету выбіраецца гаворка выразна акрэсьленай групы паасобна рабочых, паасобна колгасьнікаў, працоўнай інтэлігенцыі, вучняў і г. д.; чым дакладнейшай выйдзе дыфэрэнцыяцыя, тым лепш; так, напр., можа быць вывучана, прынамсі з боку тэрмінаў, нават гаворка паасобнага цэху на заводзе або на фабрыцы. Але гэтага яшчэ мала. Прымаючы пад увагу складанасьць нацыянальнага пераплёту ў БССР, трэба дыфэрэнцыяваць выразна аб'екты назіраньня і з гэтага боку, і наогул неабходна браць пад увагу паходжаньне іх: адкуль яны родам і г. д. Адным словам, трэба імкнуцца як мага дакладней дыфэрэнцыяваць насельніцтва сваёй мясцовасьці, прысьвечваючы, па магчымасьці, кожнай паасобнай групе паасобную анкету.

Другім важным мэтадычным запатрабаваннем зьяўляецца фонэтычная дакладнасьць запісу: для таго трэба забыцца на літаратурны правапіс; трэба пісаць так, як чуецца. Але з прычыны таго, што ў вымаўленьні слова можа быць некалькі асаблівасьцяў, некалькі адхіленьняў ад нормы літаратурнай мовы, Вы можаце ўсе словы напісаць і паводле правапісу, адзначыўшы ў сваім запісе толькі тое адхіленьне, на якое Вы ў даным выпадку звярнулі ўвагу; гэта заўважанае адхіленьне падкрэсьлівайце. А можа Вас зацікавіла слова, тады падкрэсьлівайце не паасобныя літары, а ўсё слова. Добра было-б, калі-б Вы далі ўзор дасьледванай гаворкі (разговор, апавяданьне).

Дасьледваючы фонэтыку, морфолёгію і сынтакс, старайцеся не запытваць «як у вас кажуць?», а падбярэце накіроўваючыя пытаньні, каб атрымаць адказ на пытаньне, якое Вас цікавіць.

Можаце запаўняць анкету або адказваючы на адпаведных для адказу чыстых месцах, або падкрэсьліваючы ў анкеце адпаведныя прыклады. Стаўце знакі націску.

Старайцеся рабіць назіраньні ўдвох, каб адзін мог весці гутарку, а другі запісваць.

Агульная частка анкеты

З а п ы т а н ь н і

1. Соцыяльнае вызначэньне дасьледванай групы (напр., гаворка такога-та заводу або цэху, бядняцкая група, колгасьнікі, вучні і г. д.).

2. Геаграфічнае вызначэньне дасьледванай гаворкі: назва пункту, у якім яна знаходзіцца (горад, мястэчка, вёска, раён).

3. Калі магчыма, у кароткіх словах зазначце гісторыю данага пункту: з якога году існуе, адкуль перасяліліся яго жыхары.

4. Ці зьяўляюцца дасьледваньня Вамі аб'екты дзвюхмоўнымі (напр., могуць гаварыць па-беларуску і па-расійску, па-беларуску і па-яўрэйску і г. д.), ці толькі аднамоўнымі?

5. Ступень граматысьці членаў дасьледванай групы.

Фонэтыка

1. Як вымаўляецца ненаціскае *е* ў розных складах у слове? Што чуваць у першым складзе перад націскам: *я* ці іншы галосны, а можа, *е* застаецца нязьменным: *вяду́, вядзі́, вядзёш* ці *веду́, ведзі́, ведзёш; вясну́, вяснь, вясной* ці *весну́, весны́* і г. д.?

Ці няма розьніцы ў вымаўленьні *е* ў залежнасьці ад галоснага гуку націскага складу? Напрыклад, ці ня чуецца перад націскным *а* (*я*) гук больш блізкі да *е* ці да *і*, у той час як у іншых выпадках будзе чуваць *я*: *велá* альбо *віlá*, *весна́* альбо *вісна́* побач з вымаўленьнем *вяду́*, *вясну́* і г. д.?

Як вымаўляецца ненаціскае *е* ў апошнім складзе: а) у дзеясловах 3 ас. адзіночага ліку: *по́йдзе* ці *по́йдзя* (або *по́йдзець*, *-іць*), *бўдзе* ці *бўдзя* і г. д.; б) у назоўн. і вінав. скл. адз. л. ніяк. р.: *пайсьці ў по́ле* ці *ў по́ля*; в) у месн. скл. адз. л.: *быў у по́лі* ці *ў по́ля*, а можа, у *по́ле*; *на бэ́разі*, *у лё́сі* ці *на бэ́разя*, *у лё́ся*?

2. Як кажуць: *елка* ці *ёлка*? *далека*, *мерзнуць*, *есьць*, *есьцяка* ці *далёка*, *мёрзнуць*, *ёсьць*?

У канцы слоў: а) *дасьце*, *несяце* ці *дасьцё*, *несяцё*; б) *гальле*, *жыцьце* ці *гальлё*, *жыцьцё*?

3. Прасачэце, як гучыць злучэньне прыназоўн. *у* з наступнымі словамі, што пачынаюцца на *а*: *у агні*, *у акне* ці *ў вагні*, *у вакне*.

Ці ня ўжываецца прыназ. *ва* і калі (*ва ўсіх*, *ва мне*, *ва ўмовах* і да т. п.)?

Побач з гэтым заўважце, што стаіць перад пачатковым *а* пасля прыназоўн. *на*: *на агні*, *на акне* ці *на вагні*, *на вакне*.

4. Што Вы чуеце — доўгую (падвойную) зычную ці простую (адну) у такіх словах, як *вяселье*: *вяселье* ці *вяселе*, *жыццё* ці *жыць*? А можа кажуць *вяселье*, *жыцьё*, *гальё*, *Ілья*?

5. Як кажуць: *палцы*, *салца*, *колца* ці *пальцы*, *сальца*, *кольца*? *Пілнаваць* ці *пільнаваць*?

6. Калі гаворка мае зьмешаны, пераходны характар, прасачэце, як кажуць: *воўк*, *тоўсты*, *пашоў*, *насіў* ці *волк*, *толсты*, *пашол*, *насіл*.

7. Прасачэце вымаўленьне чужаземных слоў: *алімэнт* ці *алімент*, *мэтр* ці *метр*, а можа, *мэтар* — *метар*, *мэтра*, *метр*, *колектый* ці *колекціў*, *тыф* — *ціф*, *дырэктар* — *дзірэктар*, *тэхнік* — *цехнік*, *Амэрыка* — *Амерыка*, *бэнзін* — *бензін*.

Морфолёгія

У склонавых канчатках

1. Як кажуць: *цялё*, *парасё* ці *цяля*, *парася*?

2. Ці ёсьць формы клічнага склону: *сваце*, *браце*, *Яне*, *сынку*? У множным ліку: *братове*, *сватове*? А можа, апошнія формы існуюць толькі ў кулацка-шляхецкіх гаворках?

3. Дайце пабольш прыкладаў на формы родн. скл. адз. л. мужчынскага роду на *у* і на *а*: *месяца* — *месяцу*, *аўса* — *аўсу*, толькі на *у*: *лесу*, *году* і толькі на *а*: *стала*, *тапара*; з *Менску*, *Слуцку* ці з *Менска*, *Слуцка*? Прасачэце гэтую форму ў назвах устаноў: *адзелу*, *камітэту*.

4. Якія ф. д. творн. скл.: *ноччу*, *гразьзю*, *кроўю* ці *ночай*, *гразёю*, *крывёю*?

5. Прасачэце формы месн. скл. адз. л. мужч. і ніяк. роду на *-е* (у *лесе*, у *годзе*, у *рэшаце*); на *ы* (на *пляцы*, у *віры*, у *кашы*, на *абручы*, у *ламаччы*, *можа* на *пляцу*, у *віру*, у *кашу*, на *абручу*, у *ламаччу*); на *у* (пры *Тамашу*, на *шаўцу*, аб *слухачу*, а *можа*, пры *Тамашы*, на *шаўцы*, аб *слухачы*). У сьпісе ці ў сьпісу? У жыцьці ці ў жыцьцю? На *дварэ* ці на *двары*? Якія формы ад *гай*, *край*?

6. Як чуецца форма дав. скл. мн. л. мужч. і ніяк. р. р. з націск. на канчатку: *братом*, *сыном*, *плячом* ці *братам*, *сынам*, *плячам*?

7. Якія формы месн. скл. мн. л. тых-жа радоў: у *садох*, у *лясох*, на *пясках* ці ў *садах*, *лясах*, *пясках*?

8. Прасачэце канчаткі родн. скл. мн. л. у ўсіх 3-х радах — *калі з оў*, *аў* і *калі бяз іх*: *бяз слоў* ці *бяз словаў*.

9. Якія ў вас формы прыметніка ў родн. скл. жан. р.: *добрае*, *старое* ці *добрай*, *старой*? Форма він. скл. адз. л.: на *высокую* гару ці на *высокаю* гару?

10. Прасачэце добра формы наз. скл. адз. л. прыметнікаў мужч. р.: *добры*, *малады*, *сіні* ці *добрый*, *маладый*, *сіній*. А *можа*, *кажуць* *маладэй*, *старэй*, *сяляпэй*?

У суфіксах

11. Прасачэце формы прыметнікаў з суфіксам *-ов-*, *-ав-*, *-ев-*: *веснавы*, *машыновы*, *вэксалёвы* ці *вясенні*, *машынны*, *вэксальны*.

12. Ці ёсьць суфікс *-цель-*: *насіцель*, *прасіцель*?

13. Ці няма прыметнікавых форм на *-альн-*ы: *злучальны*, на *вучальны* і да т. п.?

14. Як пашыраны назоўнікі на *-асьць* і *-ства*: *дзеянасьць* і *дзеяства* і т. п.?

Спражэньне

15. Прасачэце розныя формы дапаможнага дзеяслова: *ёсьць*, *ёсьцека*, *есьць*, *есьцяка*, *е*, *ё*, *ест*? Ці не заўважаеце тут розьніцы паміж бядняцка-серадняцкімі і кулацка-шляхецкімі дыялектамі (напр., *ест* у апошніх гаворках)?

16. Ці няма ў Вас формаў першай ас. мн. л. тыпу *будам*, *ідом*, *нясом*, *жывом* і да т. п.? Да вывучэння гэтай зьявы падыходзьце таксама з клясавай дыфэрэнцыяй.

17. Ці няма ў Вас формаў будуч. часу, як *рабіцьму*, *рабіцьмеш*, *рабіцьме* і г. д., *хадзіцьму*, *хадзіцьмеш*?

18. Як гучыць форма 2 ас. множ. л. загадн. л.: *нясеце*, *хадзеце*, *кажэце* ці *нясіце*, *хадзіце*, *кажыце*?

19. Прасачэце розныя формы дзеяслоўных прыметнікаў: на *-учы*, *-ючы* (пануючы, існуючы); на *-шы*, *-ушы* (зрабіўшы, прышодшы) і на *-мы* (любiмы, насiмы, паважаемы). Ці могуць яны скланяцца: *існуючага*, *існуючаму*; *зрабіўшага*, *зрабіўшым* і г. д.?

А можа, ёсць формы на *-шчы* (нясушчая курыца, кусашчы сабака)?

Ці не заўважаеце Вы розніцы ў ужыванні розных гэтых формаў у залежнасці ад соцыяльнай дыфэрэнцыяцыі, напр. на *-учы*, *-ючы* ў гаворках рабочых і працоўнай інтэлігенцыі і на *-шчы* ў сялянскіх?

У дзеяслоўных суфіксах

20. Наколькі пашыраны такія дзеяслоўныя суфіксы, як, *-стваць*: *панстваваць*, *дзеястваваць*, *хадатайстваваць*, і такія як *-нічаць*: *дзейнічаць*, *хадаінічаць*?

21. Наколькі пашыраны ў гаворках рабочых і працоўнай інтэлігенцыі (а можа, ёсць і ў колгаснікаў) такія дзеясловы аднаразовага трывання, як *мобiлiзнуць*, *крытыкнуць*, *курнуць* і да т. п.?

Сынтакс

1. Прасачэце розныя выпадкі злучэння *на* з назоўнікамі: а) *на садох* (*ах*), *на участках*, *на гарадох* (*ах*) ці *на садом(ам)*, *на ўчасткам* і т. п.; б) ці кажуць: *на гэтай прычыне*, *на гэтаму пытаньню* ці *з гэтай прычыны*, *на гэтым пытаньні* або як-небудзь іначай.

2. Як кажуць: *захварэў на шкарлятыну*, *на гарачку* ці *захварэў шкарлятынай*, *гарачкай*?

3. Як кажуць: *больш за яго* ці *больш ад яго*, ці *больш яго*? *больш усяго*, *лепш усяго* ці *больш за ўсё*, *лепш за ўсё*?

4. Як кажуць: *прыгнаў авечак*, *кароў*, *коняй* ці *прыгнаў авечкі*, *каровы*, *коні*?

5. Як кажуць: *сьмяюцца з яго* ці *сьмяюцца над ім*, а можа, *кажуць: сьмяюцца каля яго*, *ля яго*, *для яго*?

6. У *пяці вярстах* ці *за пяць вёрст* і г. д.?

Слоўнік

А. Дасьледваньне слоўных варыянтаў

Падкрэсьліце, якія з ніжэйзьмешчаных варыянтаў ужываюцца ў дасьледванай гаворцы.

Увага: Калі ўжываецца два або некалькі варыянтаў, зазначце, з якім адценьнем кожны ўжываецца (па магчымасьці, з прыкладамі). Калі ніводзін з зьмешчаных варыянтаў ня ўжываецца, напішэце, якія словы адпавядаюць ім.

Ашчады, зьберажэньні.

Аб'явіць, абвясьціць, апавясьціць.

Аб'вестка, аб'яўленьне, аб'ява.

Араць, гараць, пахаць.

Аб'ясьніць, растлумачыць, расталкаваць.

Аграмадны, вялізны, вагромністы або вагромны.

Акаляць, акружаць, атачаць.

Адмовіць, адказаць, адмова, адказ.

Асадка, ручка.

Атрамант, чарніла, каламар.

Аловак, карандаш.

Апал, паліва.

Абробка, абработка, апрацоўка.

Абалакаць, ахутваць, атульваць.

Абразіць, зьняважаць, аскарбіць.

Бульба, картопля, картофля.

Брэст, Берасьце.

Баба, жанчына, кабета.

Бусел, бацяня.

Бумага, папера.

Бясьпечны, неапасьлівы, неопасны.

Брама, вароты.

Безрабоцьце, беспрацоўе, безрабоціца.

Безработны, беспрацоўны.

Бок, старана.

Важак, ваджак, павадыр. [...]

Б. Напішэце, якімі словамі

ў Вас перадаюцца наступныя расійскія словы:

Нужда (у сэнсе беднасьці, галечы).

Нравственность, нрав, рассудок.

Превосходство, преобладание, преимущество.

Замечательная (погода).

Порядочный (человек).
Накопление, накапливать.
Воспроизводство.
Смущаться, смущение.
Кошелек.
Испольная аренда, издольная аренда, исполиц.
Племенной производитель.
Ведь.
Приурочить.
Остряк, сострить.
Уродливый, урод, исковерканный.
Воображать, воображение.
Изображать, изображение.
Обличать, обличение, разоблачение, избличить.
Итоги. [...]

Жадаючыя могуць збіраць слоўны матар’ял і на паасобных
картках, паводле наступнага ўзору.

К у в а́ л д а

«вялікі молат»

У нас на заводзе паравыя кувалды.

Гомель, Завод Ланцуцкага.

РАЗДЕЛ IX

ПАЛІТЫЧНАЯ ЛІНГВІСТЫКА

Лінгвістычная навука даследуе мову на розных узроўнях яе існавання. Мовазнаўчыя тэксты даволі лёгка адрозніць ад іншых. Аднак не ўсе прысвечаныя мове працы можна называць лінгвістычнымі.

У спецыфічнай сітуацыі знаходзіцца мовазнаўства ў таталітарным грамадстве. У такіх соцыумах гуманітарная навука ставіцца на службу дзяржаве дзеля вырашэння бягучых палітычна-ідэалагічных задач. Што да бытавання лінгвістыкі ў былым Савецкім Саюзе ў 1930-я гг., то трэба гаварыць пра ідэалагічныя кампаніі, якія разгортваліся літаральна ва ўсіх галінах навукі і навязвалі вучоным ідэалагічныя догматы, далёкія ад рэальнай пазнавальнай практыкі (Вопросы философии. 1993. № 2. С. 47). У выніку ў таталітарных грамадствах ствараліся лінгвістычныя тэксты, навуковую вартасць якіх адназначна ацаніць складана. У падобных працах разглядаліся праблемы мовы, гэтыя тэксты ўплывалі як на тэарэтычную мовазнаўчую думку пэўнага перыяду, так і на моўную практыку, а таксама на вырашэнне бягучых праблем, звязаных з фарміраваннем кадравага складу лінгвістыкі. У гэтых адносінах дадзеныя працы павінны кваліфікавацца безумоўна як лінгвістычныя. (У шэрагу выпадкаў яны фіксуюцца — як лінгвістычныя — у мовазнаўчых бібліяграфіях. Параўнайце, напрыклад, некаторыя пазіцыі, пададзеныя ў бібліяграфічным паказальніку «Беларускае мовазнаўства», які ахоплі-

вае перыяд з 1825 па 1965) У той жа час, створаныя пад уплывам існуючай палітычнай кан'юнктуры, у сітуацыі моцнага ціску на навукоўцаў з боку ўлады, людзьмі без належнай лінгвістычнай падрыхтоўкі або і ўвогуле ідэолагамі ці палітыкамі, насычаная фальсіфікацыямі (часам свядомымі), характэрнай палітычнай лексікай і публіцыстычнымі прыёмам, з пункту гледжання сённяшняга ўзроўню развіцця навукі, падобныя тэксты *павінны быць выведзены за рамкі лінгвістычнай навукі*. Аднак у гістарычным плане такія працы ўяўляюць вялікую цікавасць.

У дадзеным раздзеле друкуецца *рэзалюцыя бюро ЦК КП(б)Б ад 16 мая 1930 г.*, прысвечаная мовазнаўчым пытанням. Якраз у гэтай пастанове былі сфармуляваны многія новыя, у параўнанні з 1920-мі гг., ацэнкі моўнага і лінгвістычнага развіцця ў Беларусі, якія пазней сталі «кананічнымі» і неаднаразова ўзнаўляліся рознымі ўдзельнікамі мовазнаўчага працэсу. У раздзел уключаны таксама фрагменты *пастаноў аб'яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б, пленума ЦК і Мінскага гаркома КП(б)Б лютага — сакавіка 1933 г.*, якія моцна паўплывалі на характар моўных зменаў, рэалізаваных у рэформе беларускай мовы 1933 г. Папулярызаванні і замацаванню ў грамадскай свядомасці новых поглядаў на беларускую лінгвістыку і беларускую мову спрыялі шматлікія публікацыі ў газетах, аўтарамі якіх былі розныя некваліфікаваныя людзі (гл. змешчаную ў раздзеле публікацыю камсамольскіх работнікаў *С. Вязіна і Ул. Дуброўскага*). Некаторыя дакументы, што сыходзілі ад высокіх партыйных ідэолагаў або дзяржаўных дзеячоў (гл. службовую запіску *П. Панамарэнкі «О белорусском языке, литературе и писателях»*), не публікаваліся, але яны выразна паказваюць прымітыўнае і скажонае разуменне тагачаснымі ўладамі некаторых важных праблем моўнага развіцця. Выразным прыкладам палітычна-ідэалагічнай лінгвістыкі з'яўляецца калектыўная праца кафедры марксізму-ленінізму Беларускай акадэміі навук «*Навука на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі*», апублікаваная ў чатырох выпусках. У кастрычніку 1930 г. кафедра абвясціла сябе «ўдарнай» і арганізавала сем брыгад, якія павінны былі «правесці крытыку ўсёй друкаванай прадукцыі, выпушчанай у Беларусі» (Звязда. 20 кастрычніка 1930 г.). Вынікам гэтага перагляду арыенціраў гуманітарнай навукі 1920-х гг. і стала названая кніга.

ВЫНІКІ ДЫСКУСІІ АБ МОВАЗНАЎСТВЕ¹ (РЭЗАЛЮЦЫЯ БЮРО ЦК КП(б)Б)

16.05.1930 г.
Строга сакрэтна

1. Пераможнае сацыялістычнае наступленне на капіталістычныя элементы горада і вёскі, поспехі ў галіне індустрыялізацыі, сацыялістычнай перабудовы вёскі шляхам масавай калектывізацыі, пераход ад палітыкі абмежавання і выціскання да палітыкі ліквідацыі кулацтва як класа на падставе суцэльнай калектывізацыі — усё гэта выклікае жорсткае супраціўленне з боку капіталістычных элементаў краіны, узрост і абвастрэнне класавай барацьбы. Супраціўленню класавага ворага Камуністычная партыя дае бязлітасны адпор, адначасова праводзячы жорсткую барацьбу з усімі перагібамі і скажэннямі ленінскай лініі партыі.

Побач з адкрытымі выступленнямі шалёнай контррэвалюцыйнай агітацыі кулацтва мела месца актывізацыя класава варожых элементаў і на фронце ідэалагічным, асабліва на фронце нацыянальна-культурнага будаўніцтва.

2. ЦК КП(б)Б даў рашучы адпор усім вылазкам нацыянал-дэмакратычных і шавіністычных элементаў і іх спробам замацаваць свае пазіцыі ў галіне мастацкай творчасці (тэатральная дыскусія, літаратурныя спрэчкі, гістарычна-сацыялагічныя выступленні нацыянал-апартуністычнага і нацыянал-дэмакратычнага парадку).

Дыскусія аб шляхах беларускай літаратурнай мовы ў сценах БАН з'явілася па сутнасці атакай адзіным фронтам беларускіх нацыянал-дэмакратаў, расійскіх вялікадзяржаўных шавіністаў, а таксама шавіністаў усіх другіх колераў супраць лініі партыі ў нацыянальнай палітыцы, у прыватнасці супраць беларусізацыі.

3. Бюро ЦК канстатуе, што:

праца Тэрміналагічнай камісіі Інбелкульту, як і Інстытута мовы БАН, працы кіеўскага Інстытута мовазнаўства яскрава выявілі, што мова і мовазнаўства выкарыстоўваліся контррэвалю-

¹ Канкрэтнай падставай для прыняцця рэзалюцыі паслужыла дыскусія ў пачатку 1930 г. у Беларускай акадэміі навук з удзелам В. Аптэкара, палечніка вядомага ў той час мовазнаўца Н. Я. Мара. Дыскусія ўяўляла сабой абмеркаванне даклада В. Аптэкара «Аб марксізме і мовазнаўстве», падчас якога шмат увагі было ўдзелена шляхам развіцця беларускай літаратурнай мовы.

пыйнымі, класава варожымі элементамі як магутная зброя для барацьбы супраць дыктатуры пралетарыяту і, у першую чаргу, супраць нацыянальнай палітыкі партыі і Савецкай улады.

4. Антыпралетарскія ўстаноўкі, адбіваючы пазіцыі вялікадзяржаўнага расійскага шавінізму, знайшлі больш яскравае і тыповое выражэнне ў тэзісах В.-Левановіча¹, які, як і наогул вялікадзяржаўныя расійскія шавіністы, здымае праблему нацыянальнага прыгнечання на тэрыторыі ранейшай Расійскай імперыі і адмаўляе той момант, што царскі ўрад, царскія чыноўнікі культывіравалі і прымуова праводзілі русіфікатарскую палітыку. Яны — вялікадзяржаўныя расійскія шавіністы — абвешчаюць наогул прымуовую русіфікацыю «арганічным», «натуральным працэсам».

5. Вялікадзяржаўны расійскі шавінізм з'яўляецца смяротным ворагам інтэрнацыянальнай салідарнасці працоўных і распаўсюджае нацыянальную нянавісць і абмежаванасць. Гэта знайшло адбітак у тэзісах В.-Левановіча, у якіх праводзіцца думка, быццам усе ўплывы польскай мовы на беларускую мову паходзяць выключна ад прыгнятацельскіх колаў. Класавы падзел ён падмяняе цалкам падзелам па прынцыпе нацыі і веравызнання. З аднаго боку, ён бачыць каталіцка-польскі лагер, гэта значыць кулацтва,

¹ Іосіф (Язэп) Воўк-Левановіч (1891—1943) — беларускі мовазнавец. Нарадзіўся на хутары Лявонаўка на Бабруйшчыне. Выпускнік Петраградскага ўніверсітэта (1923). З 1924 г. працаваў у БДУ, а з 1927 г. — адначасова ў Ін-белкульце навуковым сакратаром Камісіі па ўкладанні гістарычнага слоўніка беларускай мовы. Аўтар прац «Гістарычнае вывучэнне беларускай мовы ў славянскай філалогіі» (1925), «Беларускае аканне» (1926), «Мова выданняў Францішка Скарыны» (1926), «Лекцыі па гісторыі беларускай мовы» (1927), «Аб прынцыпах і метадах укладання гістарычнага слоўніка беларускай мовы» (1929) і інш. Крытыкаваў некаторыя аспекты развіцця беларускай літаратурнай мовы ў тым выглядзе, у якім яна бытвала ў 1920-я гг. Кнігу «Лекцыі па гісторыі беларускай мовы» падрыхтаваў і надрукаваў у адпаведнасці з яго асабістым пунктам гледжання на арфаграфію ў галіне перадачы чужаземных слоў (выкарыстоўваў напісанні тыпу *фанэцікі, сісьцэмацізуе, праціцных, дзіалектаў, сьціль, дзісцыплін, грамаціку, цехнікі, цярміналогіі, філалагічнай, аналагічнай, марфалагічных*), за што быў жорстка раскрытыкаваны Я. Лёсікам (гл.: *Запрудскі С.* Распрацоўка правапісу беларускай мовы ў канцы 1920-х гг. // Роднае слова. 2005. № 10. С. 39). 16 снежня 1929 г. выступіў у Беларускай акадэміі навук з дакладам «Пра некаторыя важнейшыя недахопы беларускай літаратурнай мовы», які быў неадназначна ўспрыняты калегамі-лінгвістамі. У 1930 г. пакінуў Беларусь, працаваў загадчыкам кафедры агульнага мовазнаўства ў Саратаўскім універсітэце, са жніўня 1934 г. — у Арэнбургскім педагагічным інстытуце. У 1937 г. быў арыштаваны, знаходзіўся ў папраўча-працоўных лагерах. Дата смерці ўстаноўлена прыблізна. Рэабілітаваны пасмяротна ў 1958 г.

абшарніцтва, шляхецтва; з другога боку, праваслаўна-рускі лагер, гэта значыць сялянства і іншых прыгнечаных. Гэта супрацьстаўленне класавага падзелу па лініі нацыі і веравызнання з'яўляецца выразам не толькі вялікадзяржаўнага расійскага шавінізму, але з'яўляецца абставай¹ кожнага шавінізму, адначасова праймай контррэвалюцыі.

6. Вялікадзяржаўны расійскі шавінізм спрабуе звесці беларускую і ўкраінскую мовы да простага гаворкі, якая з'яўляецца адным з разгаліненняў расійскай мовы. Гэтую ж тэорыю праводзіць і В.-Левановіч, які выказаў, што расійская мова з'яўляецца прамовай беларускай, украінскай і інш. Выходзячы з гэтага, вялікадзяржаўныя расійскія шавіністы абвешчаюць беларускую мову «жаргонам» і прапануюць замяніць цэлы шэраг беларускіх карэнных слоў расійскімі. У гэтай падмене класавага моманту нацыянальным і веравызнаўчым і ва ўстаноўцы на «ачыстку» мовы ад «чужых» плыняў супадае лінія беларускага нацыянал-дэмакратызму з лініяй вялікадзяржаўнага расійскага шавінізму і ўсіх іншых шавінізмаў. Розніца паміж вялікадзяржаўнымі расійскімі шавіністамі і беларускімі нацыянал-дэмакратамі складаецца толькі ў тым, што першыя прапануюць выкідаць словы польскага паходжання, другія ж — расійскага. І тыя, і другія з'яўляюцца ворагамі лініі партыі па разгортванні беларускай пралетарскай культуры.

7. Беларускі нацыянал-дэмакратызм, разгромлены партыяй на другіх пазіцыях, робіць спробу замацаваць свае пазіцыі ў галіне мовы і мовазнаўства. Пазіцыя беларускага нацыянал-дэмакратызму ў галіне мовазнаўства выражаецца, перш за ўсё, у нянавісці да ўсяго расійскага, а таксама ў барацьбе супраць уключэння інтэрнацыяналізмаў у белмову, што выяўляе класавую варожасць беларускага нацдэмакратызму, па сутнасці, да расійскага рэвалюцыйнага пралетарыяту і да інтэрнацыянальнай пралетарскай рэвалюцыі наогул. Тут яскрава выступае, што барацьба супраць русізмаў і інтэрнацыяналізмаў з'яўляецца, па сутнасці, барацьбой супраць «саветызмаў». Такія факты, як замена слова «калектыў» словам «суполка», «арцель» — словам «сябрына», замена слова «эксплуатацыя» словам «вызыск» і г. д., сведчыць аб тым, што пад шыльдай барацьбы за чысціню мовы вядзецца барацьба супраць пралетарскай рэвалюцыі. Адначасова беларускія словы замяняюцца польскімі словамі, напр. слова «земляробства» выкідваецца

¹ Так у дакуменце.

і замяняецца словам «рольніцтва», у астатнім факце нельга не ўгледзець адбітку палітычнай арыентацыі на капіталістычны Захад — на белую пакуль Варшаву супраць чырвонай Масквы.

8. Дыскусія ў БАН па пытаннях мовы выявіла, што тэорыя самабытнасці беларускіх нацыянал-дэмакратаў, а таксама ўстаноўка іх на бяскласавую беларускую нацыю і адмаўленне на практыцы галоўнага тэзіса ленінізму аб нацкультуры — «у кожнай культуры — дзве культуры, у кожнай нацыі — дзве нацыі» — знайшла ў галіне мовы яшчэ больш яскравае выражэнне, чым у іншых галінах культурнага будаўніцтва. Тэрытарыяльная і лакальная абмежаванасць, несвядомасць аб тых вялікіх працэсах, якія адбываюцца за апошнія гады і адбываюцца зараз, — усё гэта ўзводзіцца беларускімі нацыянал-дэмакратамі ў ідэал, фетышызуецца, а адсталыя слаі сялян абвешчаюцца носьбітамі «дасканалай і чыстай» беларускай мовы. Пад гэтымі імкненнямі хаваецца адмаўленне класавай барацьбы і змаганне з рэвалюцыйнай сучаснасцю, змаганне супраць гегемоніі пралетарыяту.

9. Яркім выяўленнем варожай пралетарыяту тэорыі з’яўляецца тэорыя Лёсіка — Бузука, што роля пралетарыяту ва ўтварэнні літаратурнай мовы з’яўляецца пасіўнай, што пралетарыят толькі вучыцца беларускай мове сялянства, але ж не творыць [яе], што пралетарыят з’яўляецца толькі спажывцом мовы, але не яе тварцом.

10. У гэтай дыскусіі выявілася яшчэ адна характэрная для нацдэмакратызму тэорыя, быццам бы беларуская культура, беларуская мова з’яўляюцца культурай і мовай выключна прыгнечаных класаў. Гэтая думка (Харэвіч, Ігнатоўскі) аргументуецца тым, што на беларускай мове гаварыла выключна бедная і незаможная сялянства, што кулацтва, буржуазія гаварылі на іншых мовах. Гэтая думка таксама цесным чынам звязана з ідэалізацыяй Беларускай сацыялістычнай грамады і адмаўленнем буржуазнага контррэвалюцыйнага характару «Нашай Нівы» і з’яўляецца спробай давесці, што ліберальныя культуртрэгеры, усе тыя, хто займаўся ў галіне беларускай культуры, нібы праводзілі рэвалюцыйную працу.

11. Адначасова бюро ЦК канстатуе, што трэба рашуча адкінуць і ўльтралевыя загібы ў нацпалітыцы, менавіта разуменне кіруючай ролі пралетарыяту не ў тым сэнсе, што пралетарыят пераабляе мову па-свойму, прыдае свой адбітак і стварае свой стыль мовы, але ў тым напрамку, што выключна мова пралетарыяту, які ў значнай меры зрусіфікаваны, павінна быць узятая ў аснову

беларускай літаратурнай мовы. Такая пастаноўка з'яўляецца груба памылковай і ставіць да гары нагамі пытанне аб суадносінах паміж рабочым класам і асноўнымі масамі сялянства, яна спрыяе разрыву саюзу рабочага класа з асноўнымі масамі сялянства, што, безумоўна, вядзе да аслаблення вядучай ролі пралетарыяту, да паслаблення яго дыктатуры, і накіравана супраць палітыкі партыі ў нацыянальным пытанні наогул і ў галіне беларусізацыі ў прыватнасці.

12. Адзначаючы, што мовазнаўская праца да гэтага часу знаходзілася ў руках класава варожых элементаў, і прымаючы пад увагу ўсё вышэйсказанае, бюро ЦК КП(б)Б прапануе фракцыі прэзідыума БАН у бліжэйшы час распрацаваць шэраг канкрэтных мерапрыемстваў па ўзмацненні пралетарскага кіраўніцтва ў галіне мовазнаўства з мэтай выцяснення антымарксісцкіх элементаў, праводзячых нацдэмакратычную, шавіністычную, анты-пралетарскую палітыку ў галіне мовазнаўства.

Бюро ЦК даручае фракцыі прэзідыума БАН у месячны тэрмін выйсці ў ЦК з канкрэтнымі прапановамі.

Узноўлена паводле: *На крутым павароце. Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929—1931 гг. Дакументы, матэрыялы, аналіз. Аўтар-складальнік Р. П. Платонаў. Мінск, 1999. С. 227—231.*

Л. БАБРОВІЧ, І. ШПІЛЕЎСКІ, В. БАНДАРЭНКА, С. ВАЛЬФСОН, Я. МАЦЮКЕВІЧ¹

Лявон Бабровіч (1904—1934) — гісторык. У другой палове 1920-х гг. працаваў сакратаром кафедры гісторыі Беларусі Інбелкульта. Аўтар (сумесна з І. Шпілеўскім) артыкула «Мовазнаўства як сродак класавай барацьбы ў руках беларускіх нацыянал-дэмакратаў» (1931), прац «Гістарычны нарыс Дзяржыншчыны» (1932) і «Беларуская Акадэмія навук на парозе другой пяцігодкі» (1933).

Іван Шпілеўскі (нар. у 1891 г.) — адміністратар, гісторык. Адукацыя пачатковая. Працаваў сакратаром прэзідэнта Інбелкульта, кіраўніком спраў Беларускай акадэміі навук. Удзельнічаў у працы брыгад Інстытута філасофіі па выкрыццю «нацдэ-

¹ Даведка пра Я. Мацюкевіча змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 42.

маўшчыны» ў этнаграфіі і мовазнаўстве. У 1931 г. па ўласнай ініцыятыве склаў бібліяграфію «нацыянал-дэмакратычнай прадукцыі» (каля 900 назваў), за што быў прызнаны «лепшым ударнікам» («За пролетарскую навуку». 21 лютага 1932 г.). Кіраваў навукова-даследчай экспедыцыяй на Койданаўшчыну (1932). Аўтар (сумесна з Л. Бабровічам) артыкула «Мовазнаўства як сродак класавай барацьбы ў руках беларускіх нацыянал-дэмакратаў» (1931), прац «Гістарычны нарыс Дзяржыншчыны» (1932) і «Беларуская Акадэмія навук на парозе другой пяцігодкі» (1933). Падрыхтаваў брашуру «Беларуская Акадэмія навук да XV-годдзя БССР» (1934).

Васіль Бандарэнка — беларускі і расійскі мовазнавец. У другой палове 1920-х гг. быў супрацоўнікам статыстычнага камітэта па вывучэнні Заходняй Беларусі. З 1931 г. — у Інстытуце мовазнаўства АН Беларусі. Акрамя сумеснай публікацыі з Л. Бабровічам, І. Шпілеўскім, С. Вальфсонам і Я. Мацюкевічам, што ўзнаўляецца ў гэтым раздзеле, вядома яшчэ адна, якая выйшла ў той час: артыкул «Нацдемовщина в лингвистике. Контрреволюционная работа нацдемовских лингвистов в языковом строительстве БССР» (1931). У 1932 г. удзельнічаў у падрыхтоўцы калектыўных прац Інстытута мовазнаўства. У 1933 г. для яго было запланавана выкананне наступных тэм: «Выданне выказванняў Маркса, Энгельса, Леніна і Сталіна аб мове» (у складзе групы з васьмі чалавек), «Да пытання аб ленінскім этапе ў лінгвістыцы» (сумесна з І. Дварчаніным) і «Нямецкая “сацыялагічная” школа ў лінгвістыцы» (самастойна). У 1932 г. прайшоў праверку, якая датычылася яго працы ў Інстытуце мовазнаўства, аднак на пасяджэнні прэзідыума Беларускай акадэміі навук 9 красавіка 1933 г. паведамлялася, што ён «зрабіў памылку буржуазна-нацыяналістычнага парадку». У чэрвені 1933 г. удзельнічаў у адным з пасяджэнняў камісіі бюро ЦК КП(б)Б па пытанні спрашчэння беларускага правапісу.

З 1934 г. у Інстытуце мовазнаўства не працаваў. Далейшы лёс вядомы мала. У першай палове 1960-х гг., верагодна, працаваў ва Універсітэце імя П. Лумумбы ў Маскве, дзе апублікаваў артыкул «О внутриакадежных синонимических связях производных предлогов в современных восточнославянских языках» (1965).

Сямён Вальфсон (1894—1941) — беларускі філосаф, дзяржаўны дзеяч. Акадэмік АН Беларусі (1928). Скончыў Кіеўскі ўніверсітэт (1919). З 1921 г. — прафесар БДУ, з 1931 г. — дырэктар Інстытута філасофіі і права, акадэмік-сакратар аддзялення грамадскіх навук АН Беларусі. Член ЦВК БССР у 1929—1938 гг. У 1930—1933 гг. — адзін з афіцыйных партыйных ідэолагаў. Распрацоўваў стратэгію і тактыку барацьбы з так званым беларускім буржуазным нацыяналізмам.

МОВАЗНАЎСТВА

(З КНІГІ «“НАВУКА” НА СЛУЖБЕ НАЦДЭМАЎСКАЙ КОНТРРЭВАЛЮЦЫІ»)

[...] Мова — гэта ня толькі вопратка, па якой сустракаюць, гэта ня толькі клясавы гэрб, мова — гэта каставая броня. З дапамогаю гэтай броні пануючыя клясы імкнуцца, з аднаго боку, монополізаваць у сваіх руках навуковыя веды, з другога — захаваць сябе ад змычкі з клясава-чужым элементам. Форма пабудавання мовы, яе агульны тонус, яе стыль, слоўнік, яе фонэтычны склад — усё гэта ня толькі адбівае вытворчы твар данай соцыяльнай групы, але служыць і сродкам пашырэння яе клясавага ўплыву, фактарам яе клясавай экспансіі. Апошняя акалічнасць асабліва дае адчуваць сябе у эпохі абвастрэння клясавых супярэчнасцяў. У такія перыоды мова становіцца адной з прылад клясавага наступлення. Кляса — прэтэндэнт на грамадскую гегемонію, малядая рэвалюцыйная кляса стварае сваю мову, афарбоўвае яе ў пэўныя клясава-эмоцыянальныя тоны, надае сваёй мове наўмысля абвостраныя формы, што колюць, рэжуць, б’юць. Яна насычае яе неалёгізмамі, народжанымі патрэбнасцю політычнага дня. Яна наўмысля часам грубаватай бравурнасцю адкідае філэлагічныя каноны, устаноўленыя тымі клясамі, з якімі яна ўступае ў гістарычную сутычку, руйнуе моўную традыцыю усталяваных эпох. Кляса-ж рэакцыянэр, кляса, якая зыходзіць з гістарычнай арэны, імкнецца максымальна процідзейнічаць гэтай варожай ёй стыхіі. Яна імкнецца законсерваваць архаізмы мовы, яна абураецца «блюзьнерскімі замахамі някультурнага, неадукаванага натоўпу» на сьвяшчэнныя прынцыпы моўнай традыцыі. Яна выкрывае «процінатуральнасць» і «ненавуковасць» новых моўных утварэнняў, якія выходзяць ад клясы-рэвалюцыянэра. Яна злосна бурчыць па поведзе вар’яцкіх новатвораў, што ўносяцца ў мову барбарамі, якія ідуць ёй на гістарычную зьмену. Яна абураецца па поведзе псавання мовы няпісьменнымі невукамі, «няўмытай чэрню» і выкідае над сваімі філэлагічнымі цытадэлямі баявы сцяг пурызму, — сьвяшчэннай, непарушнай, непакіснай, законсерваванай чыстаты мовы гістарычна вырачаных клясаў.

Такога роду сутычкі наўкола пытанняў мовы маюць месца ў перыоды абвастрэння клясавых супярэчнасцяў. Бясспрэчна, што як філэлагічнымі наватарамі, так і філэлагічнымі консерватарамі кіруе — часам усвядомлены, а часам і неўсвядомлены —

клясавы інтарэс. Гэты інтарэс уладарна дыктуе адным хістаць лінгвістычныя «ўстоі», другім — ахоўваць іх...

Моц лінгвістычнай традыцыі, як і ўсякай традыцыі, зразумела, вялікая. Улада прывычкі і інэрцыі, зразумела, дае сябе адчуваць і ў галіне мовы. Але было-б памылкай ва ўсіх гэтых палкіх протэстах супроць «рэжучага вуха псаваньня мовы» бачыць вынік аднэй толькі звычкі і, такім чынам, праглядзець клясавую істоту пурызму, ігнараваць яго політычную абумоўленасьць. [...]

Эпоха Мікалая I таксама дае цікавы матар’ял для доваду таго палажэньня, што ўсякія ахоўныя, консэрватыўныя тэндэнцыі ў галіне мовы маюць пэўную клясава-політычную мэту. У добра вядомым анэкдотце з шышкоўскімі «мокроступамі» няправільна было бачыць толькі дзівацтва звар’яцеўшага царскага саноўніка. Сваімі «мокроступамі» мікалаеўскі рэакцыянэр прабаваў агарадзіць Расію ад пранікненьня шкоднай заразы з Захаду, ад францускага вольнадумства, ад «разбэшчваючага» ўплыву чужаземшчыны.

Таксама барды пангерманізму прабавалі напярэдадні вайны ачысьціць нямецкую мову ад «засьмечаньня» чужымі элемэнтамі. Усё гэта ператварэньне *тэлефонаў у Fernsprecher’ы* і *аўтамабіляў у Selbstwagen* было па сутнасьці справы адным з політычных актаў агрэсыўнага германскага імперыялізму.

Нарэшце, з якім скрыгатаньнем зубоў спаткалі пазбаўленыя панаваньня клясы былой Расіі моўныя новатворы, выкліканыя да жыцьця рэвалюцыяй. «Услухайцеся, — казаў у канцы трэцяга паслякастрычнікавага году А. Г. Горнфэльд, — як гучаць новыя назвы новых устаноў — розныя *райпрофобры* і *політкомы*, *цэктраны* і *губземаддзелы* і г. д.; словы гэтыя ўяўляюцца паборнікам ісьціна-рускай літаратурнай мовы, бясспрэчна, арганічна зьвязанымі з новым ладам». «Гэта — ня мова, гэта — бальшавіцкі воляпюк, на Захадзе нічога няма падобнага», — крычаць выкрывальнікі... Бясспрэчна, што ў процэсе той карэннай ломкі, якой падпала руская мова пасля Кастрычніка, былі і дзіцячыя загібы, і некаторае зухаваньне «завумнымі» словамі, злоўжываньне часам незразумелымі скарачэньнямі, і нават баламуцтва славечкамі, узятымі з жаргону злачынцаў. Але абаронцы ісьціна-рускай мовы паўставалі ня супроць гэтых крайнасьцяй, іх абурэньне выклікалася самой лінгвістычнай рэвалюцыяй, якую прынёс з сабою Кастрычнік.

У саветызаванай рускай мове яны ўбачылі праяву савецкай культуры. Яны разумелі, што «бальшавіцкі воляпюк» ёсьць адна з прылад культурнага наступленьня рабочай клясы, адсюль і абурэньне

эмігрантаў «барбарскай расправай», якую ў «саўдэпіі» зрабілі над «великим, могучим и прекрасным русским языком». Адсюль шматлікія анекдоты і злое фырканые «ўнутраных эмігрантаў» з прычыны моўных новатвораў, прынесеных рэвалюцыяй.

Тая напружанасць, з якой адбываецца клясавая барацьба на лінгвістычным фронце, сьцьвярджае выказаную намі вышэй думку, што мова зьяўляецца ня толькі прадуктам соцыяльнасці, ня толькі адбіццём соцыяльных адносін, але што яна зьяўляецца і фактарам арганізацыі грамадзкага сазнаньня. Ролю мовы нельга зводзіць выключна да пасыўна адбіваючай, трэба памятаць, што яна і актыўна арганізуючая. Аднай з найвялікшых заслуг Леніна зьяўляецца тое, што ён падышоў да ідэолёгіі рэвалюцыйна-дыялектычна, г. зн. што ён выявіў іх дзейную ролю, што ён паказаў, якім чынам сазнаньне «ня толькі адбівае рэчаіснасць, але і творыць яе» (Ленінскі зборнік, IX, 257). Наш абавязак — з гэтага пункту гледжаньня падыходзіць і да мовы. Мова — ня толькі адбітая сапраўднасць, яна — адзін з фактараў яе ператварэньня. І таму мова клясавага грамадства наскрозь прасьчына клясавасцю. Навуковая, матар’ялістычная лінгвістыка робіць гэтае палажэньне выходным пунктам для сваёй дасьледчай працы. «Падыход да тэй ці іншай мовы нацыянальнай культуры, як да масавай роднай мовы ўсяго насельніцтва, — кажа акадэмік М. Я. Марр, — не навуковы іррэальны, нацыянальная мова па-заслоўная, па-заклясавая ёсць пакуль фікцыя». Такім чынам, калі па вядомаму ўказаньню Леніна «у кожнай нацыі ёсць дзьве нацыі», то ў нас ёсць усе падставы сказаць, што ў «кожнай мове ёсць дзьве мовы». І таму лінгвістыка ўсыцяж ды побач робіцца арэнай жорсткай клясавай барацьбы... [...]

Для нацдэмаўскіх адносін да мовы зьяўляецца характэрным зьявішча, якое можна было-б ахарактарызаваць як «лінгвістычнае фэтышызаваньне». Нацдэмы фэтышызавалі ролю і значэньне мовы, абвешчаючы мову тою адзіною асноваю, на якой павінна «адраджэцца» беларуская нацыя. «Адраджэнізм» нацдэмаў зводзіўся пераважна да ўваскрашэньня беларускай мовы. Мова ў іх разуменьні ператваралася ва ўсемагутны фактар, які павінен адраджэць і культуру Беларусі, і яе народную гаспадарку, зрабіць яе незалежнаю дзяржаваю і забясьпечыць беларусам пачэснае месца сярод усіх «цывілізаваных народаў», устанавіць адзіны «нацыянальны фронт» і інш.

У 1918 г. Язэп Лёсік, як вядома, рэдагаваў пры бліжэйшым удзеле А. Гаруна, З. Бядулі, М. Гарэцкага, Дылы і іншых ваяўні-

чых нацдэмаў баявы орган беларускай контррэвалюцыі — газэту «Вольная Беларусь»...

Паведамляючы ў адным з нумароў свайго органу аб тым, што «бальшавікі з чужынцамі на чале (Ландэр, Бэрсон, Мясьнікоў, Рэзаўскі — латышы, расійцы і гэбраі) абыходзіліся з мінчанамі, як татары пры наезьдзе Батыя», расьпісваючы жахі таго, як бальшавікі заганялі людзей ў «соцыялістычны рай», Лёсік у другім нумары тае-ж газэты публікаваў «акадэмічныя» артыкулы на тэму: «Родная мова і яе значэньне»¹. Вось што, паміж іншым, Лёсік пісаў у гэтых артыкулах: «Усё загубіў беларускі народ на доўгім і цяжкім гістарычным шляху сваім да цяперашняга становішча... І толькі адзін застаўся яму, гэтаму народу-пакутніку, скарб ад далейшых прадзедаў. Гэта — родная мова і роднае пісьменства, гэтаю моваю пісанае... як памятка ад прамінулага і надзея на будучыну».

Пра тое-ж сьпяваў і Ластоўскі: «Калі-б мы нашу родную, бо-гам нам дадзеную і ўсьвячоную беларускую мову закінулі, забыліся, а прынялі чужую, тады ва ўсіх нас і сьлед загінуў-бы». Не адставаў і З. Бядуля, на старонках «Беларускага Шляху» пад празрыстым псеўдонімам пісаўшы: «Наша мова — гэта тая сьвятыня-пакутніца, якая выстаяла розныя пыткі і варожыя націскі, і аднак-жа ні далася — жыве па сьгонешні дзень — самая сьвежая, зычная, пекная і чыстая паміж усіх славянскіх моваў».

У часы польскай окупацыі нацдэмы атручвалі школьных дзяцей надрукаваным імі яшчэ пры нямецкай окупацыі белагвардзейскім катэхізмам «Што трэба ведаць кожнаму беларусу?». Адзін з пунктаў гэтага катэхізму гаварыў:

— Па чым лягчэй спазнаць, што мы беларусы?

— Найлягчэй гэта спазнаць па нашай мове. Мова злучае людзей у адзін народ. І наша беларуская мова злучае звыш дзесяць мільёнаў беларусаў у адзін народ.

Праз два гады Язэп Лёсік паўтарае пісанае ім у «Вольнай Беларусі» амаль літара ў літару на старонках органу Наркамасьветы БССР — журнале «Вольны Сыцяг»: «Для нас... мова становіць усё: нашу політыку, эканомію і наш грамадзянскі лад жыцьця... народ наш растраціў сазнаньне свайго нацыянальнага адзінства, ён аграблены і культурна, і гістарычна, а калі мы цяпер упэўнена гаворыма а беларускім народзе, то галоўным чынам маем на ўвазе мову, якая злучае ў адзіны народ пераважную большасьць на-

¹ Гл.: Язэп Лёсік. Творы. Апавяданні, казкі, артыкулы. Мінск, 1994. С. 272—281.

сельнікаў этнографічнай Беларусі. Іншага злучніка ў беларускага народу пакуль што няма. Адгэтуль відаць, што мова — гэта адзіны наш скарб, што захаваў народ наш ад свае прошласці і што, такім чынам, толькі мова «з нядолі нас вызваліць»...».

Беларуская мова ў разуменні нацдэма павінна разьвівацца зусім не таму, што яна ёсьць мова шырокіх народных мас Беларусі, не таму, што на ёй гавораць мільёны працоўных на Беларусі. Зусім не. Беларуская мова патрэбна нацдэму як ажыццяўленьне нацыянальнай самабытнасці, як увасабленьне «старажытнасці». У тым самым артыкуле, які мы цытавалі, Лёсік аргументуе: «І толькі адзін скарб астаўся ў нашага народу ад далёкіх прашчураў. Гэты скарб — яго родная мова і роднае пісьменства, у гэтай мове пісанае...» Тое-ж, мы бачылі, пісалася Лёсікам і ў 1917 годзе¹.

Гэтая «ўстанавачка» і робіцца стрыжнёваю для ўсяе дзейнасці мовазнаўцаў з Інстытуту Беларускай Культуры і Беларускай Акадэміі Навук. Мова для іх — ня жывы соцыяльны фактар, а «нацыянальны скарб», які яны імкнуцца захаваць ва ўсёй яго сьвяшчэннай самабытнай непаружнасці... На старонках «Полымя» нейкі Харэвіч адкрыта балбатаў аб тым, што асьцярожна і дыплёматычна рабілі Некрашэвічы, Лёсікі, Гарэцкія і К^о. Ён пісаў: «Цікава заўважыць, што з усіх ідэалаў гэта (ідэал мовы. — С. В.)², мабыць, адзін, які цалкам ляжыць не наперадзе, а заду. Нормую лічыцца ня тое, што будзе, а тое, што было, і часткаю тое, што ёсьць. Мы перш за ўсё стараемся браць нормы з мінулага, стараемся прыслухоўвацца да таго, як гаварылі нашы дзяды і прадзеды... Толькі дзякуючы такой консэрватыўнасці магчыма аб'яднаньне ў часе з мінулымі пакаленьнямі і стварэньне адзінай нацыянальнай шматвяковай літаратуры...»³.

Уся работа Сэкцыі мовы Інбелкульту, а затым і Інстытуту мовы БАН была падпарадкавана тым прынцыпам, якія Лёсік разьвіваў на старонках «Вольнай Беларусі» і «Вольнага Сыцягу». У сваім дакладзе «Да пытаньня аб укладаньні слоўніка жывой беларускай мовы»⁴, чытаным на Сэкцыі мовы Інстытуту Беларускае Культуры ў 1925 годзе, Некрашэвіч толькі цьвярдзіў старыя лёсікаўскія зады. Галоўная ўстаноўка гэтага дакладу заключаецца ў

¹ Артыкул Я. Лёсіка «Родная мова і яе значэньне» быў апублікаваны ў 1918 г.

² Гэта і некаторыя іншыя заўвагі паказваюць, што асноўным аўтарам працы «Мовазнаўства» быў С. Вальфсон.

³ Полымя. 1925. № 4. (Спасылка аўтараў працы.)

⁴ Гл. у кн.: Гісторыя... С. 183—195.

тым, што адзінаю, невычарпальнаю, чыстаю моўнаю крыніцаю зьяўляецца сярэднявяковая старына і яе жывы носьбіт — беларуская вёска. «Глухая, цёмная вёска, для якой незнаёма была кніжная асьвета і якая ня толькі ня мела зносін з чужынцамі ў краі, але фактычна і мець не магла, бо ёй, мужыцкай, ганьбавалі, толькі гэтая вёска на працягу шмат вякоў у чыстае захоўвала свой найдарожшы скарб — беларускую мову».

Як ва ўсіх галінах, так і ў мовазнаўстве нацдэмы імкнуліся законсэрваваць сярэднявяковую «самабытнасьць». Яны ўжывалі ўсе захады, каб выратаваць яе ад «разлагаючага» ўплыву рэвалюцыі, якая пагражала вось-вось разьбіць пасудзіну сьвяшчэннай самабытнасьці. [...]

Той-жа Некрашэвіч на Акадэмічнай Конфэрэнцыі выказваў глыбокі жаль з тае прычыны, што сучасная літаратурная беларуская мова ня мае «генэтычнай сувязі з ранейшай дзяржаўнай беларускай мовай, мовай нашага старога пісьменства».

Нацдэмы стараліся гэтую «генэтычную сувязь» наладзіць аж да таго, што Лёсік выступіў нават з прапановай Акадэміі Навук заняцца выданьнем беларускай граматыкі... XVI веку (Запіскі Клясы філэлёгіі, Т. II, стар. 20)¹.

Так званая «скарынінская традыцыя» патрабавала ад нацдэмаўскіх мовазнаўцаў орыентацыі ва ўсёй сваёй моватворчасьці на самыя адсталыя, няпісьменныя, незацэпленыя рэвалюцыяю пласты глухой беларускай вёскі. У часе лінгвістычнага дыспуту ў БАН у 1930 г. проф. Бузук так і заявіў, што «ўсякі цьвярозы мовазнавец скажа, што самабытнасьць беларускай і ўкраінскай моў... захавалася перш за ўсё ў мове няпісьменных...».

Няма нічога дзіўнага ў тым, што нацдэмы выпрацоўваюць свой лінгвістычны канон у строгай адпаведнасьці з іх «самабытніцкай» орыентацыяй на вясковую цемру і няпісьменнасьць. Цемра і няпісьменнасьць узводзяцца на ступень найвялікшай нацыянальнай добрачыннасьці, якая захоўвае ў яе сярэднявяковай сьвяшчэннай непарушнасьці «скарб народнай мовы». У гэтай іменна орыентацыі бачыць Некрашэвіч спэцыфікум беларускага словаўтварэньня і заяўляе, што гэты спэцыфікум павінен быць рашаючым пры ўтварэньні слоўніка беларускай мовы. Лінгвіс-

¹ У працы «Графіка, правапіс і мова ў тэстамэнце кн. Саломерацкага і ў двух другіх дакументах з папер Саломерацкіх XVI ст.» (гл.: *Язэп Лёсік. 1921—1930*: 3б. тв. Мінск, 2003. С. 346—378) Я. Лёсік разважаў у тым ліку пра тое, што патрэбна для таго, каб «скласці» (г. зн. напісаць, даследаваць) граматыку беларускай мовы XVI ст.

тычныя аполёгеты самабытнасьці так і абвяшчалі, што ніякія прынцыпы складаньня слоўнікаў жывой мовы іншых народаў ім ня ўказ, што гісторыя беларускага народу мае свае асобныя, ёй адной уласьцівыя шляхі, і што, значыцца, слоўнік беларускай мовы павінен складацца зусім «самабытна».

Вось што пісаў па гэтаму поваду Некрашэвіч у сваім артыкуле «Да пытання аб укладаньні слоўніка жывой беларускай мовы»: «Наш слоўнік, бязумоўна, мусіць мець значныя асаблівасьці, якія выклікаюцца асаблівасьцямі беларускага культурнага жыцьця. Параўнаўча з культурай рускай, нямецкай, францускай і наогул з культурай кожнага народу, які ў сваім паступовым працэсе культурнага разьвіцьця ня меў-бы такіх раптоўных зьмен і не падлягаў-бы такому моцнаму і доўгаму чужаземнаму ўплыву, як народ беларускі, шляхі разьвіцьця беларускай культуры зусім асаблівыя, нісколькі не падобныя на шляхі разьвіцьця культур іншых “дзяржаўных” народаў».

Выходзячы з падобнай устаноўкі, нацдэмаўскія лінгвісты монопалізавалі для сябе права ставіць кожнае беларускае слова на сваю аўтарытэтную экспэртызу з пункту гледжаньня яго «шчырай беларускасьці», гэта значыць у якой меры гэтае слова адпавядае «скарынінскай традыцыі», у якой меры ў ім ажыцьцёўлена «самабытнасьць»...

«Асаблівасьці шляхоў беларускага культурнага разьвіцьця ня могуць не адбіцца і на беларускім слоўніку», — пісаў у гэтым-жа артыкуле Некрашэвіч. «У той час, скажам, як у Вялікаросіі ўсякае слова, што там чуваць ад рускага чалавека, можа быць занесена, як рускае, у слоўнік, у нас так рабіць зусім нельга: у нас да кожнага слова, якое чуем на Беларусі і нават ад беларуса, трэба адносіцца крытычна, трэба глядзець, ці няма тут рускага або польскага ўплыву, ці не русізм або полёнізм мы чуем. А значыць, і задачы рускага, нямецкага і наогул слоўніка мовы народу з пануючай культурай будуць іншыя, чым нашы. Тады як задачай, прыкладам, рускага слоўніка, па словах акадэміка Істрына, зьяўляецца пазнаць рускую мову, задачай нашага слоўніка, апрача таго, зьяўляецца яшчэ і апрацаваць нашу мову, выявіць яе як мову беларускую, прыгодную ня толькі для пісаньня вершаў і штодзённага ўжытку, але і для выражэньня ёю самых глыбокіх навуковых ісьцін, самых тонкіх адценьняў нашай мысьлі. Рознасьць задач рускага і беларускага слоўнікаў павінна ставіць і розныя мэтоды іх апрацаваньня».

Да чаго-ж зводзілася тое «апрацаваньне» беларускай мовы, якім займаліся нацдэмы, мы ўбачым некалькі ніжэй. А покуль адзначым наступную, не пазбаўленую цікавасьці акалічнасьць. Мы ўжо гаварылі пра тое, што нацдэмаўскае мовазнаўства рабіла стаўку выключна на самыя адсталыя, няпісьменныя слаі беларускае вёскі. Выходзячы з гэтага, усе дыялектычныя¹ паездкі нацыянал-дэмократаў па БССР былі накіраваны на вышуканьне старых дзядоў і бабак, каб чэрпаць у іх багацьце беларускай мовы. Але часамі гэта апора самабытнасьці падводзіла нацдэмаў. Так, напр., той-жа Некрашэвіч заняўся вывучэньнем гаворак Парыцкага раёну таму, што «тут у найбольшай чыстаце захоўваецца мова і звычаі селяніна». Але, прыступіўшы да дасьледваньня, ён з жалем павінен быў прызнаць, што «ў кожнай вёсцы пачуеш і расійскую песню, і расійскую брыдку частушку, пачуеш і беларуска-расійскую жаргонную гаворку».

Бяручы на сябе функцыі экспэртаў «шчырай беларускасьці» слоў, якімі карыстаецца сучасная беларуская вёска, але якія не адпавядалі «скарынінскаму» ідэалу нацдэмаў, яны без асобага сумненьня заяўлялі: «Іншыя-ж словы, хоць-бы яны і чутны былі на нашай тэрыторыі ад беларусаў, нават ад людзей вясковых і няпісьменных, але, паколькі такія словы не зьяўляюцца беларускімі, яны не павінны мець у нашым слоўніку месца».

Каб забараняць сябе ад «чужой стыхіі», каб выратавацца ад моўнага ўплыву рэвалюцыі, нацдэмы зварачаюць свае зрокі на шляхту. Тутака, у кулацкіх гнёздах, яны вышукваюць і ўшукваюць чыстую, багатую і цікавую беларускую гаворку. Пры гэтым нацдэмы наогул ня ўпускаюць выпадку выразіць свае сымпатыі кулацкім носьбітам моўнай самабытнасьці. У тым-жа артыкуле аб Парыцкіх гаворках Некрашэвіч так характарызуе шляхту: «Шляхта больш гасьцінная, больш далікатная ў абыходжаньні, чысьцей утрымлівае сваё памяшканьне. Па рэлігіі шляхта падзяляецца на праваслаўную (большасьць) і каталіцкую (меншасьць). Як тая, гэтак і другая шляхта гаворыць добраю беларускаю гаворкаю».

Другі слуп нацдэмаўскага мовазнаўства, Язэп Лёсік, устанаўляў, што «шляхціц больш захаваў культурна-нацыянальных традыцый, тыповай беларусчыны, як хто-небудзь іншы». І таму Некрашэвіч-Байкоў слова «облагорожение» перакладаюць «абшляхетненьне»².

¹ Дыялекталагічныя.

² Маецца на ўвазе «Расійска-беларускі слоўнік» 1928 г.

Нацдэмократы імкнуліся «адрадзіць» беларускую мову пад знакам рэстаўрацыі сёвай старыны. Кіруючым лезунгам лінгвістычнага «адраджанізму» нацдэмаў было — тварыць мову, ігноруючы беларускую моўную сучаснасьць і орыентуючыся на мову XVI стагодзьдзя. У гэтай орыентацыі сваёй яны і ўтварылі культ Францішка Скарыны, ператворанага побач з Кастусём Каліноўскім у гістарычнага продка Беларускай Савецкай Рэспублікі, у асновапаложніка сучаснай беларускай культуры, у найвышэйшы аўторытэт у пытаннях беларускай словатворчасці. Дзеячы «Навукова-тэрмінолёгічнай камісіі» Інбелкульту і «Інстытуту мовы» БАН мобілізавалі сябе на варту «скарынінскай традыцыі». «Скарынінская традыцыя» ў яе практычным ажыццяўленьні азначала пабудову мовы такою, як яна адбілася ў скарынінскіх перакладах «Бібліі», у пісаньнях Сымона Буднага, у перакладзе эвангелія Васілём Цяпінскім, у Літоўскай Мэтрыцы, у Баркулабаўскай летапісі, у слоўніку Бярынды, у кнізе Касьяна Рымляніна Ераміты, у тэстамэнце князя Саламарэцкага, у прэпадобнага Кліманта і г. д., і г. д. Усе гэтыя сярэднявяковыя, пераважна рэлігійныя, дакумэнты дакладна вывучаліся, аналізаваліся, дасьледваліся патэнтаванымі нацдэмаўскімі мовазнаўцамі тыпу Лёсіка і Некрашэвіча. [...]

У 1925 годзе, замацаваўшыся ў Наркамасьветы і Інбелкультце, нацдэмы рашаюць арганізаваць шумную нацыяналістычную дэманстрацыю, звязаную са Скарынаю. Хваля скарынінскіх урачыстасьцяй пракочваецца па БССР. Побач з партрэтамі рэволюцыйных правадыроў, а дзе-нідзе і замест іх пачынаюць зьяўляцца партрэты Францішка Скарыны. Высоўваецца і ў нетрах НКА энэргічна абараняецца проект прысваеньня Беларускай Дзяржаўнай Бібліятэцы імя Скарыны. Нарэшце, Інбелкультам выпускаецца Скарынінскі зборнік, дзе звыш чым на 20 друкаваных аркушоў культывуецца «скарынінская страдыцыя». [...]

Па аднаму шаблёну пабудаваліся юбілейныя выступленьні ў гонар Скарыны — Станкевіча ў Вільні, Ластоўскага ў Коўне і іх таварышоў па зброі ў Менску... Нарэшце, на так званай «Акадэмічнай канфэрэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі», быўшай, як вядома, генэральным зьлётам нацдэмаўскіх контррэволюцыянераў, віднейшы ідэолёг нацдэмакратызму В. Ластоўскі дае выразную дырэктыву аб пашырэнні «скарынінскай традыцыі» на беларускі правапіс. Ён сваю дырэктыву апранае ў наступную форму: «Наша старая самабытная мова, дзякуючы сучаснай граматыцы і правапісу, якія зафіксавалі толькі асобнасьці кан-

чаткаў слоў, а ў каранёх пакінулі расійскі правапіс, выглядае провінцыяльным дыялектам расійскай мовы, а гэтае апошняе зьяўляецца перашкодай адраджэнню нашай пісьменнасці. Бо як-жа можна гаварыць аб адраджэнні яе, калі з правапісу ня відаць, што наша пісьменнасць калісьці знаходзілася на высокай ступені развіцця з выпрацаванымі, згодна фонэтычным асобнасцям жывой народнай мовы, формамі правапісу, сходнымі з цяперашнімі асобнасцямі нашай мовы? Мы ведаем, што ня толькі ў слове як змесце народнай мыслі, але і ў форме гэтага слова, у кожным паасобным гуку яго ці злучэнні гукаў адбываецца гісторыя народу. Дык трэба-ж дасягнуць таго, каб нашы словы, формы і гукі на пісьме былі адбіццём гісторыі нашай пісьменнасці, гісторыі крыўскага, а не расійскага ці польскага народу, сярод моваў якой наша пісьменная мова выглядае цяпер як толькі провінцыяльная адмена або, як гаворыць Бессонаў, «промежуток и недоумок»¹. Каб пазбавіцца гэтых прадужаўных поглядаў аб провінцыяльнай адменнасці, мы павінны пайсці насустрач вымаганням крыўскага нацыянальнага адраджэння і стварыць гістарычна-фонэтычны правапіс, у якім-бы адбілася як гісторыя нашай багатай у старажытнасці пісьменнасці, так і лексычныя, і фонэтычныя асобнасці крыўскай мовы»².

Разам з гэтым адзначым, што з абаронаю «скарынінскай традыцыі» выступіў на Акадэмічнай канферэнцыі і профэсар Варшаўскага універсітэту Ю. Голомбэк, сказаўшы ў сваёй прывітальнай прамове: «Беларуская мова і беларуская літаратура ня ёсць зьявішча сягонешняга дня, бо пачаткі яе сягаюць некалькі вякоў назад, калі беларуская мова ўжывалася ў дзяржаўных установах Вялікага княства Літоўскага. Помнікам тагачаснай мовы ёсць, як вядома, біблія Скарыны і Літоўскі Статут, выданы ў першай рэдакцыі ў 1529 г. Жыгімонтам Старым».

Выступленне Ластоўскага на Акадэмічнай канферэнцыі заслугоўвае тым большай увагі, што іменна ён, былы галава белгвардзейскага ўраду БНР, выступіўшы на канферэнцыі з цынічным прывітаннем «ад імя цэлага шэрагу беларускіх органа-

¹ Верагодна, В. Ластоўскі тут некарэктна інтэрпрэтаваў наступнае выказанне П. Бяссонава: «Вообще Белорусский край перестал быть, как прежде, звеном соединительным и посредствующим, напротив, сделалася *междоумком* и *промежутком*, со всеми невыгодами явления промежуточного» (П. Бессонов. Белорусские песни. Москва, 1871. С. VII).

² Працы акадэмічнай канферэнцыі і г. д. Менск. 1927, стар. 266. (Заўв. аўтарай працы.)

чый, якія знаходзяцца на эміграцыі», па сутнасці справы даваў тон усёй дзейнасці нацдэмаўскіх гора-мовазнаўцаў тыпу Лёсік-Некрашэвіч-Чаржынскі-Байкоў.

Заўважым тутак, што сама Акадэмічная канферэнцыя была склікана па ініцыятыве іменна Ластоўскага. Яшчэ ў 1925 годзе на старонках свайго часопісу «Крывіч» Ластоўскі падымае пытанне аб неабходнасці навуковага з'езду, які-б заняўся высьвятленьнем пытанняў мовазнаўства і правапісу. Заклікаючы да абгаварэння гэтага «насьпеўшага пытання», Ластоўскі і паказвае, хто павінен заняцца ім. Ён кажа, што, «падаючы сваю стацыю да развагі працаўнікоў крывіскага адраджэння, ведаю, якія вялікія труднасці звязаны з рэформай абэцэды і правапісу. Гэту рэформу могуць рабіць толькі высока аўтарытэтныя вучоныя ўстановы»¹. Пад пэўным уплывам і па ініцыятыве пана Ластоўскага, яскрава выказанай ім у «Крывічы», нацдэмы, якія знаходзіліся на «навукавай» працы ў БССР, пры дапамозе Баліцкага², Ігнатоўскага і іншых утварылі ў 1926 годзе «Акадэмічную канферэнцыю па рэформе беларускага правапісу і азбукі», якая фактычна зьяўлялася адкрытай дэманстрацыяй нацыянал-дэмакратычных контррэвалюцыйных сіл — як тых, што знаходзіліся ў БССР, так і тых, якія ў тых часы былі па-за межамі Савецкай Беларусі і прыехалі на канферэнцыю з эміграцыі — Ластоўскі, Езавітаў, Жылка, Галавінскі і іншыя³. На гэтай канферэнцыі гораца дыскусавалася

¹ Крывіч. Коўна. 1925. № 10/2. Наспеўшае пытанне, стар. 78. (*Заўв. аўтараў працы.*)

² Антон Баліцкі (1891—1937) — беларускі дзяржаўны дзеяч. У 1926—1930 гг. — народны камісар асветы БССР.

³ На самой справе на факт склікання Акадэмічнай канферэнцыі дзіўным чынам і ў рознай ступені паўплываў шэраг фактараў: жаданне ўладаў правесці ў маладой савецкай рэспубліцы міжнародную канферэнцыю, асобныя недахопы тагачаснага правапісу і гучная пастаноўка пытання рэформы правапісу і алфавіту ў грамадстве. Ужо ў жніўні 1925 г. (да надрукавання артыкула Ластоўскага ў «Крывічы») у адной з пастаноў сакратарыята ЦК КП(б)Б гаварылася аб планаваным «сусветным з'ездзе беларусаведаў» (гл.: Пратакол закрытага пасяджэння сакратарыята ЦК КП(б)Б аб мэтазгоднасці склікання другой Усебеларускай палітычнай канферэнцыі ў Берліне // Знешняя палітыка Беларусі: Зб. дак. і матэрыялаў. Том 2. (1923—1927 гг.). Мінск, 1999. С. 168). Яшчэ ў пачатку кастрычніка 1925 г. на пасяджэнні прэзідыума Ін-белкульту (зноў жа, відаць, без сувязі з публікацыяй Ластоўскага) правапісна-тэрміналагічнай камісіі было прапанавана прыступіць «да перагляду правапісу і граматычнай тэрміналогіі з тым, каб унесці іх у навуковую раду і ў далейшым прадставіць даклад на навуковым кангрэсе беларусазнаўцаў» (гл. у кн.: Гісторыя... С. 11).

пытаньне, паднятае па ініцыятыве Ластоўскага, аб замене кірыліцы — «маскоўскай абэцэды» — лацінкай, што дазволіла-б нацдэмам лягчэй і хутчэй зблізіцца з польскім і заходня-беларускім фашызмам¹. [...]

На ўсіх лінгвістычных практыкаваньнях інбелкультаўскіх і ба-наўскіх² мовазнаўцаў ляжыць відавочны адбітак уплыву Ластоўскага, які, знаходзячыся ў эміграцыі і рэдагуючы «Крывіч», ня спыняўся дырыгаваць нацдэмаўскім оркестрам. Выпуск Ластоўскім у 1924 г. ў Коўне «Расійска-крыўскага (беларускага) слоўніка» быў тым узмахам дырыжорскай палачкі, па якому, праўда, вельмі старанна маскуючыся, раўняліся потым і Некрашэвіч, і Байкоў, і Лёсік. Вось чаму гэты слоўнік заслугоўвае нашай асаблівай ўвагі, як найбольш яскравае і адкрытае ўвасабленьне нацдэмаўскай лінгвістыкі.

У прадмове да слоўніка Ластоўскі наступным чынам характарызуе мэту, якую ён сабе паставіў: «Адраджоная наша мова павінна стацца добрым правадніком культуры, а гэткай яна можа³ быць толькі тады, калі ў ёй будзе найменш чужых слоў, калі кождае паняццё будзе перакладзена згодна псыхіцы нашай мовы; калі формы слоў і будова сказаў будуць адпавядаць законам гармоніі, пераказаным нам ад нашых прашчкураў⁴. Мова — гэта аблічча душы народу, і гэтае аблічча народнай душы нельга брыдзіць прылепкамі і наклеякамі, а, наадварот, чым яно будзе чысьцейшым, тым прыгажэйшым і здаравейшым». Вось што галоўным чынам кладзе ў аснову свайго слоўніка нацдэм Ластоўскі. І далей, падводзячы вынікі вышэйпаданага, ён гаворыць: «Я у гэтай малядой сваёй працы стараўся даць, паводле сіл сваіх, тлумачэньне чужаземных слоў на родныя паняцці. Але мова наша занячысьцілася сотнямі гадоў, дык і праца па ачыстцы яе ня можа быць зроблена высылкамі адзіночнага чалавека: над гэтым павінны доўгія дзесяцілецьці працаваць вучоныя аб'яднаньні і ўстановы».

Як мы бачым, Ластоўскі паставіў сваёй задачай замяніць усе інтэрнацыянальныя словы штучна выдуманымі, або, як ён кажа, «самаістымі». Ён гаворыць, што «ачысьціць» ад інтэрнацыянальных слоў беларускую мову ня ў сілах аднаго чалавека, і таму ён прызывае ўзяцца за гэтую працу ўсе беларускія навуковыя ўста-

¹ На самой справе на канфэрэнцыі В. Ластоўскі выступаў за захаванне кірыліцы (гл. у кн.: Гісторыя... С. 92).

² Акадэмічных; ад БАН — Беларускае акадэмія навук.

³ У арыгінале: *змога*.

⁴ У арыгінале: *прапрашчкураў*.

новы і маладых навуковых працаўнікоў. Прызыў гэты не павіс у паветры, ён знайшоў хуткі і рашучы водгук з боку нацыянал-дэмакратаў ІВК¹ і БАН. У сваіх слоўніках і тэрміналогіях яны замянялі інтэрнацыянальныя агульнапрынятыя, а таксама ўтвораныя рэвалюцыйныя новыя словы на штучна выдуманых, незразумелых.

Далей, у гэтай-жа прадмове да свайго слоўніка, Ластоўскі дае і тлумачэньне, чаму ён назваў свой слоўнік «крыўскім». Ён кажа, што «назваў я гэты слоўнік “Расійска-Крыўскім”, бо, як гісторыя сьведчыць, нашае запраўднае племянное і нацыянальнае найменне ёсьць *Крывічы*. Зьмены імён народаў цесна звязаны з гістарычнымі рэвалюцыямі, перажыванымі народамі. У нашым гістарычным жыцьці на працягу тысячаляцця было некалькі такіх рэвалюцый, якія складаюць пэрыоды нашай гісторыі. На зарані гістарычных часоў наш народ выступае як зьарганізаванае цэлае, нацыянальнае і політычнае, пад найменнем *Крывічы*». [...]

Стоячы на варце «скарынінскай» чыстаты беларускай мовы, нацэмы ажыццяўлялі яе — так выражаўся Некрашэвіч — «апрацоўку». У чым-жа заключалася гэтая «апрацоўка»? Яна вялася па наступных напрамках:

1) увядзеньне ў сучасную беларускую мову архаізмаў усялякага роду, у большасьці запазычаных з рэлігійных помнікаў сярэднявечча і гістарычных докумэнтаў той-жа эпохі;

2) утварэньне новых слоў на прынцыпах пурызму — захаваньня «самабытнай» чыстаты беларускай мовы і выгнаньня з яе элемэнтаў інтэрнацыяналізму;

3) ахова беларускай мовы ад праніканьня ў яе савецкізмаў і процідзеяньне ўплыву на яе разьвіцьцё пролетарыату;

4) барацьба з рускімі элемэнтамі ў беларускай мове і максымальная полёнізацыя яе.

Такая «апрацоўка» беларускай мовы знаходзілася, як бачым, у поўнай адпаведнасьці з нацэмаўскім сымболом веры. Трэба аддаць справядлівасьць контррэвалюцыянерам з Інстытуту мовы — у іх было «адзінства тэорыі і практыкі».

Спынімся-ж на кожным з ахарактарызаваных вышэй спосабаў.

Насычэньне беларускай мовы рэлігійнымі і іншымі сярэднявэковымі архаізмамі было натуральным вывадам з тых установак, якія Лёсік даваў, як мы бачылі, яшчэ на старонках «Воль-

¹ Інстытута беларускай культуры.

най Беларусі» і «Вольнага Сыцягу» і якія былі пазьней паглыблены Ластоўскім у «Крывічы».

Уваскрашаючы моўную «старасьветчыну», Некрашэвіч і Байкоў свой сумнай вядомасьці слоўнік, выданы па даручэньню Інбелкульту, напоўнілі некалькімі тысячамі слоў, якія пераносіліся ў сучасную беларускую мову з біблейскіх, эвангельскіх, летапісных і родных ім тэкстаў.

Слоўнік Некрашэвіча-Байкова — клерыкалізаваны ў максымальнай меры¹. Ён увесь стракаціць такімі тэрмінамі:

Богородица — багародзіца
Богоматерь — божжа маці, богамаці
Боже — божа, божухна
Ангелочек, -льчик — анёлак
Ангельский — анельскі
Архангел — арханел
Апостол — апостал
Апостольский — апостальскі
Саваоф — саваоф
Господь — гаспод, пан бог
Владычица — божжа маці
Херувим — херувім, херувімчык. [...]

Ластоўскі, а за ім і Інстытут мовы БАН імкнуліся «ачысьціць» беларускую мову ад «чужаземшчыны». Так, у прадмове да выданай у 1926 г. Інбелкультам навуковай тэрміналёгіі «Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва» Тэрміналёгічная камісія так проста і гаворыць: «Даць беларускі тэрміналёгічны матар’ял для літаратурнай практыкі, каб гэтым хоць крыху дапамагчы нашаму пісьменству, асабліва часапіснаму, пазбавіцца ад лішняй, у большай частцы не патрэбнай і незразумелай чужаземшчыны. Агулам-жа Камісія лічыла лішнім даваць чужаземныя тэрміны побач з беларускімі, зважаючы на тое, што калі хто захоча карыстацца з чужаземшчыны, то яе знойдзе і паміма беларускай тэрміналёгіі»².

¹ Гаворка ідзе пра «Расійска-беларускі слоўнік» (1928 г.) С. Некрашэвіча і М. Байкова. У адной з рэцэнзій на гэту працу (К. З-нага, апублікаванай у пятым нумары часопіса «Узвышша» ў 1928 г.) сапраўды звярталася ўвага на наяўнасць у слоўніку многіх, на думку рэцэнзента, непатрэбных і «спісаных у архіў» слоў, найперш царкоўнай тэрміналогіі.

² Прыведзеная цытата належыць піару Янкі Купалы, укладальніку выданага ў 1923 г. другога выпуска серыі «Беларуская навуковая тэрміналогія» пад назвай «Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва».

Было-б, аднак, недабачлівым разглядаць беларускую пышкоўшчыну з пункту гледжання дзівацтва Лёсіка альбо арыгінальнасці Ластоўскага. Справа, бязумоўна, куды глыбей і куды сур’ёзней. Беларуская пышкоўшчына становіць сабою сістэму арганізаванага шкодніцтва, якое ажыццяўлялася нацдэмамі. Яшчэ ў часе працэсу СВУ выяснілася, што аналёгічную дзейнасьць ажыццяўлялі і ўкраінскія нацыяналістычныя контррэвалюцыянеры.

Доччына арганізацыя «Спілки Визволення України» — тэрорыстычны гурток «Інарак» — меў аднэй з асноўных сваіх задач шкодніцтва ў галіне лінгвістыкі. «Арганізатары Інарак, — паказваў у часе сьледства акадэмік Ефрэмаў¹, — ставілі задачай уносіць нацыянальны кірунак у працы Інстытуту па складаньню слоўнікаў, надаючы тэрмінам пераважна ўкраінскі характар, замяняючы агульна вядомыя словы спэцыяльна надуманымі». Старшыня «Інарака», кіраўнік Інстытуту Украінскай народнай мовы Халодны, быў у сваіх паказаньнях яшчэ больш адкрытым. «Інарак, — заявіў ён, — праводзіў канкрэтнае шкодніцтва ў стварэньні ўкраінскіх слоўнікаў, выкідаючы з іх інтэрнацыянальныя словы і ператвараючы ўкраінскія слоўнікі ў прыладу шовіністычнага выхаваньня мас».

Як вядома, беларускія нацдэмы ўсё пераймалі ў дакладнасьці ад сваіх украінскіх таварышоў па зброі. Лёсік яшчэ ў 1918 годзе ў сваіх пісаньнях аб мове заўсёды спасылаўся на Ефрэмава² як на найвялікшы аўторытэт у галіне нацыянальнай палітыкі. Пазьней украінскія і беларускія контррэвалюцыянеры наладжваюць цесную сувязь і абмен думкамі адносна прынцыпаў укладаньня слоўнікаў. Інстытут мовы БАН пасылаў сваіх прадстаўнікоў у Кіеў для азнаямленьня з мэтадамі ўкладаньня ўкраінскіх слоўнікаў. Для гэтай мэты ў студзені 1928 г. езьдзіў туды-ж, у Кіеў, і «сам» Лёсік. Практыка ўкраінскай контррэвалюцыі і Інстытуту мовы УАН цалкам пераносіцца ў Інстытут мовы БАН.

Пасьля раскрыцьця нацдэмаўскай контррэвалюцыйнай арганізацыі Лёсік даў, паміж іншым, наступныя паказаньні (цытуецца па дакладу Старшыні Савету Нар. Камісараў т. Галадзеда на III сэсіі ЦВК БССР): «...Мову рабочых і бяднейшага сялянства мы сьведома ігнаравалі... мы бралі ўстаноўку на кулацкія элементы сялян-

¹ Сяргей Аляксандравіч Яфрэмаў (1876—1939) — украінскі літаратуразнавец, публіцыст, палітычны і культурны дзеяч, з 1919 г. — акадэмік Ўсеукраінскай акадэміі навук, з 1922 г. — яе віцэ-прэзідэнт. 21 ліпеня 1929 г. быў арыштаваны па «справе Суполкі вызваленьня Украіны», у красавіку 1930 г. — асуджаны на 10 гадоў.

² У працах Я. Лёсіка 1918 г. спасылкі на С. Яфрэмава адсутнічаюць.

скага насельніцтва... Такім чынам, у беларускай літаратурнай мове з'явіліся “вызыск” замест “эксплёатацыя”, “хорда” замест “струна”, “вогнішча” замест “фокус”, “страмопіс” замест “парнографія” і г. д. Такімі слоўцамі перапоўнены ўсе тэрмінолгічныя выпускі, асабліва іх першыя выданні, калі тэрмінолгічныя камісіі працавалі бесконтрольна... Потым, пад націскам партыйнай марксыцкай крытыкі, гэтая “шышкоўшчына” трохі згладжвалася, хаця практычныя слоўнікі паказалі, што рабілася гэта ў самай скурпулёзнай меры, для відочнасьці, а агульны напрамак заставаўся нязьменным і перанесен быў у сьцены Акадэміі Навук¹. [...]

Так «апрацоўвалі» беларускую мову паны нацдэмы. Так выглядаў іх пурызм, у якім дзіка спляталіся сярэднявяковыя архаізмы, недарэчныя, штучна надуманыя «новатворы», зьвярыны нацыяналізм і заборная пахабшчына... Гэты пурызм, як мы ўжо казалі, меў перад сабою зусім пэўную політычную мэту. Гэта мэта прыводзіла да абяскуроўленьня слова, да яго соцыяльнай нэўтралізацыі. [...]

Вось як распраўляліся нацдэмы са словамі, якія маюць рэзка выражаны клясавы воблік; прыводзім пераклады гэтых слоў па Ластоўскаму, Лёсіку, Некрашэвічу, Байкову, Чаржынскаму і інш.

«Буржуазія» — «мяшчане», «бедняк» — «галыш, худак, злыдзень», «беднота» — «галота», «голытба» — «злыдні», «пролетарый» — «бядота, убоства» — паводле Некрашэвіча-Байкова; «бабыль, бяхатнік» — паводле Ластоўскага; «крэстьянство» — «мужыкі»; «мужик» — «хам, халоп»; «совет» — «рада»; «советский» — «радавы»; «баррикада» — «загародка», «завал»; «коммунизм» — «грамадзейства»; «революция» — «пярозрынь»; «интернационал» — «міжнародня»...

Колькі дзікай злосьці да рэволюцыі, колькі тупой напышлівасьці да ўсяго нашага ладу трэба было мець, каб дадумацца да падобнай творчасці!.. Нажаль намаганьні нацдэмаў у гэтым напрамку часамі мелі значны посьпех. Так, напрыклад, Лёсікі і Ластоўскія вельмі многа дабіліся ў справе ліквідацыі такога ненавіснага рэакцыянэрам усіх колераў слова, як «таварыш». Гэтае насычанае рэволюцыйнай эмоцыянальнасьцю слова, аб клясавым сэнсе якога мы казалі вышэй, дружнымі намаганьнямі нацдэмаў было амаль выпіхнута з беларускай мовы і заменена ў поўнай адпаведнасьці з «скарынінскай трыдыцыяй» патрыярхальна-пачцівым «дзядзька»... І адказныя савецкія работнікі, часта партыйцы, тытулавалі і зараз тытулююць адзін другога «дзядзькамі» і «цёткамі».

¹ Фрагмент з гэтага даклада М. Галадзеда ўзноўлены ў кн.: Гісторыя... С. 44—45.

Лёсікі ў 1918—20 гадох у белавардзейскіх газэтах, адчуваючы сваю моц, здэзекваліся над словам «таварыш», якое яны нязьменна бралі ў насмешлівыя двукосьсі... Калі савецкая ўлада перамагла, ім амаль што ўдалося выгнаць гэтае ненавіснае слова з ужытку некаторых савецкіх устаноў...

У адносінах да тэрмінаў, уведзеных ва ўжытак рэвалюцыяй, нацдэмамі ўжываліся два тактычныя спосабы — або гэтыя тэрміны скажаліся, калечыліся, або яны бойкотаваліся.

Імкнучыся ўсяляк адгарадзіцца ад рэвалюцыйнай словатворчасьці, нацдэмы прымянялі бойкот да ўсіх уведзеных рэвалюцыяй савецізмаў, нават да тых, якія набылі сусьветнае, міжнароднае значэньне. Бязустанны тэорэтык лінгвістычнага нацдэмаўства Некрашэвіч даў гэтаму бойкату наступнае тэорытычнае абгрунтаваньне: «Таксама трэба быць вельмі асьцярожным і пры ўнясеньні слоў рэзка адасобленых каст чалавечай грамады, як, напр., мовы зладзеяў, жабракоў, бо мова такіх каст, па-першае, часта прадстаўляе такія-ж нічога негаворачыя конглёмэраты, як і нашы модныя, запазычаныя ад рускіх або складзеныя па ўзору рускіх славечкі: “Інбелкульт”, “Наркамасьветы” і да т. п.; а па-другое, такія “зладзейскія” словы могуць быць і не беларускія, а інтэрнацыянальныя».

Пасьля такога «абгрунтаваньня» няма нічога dziўнага, што на беларускіх слоўніках не аказалася плям ад «зладзейскіх славечак», якія вядуць сваё паходжаньне ад рэвалюцыі. Дарэмна, напрыклад, вы пачалі-б шукаць у іх хаця-б адно з наступных слоў:

Кулак	Социал-фашизм
Середняк	Фабзавком
Индустриализация	Фабзавуч
Комсомол	Электрификация
Комсомолец	Единоличник
Октябренок	Обороноспособность
Ударничество	Дошкольник
Соцсоревнование	Ленуголок
Национал-демократизм	Физкультура
Оппортунизм	Физкультурник
Совхоз	Горсовет
Колхоз	Госплан
Вожатый	Ком'ячейка
Коминтерн	Всесоюзный
Профинтерн	і г. д.,
Ревком	і г. д.

Бойкот, як бачым, праводзіўся рашуча і паступова¹. У выпущанай, напр. Інбелкультам, тэрмінолёгіі па соцыялёгіі няма такіх слоў, як «базис», як «надстройка», як «производительные силы», як «производственные отношения», як «диалектика»... Трэба сказаць, што апошнія слова было перакладзена Ластоўскім, праўда, некалькі даўгавата, але затое ўдала: «*Диалектика* — мастацтва пераконуючага пустаслоўства»...

Аднай з важнейшых задач, якія паставілі перад сабою нацдэмаўскія пурысты, было — вытравіць з беларускай мовы ўсякія элементы рускай мовы. Яны выганялі сотні агульнапрынятых, органічна ўрослых у беларускую мову рускіх слоў. Яны выкарчоўвалі ўсё тое, што іх выябражэнню здавалася, як «русыцызм». Любое слова, любы слоўны зварот, на які нацдэмамі наклеіваўся ярлычок «русыцызму», бязьлітасна выганяліся з мовы, з слоўнікаў, з тэрмінолёгіі, з літаратуры. Іх пры гэтым мала непакоіла тое, што такім чынам выганяліся сотні зразумелых беларускаму селяніну і рабочаму, маючых шырачэйшы ўжытак у беларускіх народных масах слоў. На зьмену гэтых зразумелых і ўжывальных слоў яны піхалі масу сярэдняковых архаізмаў альбо пышкоўскіх «новатвораў». Лёсік у сваёй кніжцы «Фонэтыка» патрабаваў ад беларускіх пісьменьнікаў пісаць так, «як пісалі раней, да чаго ўсе прызвычаліся. Адгэтуль у літаратурнай мове заўсёды будзе элемент некаторай няжыцьцёвасьці, але ўхіліцца ад гэтага абсалютна нельга»...

Выкарчоўваньне з беларускай мовы так званых «русыцызмаў» дыктавалася нацдэмам іх літаральна зьвярынаю нянавісьцю да «Масквы» — Масквы, зразумела, чырвонай, да Масквы — цэнтру сусьветнай рэвалюцыі, Масквы — сталіцы міжнароднага пролетарыяту. З ідэолёгамі белаі Масквы, з рыцарамі «единой неделимой» нацдэмы ўмелі надрэнна дагаварвацца...

Вось як ішлі нацдэмы «крыжовым паходам» супроць «русыцызмаў» у беларускай мове. «Болото» Ластоўскі перакладаў — «амшарына, крокаць»; «бумажник» — «гамэтка, вайгак»; «верблюд» — «драмадэр»; «больница» — «лячэбніца»; «вычисление» — «чотаваньне»; «вешалка» — «пачапельчык, шортніца»; «ростовщик» — «квотнік»; «рота» — «дружына»; «строй» — «шыхт»; «родственник» — «крывіч»; «родной» — «крывіч, кроўны»; «жидкость» — «цякломіна, цеклаць». [...]

Л. Бабровіч, І. Шпілейскі, В. Бандарэнка, С. Вальфсон, Я. Мацюкевіч. *Мовазнаўства // «Навука» на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі. Т. 1. Ч. 2. Мінск, 1931. С. 92—126.*

¹ Паслядоўна.

**ПАСТАНОВА АБ'ЯДНАНАГА ПЛЕНУМА
ЦК і ЦКК КП(б)Б АД 17—20 ЛЮТАГА 1933 г.
У СУВЯЗІ З АРТЫКУЛАМ
«ПАД ФАЛЬШЫВА-НАЦЫЯНАЛЬНЫМ СЦЯГАМ»
У «ПРАВДЕ» АД 3 ЛЮТАГА 1933 г.**

[...] 1. Бюро ЦК і прэзыдыум ЦКК КП(б)Б адзначаюць, што ЦО «Правда» ад 3 лютага 1933 г. у артыкуле «Пад фальшыва-нацыянальным сцягам» зусім правільна, па-бальшавіцку выкрыла і сыгналавала перад партыйнай і савецкай грамадзкасьцю аб актывізацыі контррэвалюцыйных нацыянал-дэмакратычных элемэнтаў у БССР, якія выступаюць і вядуць антысавецкую, шкодніцкую работу, прыкрываючыся фальшыва-нацыянальным сцягам, і тым дапамагла камуністычнай партыі Беларусі падагуліць і зрабіць неабходныя вывады аб становішчы ў нацыянальна-культурным будаўніцтве на ідэалёгічным фронце. [...]

2. Гэтыя клясава-варожыя вылазкі і дзеянні антысавецкіх, эсэраўскіх, нацыянал-дэмакратычных і бундаўскіх элемэнтаў, якія часта выступаюць пад фальшыва-нацыянальным сцягам, маглі мець месца ў БССР галоўным чынам таму, што, ня гледзячы на неаднаразовыя ўказанні і перасьцярогі з боку ЦК УсеКП(б), партыйныя і савецкія арганізацыі Беларусі не зрабілі для сябе сапраўды бальшавіцкіх вывадаў з урокаў нацдэмаўшчыны, прышчэпаўшчыны, разбітых, але яшчэ недабітых у БССР і якія актывізуюцца за апошні час.

Бюро ЦК і прэзыдыум ЦКК адзначаюць, што партыйныя і савецкія арганізацыі БССР ня ўлічылі новай абстаноўкі, новых умоў, новай тактыкі і манэўраў клясавага ворага, буржуазных нацыяналістаў на фронце нацыянальна-культурнага будаўніцтва БССР. [...]

3. Бюро ЦК і прэзыдыум ЦКК КП(б)Б адзначаюць, што клясава-варожыя вылазкі, меўшыя месца на ідэалёгічным фронце (у пэрыодычным друку, у мастацкай літаратуры, у асобных выступленьнях і г. д.), адзначаныя ў «Правде», а таксама «Звязьдзе» і дадаткова выкрытыя за апошні пэрыяд факты контррэвалюцыйных, опартуністычных і нацыяналістычных па сваім характары скажэньняў на ідэалёгічным фронце, ня гледзячы на цэлы рад прынятых мер з боку ЦК, гавораць аб тым, што яшчэ да гэтага часу няма з боку ўсіх партыйных і савецкіх арганізацый і асобных камуністаў неабходнай рэвалюцыйнай пільнасьці. [...]

4. Для забесьпячэньня сапраўды канкрэтнага, опэрацыйнага кіраўніцтва нацыянальна-культурным будаўніцтвам, павышэнь-

ня персональнай адказнасці партыйцаў-кіраўнікоў за даручаную ім справу, ачышчэння ад клясава-варожых і чужых элементаў, якія пралазяць у органы Наркомасветы, Беларускай акадэміі навук і інш. культурныя і навуковыя ўстановы, бюро ЦК і прэзыдыум ЦКК КП(б)Б лічаць неабходным правесці наступныя мерапрыемствы:

1. Прапанаваць культпропу ЦК:

а) у пяцідзённы тэрмін умацаваць кваліфікаванымі, праваранымі работнікамі сэктары навукі і мастацтва культпропу ЦК, устанавіўшы строгую персональную адказнасць работнікаў культпропу за даручаную ім работу;

б) арганізаваць дакладны і сыстэматычны контроль за станам выкладання ў ВНУ, ВТНУ, школах, тэхнікумах марксызму-ленінізму, сацыяльна-эканамічных дысцыплін, гісторыі партыі шляхам дасканалага вывучэння настаўніцкіх кадраў, праграм, лекцый, вучэбных заданняў;

в) арганізаваць дакладны і сыстэматычны контроль з боку культпропу над выпускаемай кнігай і журнальнай прадукцыяй, ужываючы і ўкараняючы мэтад папярэдніх рэдактарскіх політрэцэнзій;

г) устанавіць строгую персональную адказнасць аўтара, рэдактара і выдаўца за выпускаемую работу;

д) перыядычна практыкаваць тэматычныя нарады політрэдактуры, асноўнай задачай якіх павінна быць сваячасовае выкрыццё клясава-варожых вылазак, сыгналізаваньне і пастаноўка перад ЦК партыі актуальных пытанняў стану навукова-ідэалёгічнага фронту БССР.

2. Па лініі Наркомасветы, паміма ўжо прынятых і праведзеных асобных мер, лічыць неабходным:

а) у бліжэйшыя 5—7 дзён закончыць праверку складу работнікаў Наркомасветы, культпропу ЦК разам з Наркомасветы распрацаваць рад мер па ўзмацненні органаў Наркомасветы, асабліва Дзяржаўнага выдавецтва Беларусі, Галоўліту, Галоўмастацтва, школьнага сэктару, аддзелу кадраў, партыйна-праваранымі работнікамі;

б) указаць тт. Платуну¹, Бялугу², Вальфсону, што тыя буйныя ідэалёгічна-політычныя прарывы і клясава-варожыя вылазкі, якія мелі і яшчэ маюць месца на фронце нацыянальна-культур-

¹ Антон Мартынавіч Платун (1896—1938) — беларускі партыйны і дзяржаўны дзеяч, у верасні 1929 г. — сакавіку 1933 г. — нарком асветы БССР.

² М. Бялуга — у той час намеснік наркома БССР А. Платуна.

нага будаўніцтва БССР, сьведчаць аб тым, што ў органах Наркомасьветы замест канкрэтнага кіраўніцтва, бальшавіцкай праверкі выкананьня партыйных дырэктыў квітнеюць саноўна-панскія мэтоды «кіраўніцтва», верхаглядзтва, адсутнасьць усякага контролю і элемэнт гнілага лібэралізму, прытупленьне рэволюцыйнай пільнасьці ў адносінах клясава-варожых вылазак і элемэнтаў, якія вядуць сваю работу пад прыкрыцьцём фальшыва-нацыянальнага сьцягу. [...]

6. Бюро ЦК і прэзыдыум ЦКК КП(б)Б адзначаюць, што Беларуская акадэмія навук побач са значнай работай у справе стварэньня сапраўднай савецкай Акадэміі, якая была раней апорай нацыянал-дэмакратычных элемэнтаў, і ўключэньнем Акадэміі ў соцыялістычнае будаўніцтва мае рад буйных ідэолёгічных прарываў і сур'ёзных недахопаў у практыцы сваёй работы і кіраўніцтве. У працах раду інстытутаў Акадэміі (гісторыі, эканоміі, філёзофіі, літаратуры і мовы) былі дапушчаны буйнейшыя ідэолёгічныя зрывы: працягваньне контррэволюцыйных трацкісцкіх, бундаўскіх замаскаваных нацдэмаўскіх і праваoportуністычных установак і памылак. [...]

У сувязі з узростаючай роляй Акадэміі навук у соцыялістычным будаўніцтве БССР і ў мэтах далейшага павышэньня рэволюцыйнай пільнасьці і якасьці работы Акадэміі, бюро ЦК і прэзыдыум ЦКК лічаць неабходным прапанаваць фракцыі прэзыдыуму Акадэміі:

а) неадкладна жорстка, па-бальшавіцку ракрытыкаваць тыя прарывы і памылкі, якія мелі месца ў рабоце інстытутаў Акадэміі, разгарнуўшы ў Акадэміі сапраўдную бальшавіцкую самакрытыку недахопаў работы і прарываў як у інстытутах, так і ў рабоце самога кіраўніцтва Акадэміі;

б) па-бальшавіцку ўзяцца за падбор ідэолёгічна-вытрыманых, політычна-правераных на рабоце, падрыхтаваных работнікаў, адначасова ачышчаючы Акадэмію ад чужых, клясава-варожых, нацдэмаўскіх, эсэраўскіх, вялікадзяржаўных, чыноўна-колэнізатарскіх і перараджэнскіх элемэнтаў. [...]

в) асабліва дакладна праверыць кніжную і журнальную прадукцыю за 1931—32—33 гг. з тым, каб адкінуць політычна-шкодную, клясава-варожую кніжную і журнальную прадукцыю і ў далейшым так узмацніць партыйнымі правэранымі кадрамі склад політрэдактуры, каб узмацніць штодзённы контроль за прадукцыяй, якая выдаецца, і дабіцца сапраўднай марксысцка-ленінскай крытыкі навуковай літаратуры. Політычны контроль, кіраўніцтва выпускам кніж-

на-журнальнай продукцыі павінны праводзіць з улікам умення клясавага ворага манэўраваць, маскавацца ў сваіх спробах выкарыстоўвання навукова-ідэалёгічнага фронту ў варожых партыі і савецкай уладзе мэтах. [...]

*Рэзолюцыі аб'яднанага пленуму ЦК і ЦКК КП(б)Б.
17—20 лютага 1933 г. Менск, 1933. С. 23—36.*

З РЭЗАЛЮЦЫІ ПЛЕНУМА ЦК І МІНСКАГА ГАРКОМА КП(б)Б АД 12—15 САКАВІКА 1933 г. ПА ПАСТАНОВЕ ЦК ВКП(б) АД 2 САКАВІКА 1933 г. ПА ПЫТАННІ АБ ПРАВЯДЗЕННІ НАЦЫЯНАЛЬнай ПАЛІТЫКІ ВКП(б) У БЕЛАРУСІ

Аб'яднаны пленум ЦК і Менскага гаркому КП(б)Б сумесна з менскім партактывам прызнае, што факты, апублікаваныя ў «Правдзе» (ліст настаўніка т. Сьцяпура, контррэвалюцыйныя нацдэмаўскія вылазкі на літаратурным фронце, факты засьмечанасьці апарату Наркомасьветы нацыяналістычнымі, перараджэнскімі элемэнтамі), а таксама дадаткова выкрытыя і выкрываемыя факты ізвращэньняў лénінскай нацыянальнай палітыкі партыі ў Беларусі, з усёй відавочнасьцю сьведчаць, што беларускія партыйныя, савецкія, профэсійнальныя і комсамольскія арганізацыі не вядуць бальшавіцкай барацьбы за асноўныя прынцыпы інтэрнацыяналізму і ў радзе выпадкаў патураюць буржуазна-кулацкім нацыяналістычным тэндэнцыям. [...]

Адсутнасьць у большасьці програм ВНУ, ВТНУ і тэхнікумаў адпаведных указаньняў па пытаньнях барацьбы з контррэвалюцыйнай нацдэмаўшчынай, прышчэпаўшчынай, рэшткі якіх працягваюць весьці барацьбу супроць мерапрыемстваў партыі і ўлады, гавораць аб адсутнасьці неабходнай рэвалюцыйнай пільнасьці, самазаспакаеньні, у асаблівасьці з боку навуковых і навучальных партыйных арганізацый, і аб няўменьні разаблачаць новыя манэўры актывізуючагася клясавага ворага і яго агентуры, няўменьні даваць яму на справе сваячасовы і сакрушальны адпор. [...]

У мэтах хутчэйшага выпраўленьня ізвращэньняў і памылак, якія былі дапушчаныя радам партыйных і савецкіх арганізацый у Беларусі, пленум лічыць неабходным:

1) Ухваляючы ўсе пастановы, прынятыя Бюро ЦК КП(б)Б у сувязі з ізвращэньнямі нацполітыкі ЎсеКП(б) у Беларусі, прапана-

ваць усім Г[арадскім] К[амітэтам] і РК КП(б)Б шырока прапрацаваць пастанову пленуму ЦК, ліст тт. Гікало і Галадзеда ў «Правду» ад 4-III 1933 г. і ўсе пастановы ЦК КП(б) па гэтым пытаньні, прысвятціўшы прапрацоўцы гэтага пытаньня ня толькі партдні, але праводзячы яе па ўсёй сетцы партасьветы, на спэцыяльных сходах актыву, адкрытых партыйных і комсамольскіх сходах, ячэйках і т. д. — з тым, каб уся КП(б)Б і кожны комуніст у паасобку зразумелі сутнасьць ізвращчэньняў і памылак у ажыццяўленьні нацыянальнай політыкі, каб сапраўды завастрыць балышавіцкую пільнасьць, непрымірымасьць да нацыяналістычных кулацкіх вылазак.

2) Даручыць Бюро ЦК КП(б)Б: [...]

3) Факты простых контррэволюцыйных, кулацкіх, рэваншысцкіх і нацыяналістычных вылазак у літаратуру, мастацтва, навуку і т. д. гавораць аб невыстарчальнай пільнасьці і кіраўніцтве гэтымі вучасткамі з боку таксама і асобных зьвеньняў партыйнага апарату, непасрэдна наглядаючых і кіруючых гэтай работай. Узмацніць гэтыя вучасткі, у першую чаргу культпропы, адпаведнымі моцнымі балышавіцкімі правэранымі работнікамі. [...]

4) Пленум даручае фракцыі прэзыдыуму Акадэміі навук асабліва сур'ёзна заняцца ў бліжэйшы час пытаньнямі беларускай мовы, забясьпечыўшы правільную балышавіцкую распрацоўку і сваячасовы выпуск матэрыялаў па гэтым пытаньні, распрацоўку тэрміналёгіі мовы, слоўніка і т. д. [...]

*Рэзолюцыі аб'яднанага пленуму
ЦК і Менскага гаркому КП(б)Б.*

12—15 сакавіка 1933 г. Менск, 1933. С. 3—13.

С. ВЯЗІН І У. ДУБРОЎСКІ¹

НАЦЫЯНАЛ-ДЭМАКРАТЫЧНЫЯ ВЫЛАЗКІ НА ЛІНГВІСТЫЧНЫМ ВУЧАСТКУ

[...] У свой час на лінгвістычным вучастку клясавы вораг аблюбаваў сабе добрыя пазыцыі і на іх ён выступаў з досыць ужо вядомымі «акадэмічнымі слоўнікамі» «акадэмікаў» Байковых, Некрашэвічаў, Гарэцкіх і іншых. Гэтыя выступленьні і вылазкі нацыянал-дэмакратызму на лінгвістычным вучастку ў свой час

¹ Звестак аб жыцці і дзейнасці С. Вязіна і У. Дуброўскага не выяўлена.

былі выкрыты і разбіты, але і цяпер знайшліся іх верныя паслядоўнікі, якія і надалей працягваюць нацдэмакратычныя контррэвалюцыйныя ідэі былых «акадэмікаў» і нават раяць іх «з асаблівай карыснай мэтай вывучаць».

Вазьмеце часопіс «Заклік» № 2 за 1933 г., у аддзелу «Літаратурная вучоба», с. 83, дае адну «параду» пачынаючым пісьменьнікам, Пятро Глебка — «Праца над словам»¹. [...]

Аўтар, даючы такія вызначэньні: «літаратурна-мастацкі твор — гэта надзвычайна складаны жывы арганізм, дзе ўсе самыя дробныя часьцінкі, усе элемэнты павінны быць шчыльна і неадлучна зьнітаваны ў адно цэлае», што «ёсьць вялікая розьніца паміж звычайнаю, штодзённаю нашаю моваю і моваю літаратурнаю», што «мова — продукт і сродак сувязі ў чалавечай грамадзе», што словы маюць «эмоцыянальную афарбоўку, колёрыт і г. д.» — стаіць палкам на ідэалістычных позыцыях.

Аўтар, нічога не сказаўшы аб клясавасьці мовы і ні словам не абмяніўшыся пра тое, што мова зьяўляецца сродкам клясавай барацьбы, што яна клясава дэтэрмінована, папярэдня рашуча папярэджвае чытача, што: «кожная мова мае свае асаблівасьці, сваю форму, свае законы зьмен і разьвіцьця. І таму, калі слова пападае з якое-небудзь мовы ў другую, яно перафармоўваецца там паводле законаў апошняе. Такі працэс зусім нармальны. Але часта бывае, што ў мову пераносзяцца словы з іншае без жаднай патрэбы і зьмен і тым самым толькі загрузаюць мову лішнім матэр'ялам, парушаюць яе чыстату і стройнасьць. Каб унікнуць гэтага, пісьменьнік павінен аберагацца ад ужываньня чужаземных слоў, русызмаў, паланізмаў і г. д., калі яны не прышчапіліся ў нашай мове і калі ў нас ёсьць адпаведныя словы для выражэньня тыхжа паняцьцяў. Іначай гэтыя словы толькі будуць шкодзіць яснасьці выражэньня думкі і парушаць чыстату мовы, а тым самым будуць шкодзіць і мастацкасьці твораў».

Як бачыце, на першы погляд нібы нічога і дрэннага. Аўтар выступае за «чыстату мовы». Але, выступаючы за такую чыстату, Глебка становіцца кулацкім архангелам з пяром у руках на ахове беларускай літаратурнай мовы «ад ужываньня чужаземных слоў, русызмаў, полёнізмаў і г. д.» пад відам таго, што кожная мова «мае свае асаблівасьці, сваю форму, свае законы і зьмены разьвіцьця». [...]

Нічога не сказаўшы аб клясавых новатворах слоў, якіх мы маем безьліч у нашым лексыконе пасля Кастрычнікавай рэвалюцыі, і

¹ Гл. дадзеную хрэстаматыю, разьдзел VII.

што гэтыя словы, як *саветы, камуністы, ударнік, бядняк, інтэр-нацыяналізм* і г. д., сталі агульнымі словамі моў усіх нацыянальнасцей СССР і нават увайшлі ў мову замежных краін. Аб гэтым Глебка нічога не сказаў. Ён толькі ўбачыў у беларускай літаратурнай мове такія новатворы, як *бязумоўна, адлюстраваньне, носьбіт* і інш. Праводзячы розьніцу паміж живою і літаратурнаю моваю, ён не навучае пачынаючага пісьменьніка вывучаць жыццёвую нашу мову і словы сёнешняга дня, словы, якія стварае пасьпяховае соцыялістычнае будаўніцтва, у сувязі з чым зьявілася безьліч такіх слоў сёнешняга дня, як *соцспарборніцтва, ударніцтва, промфінплян* і г. д., а пасылае да архіўнасьці, да вывучэньня мовы ў розныя крыніцы. Што ж гэта за крыніцы?

Пад крыніцай № 3 ён раіць: «трэцяю і надзвычайна багатаю крыніцаю для папаўненьня слоўных запасаў зьяўляецца народная (як запісаная, так не запісаная) творчасць. У гэтым сэнсе для пачынаючага пісьменьніка карысна будзе прачытаць зборнікі Сяржпутоўскага “Казкі і апавяданьні беларусаў-паляшукаў”, зборнікі беларускіх народных песень Шэйна, Раманава, Бяссонава і шэраг іншых зборнікаў народнай творчасці. Ізноў такі, ня дрэнна будзе, калі пачынаючы пісьменьнік, чытаючы гэтыя зборнікі, выпіша для сябе ўсе тыя словы, якіх ён дагэтуль ня ведаў альбо якія яшчэ не ўваходзілі ў ягоны слоўны запас.

Шмат дасьць карыснага для пачынаючых пісьменьнікаў чытаньне слоўнікаў беларускай мовы. У гэтым сэнсе можна рэкамэндаваць багаты “Словарь белорусского наречия”, складзены І. Насовічам, краёвыя слоўнікі Чэрвеньшчыны, Віцебшчыны, выдадзеныя Беларускай Акадэміяй Навук, слоўнікі беларускай літаратурнай мовы, як тыя, што выдадзены раней». Такім чынам, пачынаючы пісьменьнік павінен вучыцца ў вялікадзяржаўных нацдэмаўскіх, папоўскіх і антысэміцкіх рэакцыянераў нахшталт Сяржпутоўскага, Шэйна, Раманава, Бяссонава, Некрашэвіча, Гарэцкага і іншых. Глебка, бачыце, раіць карыстацца пачынаючаму пісьменьніку тою-ж зброяй, якую ў свой час высоўвалі Байкоў, Некрашэвіч і К^о беларускіх нацдэмократаяў.

Знайшліся людзі, якія імкнуліся на практыцы праводзіць такое «тэарэтычнае» абгрунтаваньне «парад» Глебкі. Стаўленікі нацыянал-дэмократызму імкнуліся засьмеіць словамі з нацыянал-дэмократычнага арсеналу і новы, выдаваемы інстытутам мовы БАН руска-беларускі слоўнік. Супрацоўнік Інстытуту Гарбацэвіч слова *колгас* падмяніў словам *абязьмежка*. [...] Другі супрацоўнік таго-ж інстытуту Астрэйка ў фальсыфікацыі беларускае мовы не

адставаў ад сваіх калег. Пры складаньні першага тому таго ж слоўніка ён рабіў націск на беларускія словы на тым мейсцы, якое набліжае гэтае слова да адпаведнага слова польскае мовы. [...]

Пададзеныя факты гавораць аб тым, што рэшткі разьбітых нацыянал-дэмакратычных буржуазных рэстаўратараў працягваюць у той ці іншай форме, на тым ці іншым участку нашага соцбудаўніцтва для барацьбы з партыяй супроць ленінскай нацыянальнай палітыкі свае буржуазна-кулацкія нацыянал-дэмакратычныя ўстаноўкі. Трэба разаблачаць новыя манэўры актывізуючагася клясавога ворага і яго агентуры, даваць яму на справе сваечасовыя сакрушальныя адпоры. Патрэбна «асабліва сур'ёзна заняцца ў бліжэйшы час пытаньнямі беларускай мовы, забяспечыўшы правільную більшавіцкую распрацоўку і сваечасовы выпуск матар'ялаў па гэтым пытаньням, распрацоўку тэрміналёгіі, мовы, слоўніка і г. д.» (з рэзолюцыі апошняга пленуму ЦК і Менгаркому КП(б)Б)¹.

Патрэбна выкрыць нацыянал-дэмакратычныя рэваншысцкія спробы на лінгвістычным участку, павесці барацьбу супроць вялікадзяржаўнага ўхілу ў мове як галоўнай небяспекі, а таксама супроць буржуазна-нацыяналістычных і нацыянал-дэмакратычных установаў і «парадаў», супроць вульгарызатараў у мове і словастварэньня і няўхільна забяспечваць асноўныя прынцыпы інтэрнацыяналізму.

Чырвоная змена. 1933. 23 сакавіка.

ВІШНЕВІЧ²

СУПРОЦЬ НАЦДЭМАЎСКАЙ КАНТРАБАНДЫ

У органе Аргкамітэту Саюзу Савецкіх Пісьменьнікаў БССР — «Заклік» (№ 2) зьмешчаны артыкул П. Глебкі «Праца над словам»³. У гэтым артыкуле аўтар у замаскаванай форме працягвае нацыянал-дэмакратычныя кулацкія ўстаноўкі, прадаўжаючы контррэвалюцыйныя выступленьні на фронце літаратуры і навукі, якія мелі месца за апошні час у БССР і супроць якіх ЦК КП(б)Б у пастановах апошніх пленумаў мабілізуе пільнасьць усёй партыі.

¹ Гл. вышэй у дадзенай хрэстаматыі, у гэтым жа раздзеле.

² Звестак аб жыцці і дзейнасці Вішневіча не выяўлена.

³ Гл. дадзеную хрэстаматыю, раздзел VII.

Ва ўсім артыкуле ні слова няма аб клясавасьці мовы, аб значэньні мовы як вострай зброі клясавай барацьбы. Глебка ў замаскаванай форме фактычна «ўваскросьвае» разьбітую нацдэмаўскую тэорыю аб «бясклясавасьці беларускага народу і яго мовы».

Асабліва характэрным для П. Глебкі і цэнтральным ва ўсім артыкуле зьяўляецца рэкамэндаваньне ім крыніц, на якіх малады пісьменьнік павінен вучыцца мове.

Першай такою крыніцаю зьяўляецца, паводле П. Глебкі, той слоўны матар’ял, «якім карыстаецца навакольная грамадзкасьць (калгасьнікі, рабочыя, сяляне)». П. Глебка не выяўляе тае вялізарнае рознасьці ў мове, якая існуе ўнутры самога сялянства. Кулак усе сілы прыкладае для барацьбы з савецкай уладай, з унесеным Кастрычніцкай рэвалюцыяй вялізарным багацьцем новых слоў, перакручвае іх па свойму, імкнецца апляміць іх, апа[га]ніць. Бядняк і серадняк, калгасьнікі, наадварот, асвойваюць новыя словы як блізкія, родныя. П. Глебка аб гэтым замоўчвае, дае фальшывыя настаўленьні для маладых пісьменьнікаў па ўспрыманьні і распацоўцы імі савецкай мовы.

Другой крыніцай П. Глебка раіць літаратурную мову. Тут ён сьвядома ня хоча паказаць маладым пісьменьнікам, што іменна чытаць, кажучы: «Як гэта рабіць практычна, я рэкамэндаваць не бяруся, зразумела, што трэба толькі як можна больш чытаць мастацкія творы, каб увесць моўны матар’ял урос, як гавораць, у цела і кроў». П. Глебка выключае палітычную мову, мову партыйна-савецкага друку, мову партыйных дакументаў, а з другога боку, зусім не выдзяляе мовы пралетарскіх пісьменьнікаў і бярэ адзінства мовы ўсёй літаратуры, як у першай «крыніцы» ўсяго сялянства.

У трэцяй крыніцы, якую П. Глебка называе «надзвычай багатай», ён ужо мае што рэкамэндаваць. Гэта — зборнікі Сержпутоўскага, як вядома, з антысэміцкім і кулацкім зьместам, зборнікі беларускіх народных песень Шэйна, Раманава, Бяссонава, складзеныя па даручэньні чорнасоцэннай царскай Акадэміі Навук. Гэтыя зборнікі запоўнены архаічным хламам, спэцыяльна адшуканым у лексыконе старой царскай і нават прыгонніцкай беларускай вёскі. Тут выявілася характэрная для нацдэмаў установа на закансэрваваньне дарэвалюцыйнай мовы, на яе старынку, на «самабытнасьць». [...]

Але асабліва цікавай зьяўляецца чацьвертая «крыніца» — гэта «слоўнікі». Якія ж слоўнікі раіць П. Глебка пачынаючым пісьменьнікам? Перш за ўсё — «багаты “Словарь белорусского наречия”, складзены І. Насовічам, краёвыя слоўнікі Чэрвеньшчыны, Віцеб-

пчыны, выдання Беларускай Акадэміі Навук, слоўнікі беларускай літаратурнай мовы, як тыя, што выданы раней, гэтак і...». Тут мы маем рэкамэндаванне нацдэмаўскіх прац без названня імён аўтараў, усіх гэтых Некрашэвічаў, Байковых, Гарэцкіх, Ластоўскіх, Каспяровічаў, прыкрываючы іх імем Акадэміі Навук.

Нарэшце, толькі пятаю крыніцай П. Глебка лічыць «новатворы». Перш за ўсё цікава сама тэрміналогія. Справа тут не ў новатворах наогул, а ў клясамым зьмесьце новых слоў, унесеных Кастрычніцкай рэвалюцыяй. Замест таго, каб паставіць іх на першае месца, вылучыць, паказаць гэтыя словы спэцыяльна як магутную клясавую зброю, П. Глебка ставіць іх «нарэшце», у канцы. І больш таго. Сярод Глебкавых «новатвораў» адсутнічаюць такія словы, як *саветы*, *калгас*, *ударніцтва*, *спарборніцтва* і г. д., усё наогул багацьце савецкіх ды інтэрнацыянальных слоў, скарачэньняў і г. д. Замест гэтага як прыклады «новатвораў» П. Глебка умудраецца даць толькі такія тры словы: *адлюстраванне*, *носьбіт*, *бязумоўна*. Аўтар адгароджае маладых пісьменнікаў ад новых слоў, унесеных рэвалюцыяй, у замаскаванай форме працягвае зноў-такі нацдэмаўскую ўстаноўку аб барацьбе з «Масквой», барацьбе з рэвалюцыяй.

Ня менш цікавы і другія месцы артыкулу. Гавораць пра творы маладога пісьменніка Л-ча, П. Глебка піша, што ў яго «слова *машына* паўтараецца амаль у кожным куплеце, а слова *праца* — нават па некалькі разоў у куплеце», што пісьменнік і так знайшоў бы для рыфмы адпаведнае слова, апрача *станкоў*. Прыкрываючыся фармальным разборам твору, П. Глебка і тут працягвае барацьбу з новымі словамі, народжанымі рэвалюцыяй. [...]

Затое сам П. Глебка ўжывае такія словы, як *загрувашчаць*, *кагадзе*, *выйсьце*, *жадны* і інш., якія выяўляюць яго стаўку на «самабытнасьць» беларускай мовы. Гэта стаўка на «самабытнасьць» цесна вяжацца з другім нацдэмаўскім тэзісам пра так званую чыстату беларускай мовы, на чым спэцыяльна «спыняецца» Глебка. Ён кажа, што «часта бывае, што ў мову пераносяцца словы з іншай без жаднай патрэбы і зьмен і тым самым толькі загрувашчаюць мову лішнім матар'ялам, парушаюць яе чыстату і стройнасьць. Каб унікнуць гэтага, пісьменьнік павінен аберагацца ад ужываньня чужаземных слоў, русізмаў, палёнізмаў і г. д., калі яны не прышчапіліся ў нашай мове і калі ў нас ёсьць адпаведныя словы для выражэньня тых-жа паняцьцяў. Іначай гэтыя словы толькі будуць шкодзіць яснасьці выражэньня думкі і парушаць чыстату мовы, а тым самым будуць шкодзіць і мастацкасьці твораў». [...]

У клясавай мове, мове клясавага грамадзтва жывуць і змагаюцца між сабой некалькі слоў для азначэньня аднаго і таго ж паняць-

ця. І звычайна бывае, што так званае «чыстае», г. зн. старое, слова зьяўляецца адпаведнікам кансэрватыўнай клясы, а «чужое», г. зн. новае, — рэвалюцыйнае. Возьмем такі прыклад: для назвы калгасу кулак ужывае такое «чыстае» беларускае слова, як *абязьмежка*, для азначэння саветаў нацдэмы ўжывалі «чыстае» слова *рада* і г. д. Такім чынам, Глебка робіць тую ж буржуазную ўстаноўку, выпускаючы клясавы змест слова, а фактычна, падобна да нацдэмаў, хоча адгарадзіць мову ад уплыву «русізмаў», слоў новага быту і пераможнага сацыялістычнага будаўніцтва.

Пад маскай барацьбы за «чыстату мовы» П. Глебка ўваскросівае такую ж устаноўку нацдэмаў, якія праз Некрашэвіча гаварылі, што інтэрнацыянальныя словы ў мове — няроўнапраўныя члены, выпадковыя госьці, якія сёння ёсць, а заўтра могуць зьнікнуць, і г. д. Значыць, і іх носьбіты, напрыклад *саветы*, *рэвалюцыя*, *калгасы* і г. д., — гэта таксама «выпадковыя госьці», якія сёння ёсць, а заўтра могуць зьнікнуць». Вось да чаго вядзе такая ўстаноўка аб «чыстае мовы»! [...]

П. Глебка, узяўшыся вучыць маладых пісьменнікаў, адкінуў усё, што зьяўляецца самым істотным у мове, — клясавасць, значэнне мовы як вострай зброі клясавай барацьбы. [...]

Значэнне такога артыкулу ў «Закліку» зьяўляецца палітычнай памылкай і гаворыць аб страце клясавай рэвалюцыйнай пільнасьці ў рэдакцыі часопісі.

Звязда. 1933. 3 красавіка.

Пятро ГЛЕБКА

АБ МАІХ ПАМЫЛКАХ: ЛІСТ У РЭДАКЦЫЮ

Шаноўны тав. рэдактар!

Дазвольце праз вашу газету давесці да ведама савецкай грамадзкасці наступнае:

У часопісі «Заклік» № 2 зьмешчан мой артыкул «Праца над словам». Газэты «Звязда», «Чырвоная зьмена», «Рабочий», а таксама рад таварышоў у прыватных гутарках звярнулі маю ўвагу на памылкі, дапушчаныя ў гэтым артыкуле. Уважліва прааналізаваўшы і прадумаўшы яго, я павінен адзначыць, што артыкул сапраўды мае некаторыя паасобныя памылкі.

Гэтымі памылкамі зьяўляецца:

1. Ня клясавы, а фармалістычны падыход да мовы, азначэнне яе толькі як сродку сувязі ў чалавечым грамадстве, а ня як сродку клясавага змаганьня і панаваньня.

2. Рэкамендаваньне для пашырэння моўных запасаў зборнікаў народнай творчасці, краёвых і літаратурных слоўнікаў без агаворкі пра строгае крытычнае выкарыстаньне гэтых матар'ялаў, паколькі значная частка з іх мае ў сабе шмат непатрэбнага і шкоднага, нацыянал-дэмакратычнага і вялікадзяржаўніцкага.

Усе памянёныя памылкі майго артыкулу зьявіліся ў выніку нязжытых яшчэ канчаткова рэштак маіх ранейшых узвышэнскіх поглядаў на мову як на самагодны матар'ял мастацкага твору. Аб'ектыўна гэтыя памылкі сумыкаюцца пэўным чынам з нацыянал-дэмакратычнымі ўстаноўкамі ў галіне мовы, а значыць, і спрыяюць клясаваму ворагу ў яго змаганьні супроць ленінскай нацыянальнай палітыкі.

Усведамляючы ўсю шкоднасьць дапушчаных мною памылак, я не магу, аднак, пагадзіцца з усімі тымі абвінавачаньнямі, якія высюваюць мне С. Вязін і Дуброўскі ў «Чырвонай зьмене» (№ 63, 23-III 1933 г.) і Вішневіч у «Звязьдзе» (№ 73, 3-IV 1933 г.), і катэгарычна пратэстую супроць кваліфікацыі майго артыкулу як контр-рэвалюцыйнага выступленьня. Ні мая грамадзкая, ні мая літаратурная праца не даюць для гэтага ніякіх падстаў, наадварот, уся мая дзейнасьць апошніх год гаворыць пра маё рашучае змаганьне з контр-рэвалюцыйным нацыянал-дэмакратызмам (артыкул пра А. Бабарэку) і маё правільнае ў аснове разуменьне і выяўленьне ў мастацкай творчасці ленінскай нацыянальнай палітыкі (поэма «Армянка»).

Спадзяюся, што ў артыкуле пра сучасную літаратурную мову, над якім я цяпер працую, ня толькі больш шырока і поўна раскрытыкую свае памылкі, але і выпраўлю іх.

З прывітаньнем

Ад рэдакцыі: Артыкулы ў «Звязьдзе», «Чырвонай зьмене», «ЛіМе» і «Рабочем» зьяўляюцца ўзорам нецярпімай, дробязна-прыдзірлівай, а часткова проста нядобрасумленнай крытыкі — заслугоўваюць рашучага асуджэньня.

Артыкул Вішневіча надрукаваны намі памылкава, па недагледу.

Звязда. 1933. 20 красавіка.

СА СЛУЖБОВАЙ ЗАПІСКІ ПЕРШАГА САКРАТАРА ЦК КПБ П. К. ПАНАМАРЭНКІ¹ «О БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ, ЛИТЕРАТУРЕ И ПИСАТЕЛЯХ»

Изучив состояние белорусского языка и литературы, ознакомившись с белорусскими писателями и их настроениями, хочу ознакомить Вас² с некоторыми выводами и попросить совета по мероприятиям, которые, как мне кажется, вытекают из этих выводов. [...]

Здесь³ был центр-штаб нацифашистской пропаганды. Здесь говорили о застое культуры и объясняли это тем, что белорусский и украинский языки близки к русскому, как языки славянские, и наиболее сильная славянская культура, русская, их ассимилирует. Другое дело, говорили, Грузия, там язык совсем другой, руководители свои, грузины, преданные своей грузинской культуре, не так, как в Белоруссии, где всегда «московские генерал-губернаторы». Говорили о том, что русская культура действительно выше культур других союзных республик, но объясняли это тем, что русская культура выросла на костях малых народов.

Сама мысль о сближении белорусского и русского языков была ужасной. Янка Купала пустил крылатое выражение: «пока живе мова, живе народ». В основе лежала тенденция: рвать со всем русским, как говорится, «московским» в языке и через родной самобытный язык тянуть массы на Запад.

Пользуясь полной свободой, не стесняемые ничем, эти писатели монополизировали за собой право толкователей языка, право создания новых слов, терминов, лозунгов и т. д. Они перед этим пытались и внешне отдалить язык от русского. Был проект перевода белорусской письменности на латинскую основу, когда это не прошло, предложили знаки для обозначения звуков «дз» и «дж», которые затрудняли бы русское чтение и внешне делали бы письменность непохожей на русскую. Параллельно шла большая работа по отдалению белорусского языка от русского путем:

- а) создания вредительской грамматики, правописания;
- б) изгнания из лексикона русских слов и замены их польскими;

¹ Панцеляймон Кандратавіч Панамарэнка (1902—1984) — савецкі партыйны і дзяржаўны дзеяч. З 1922 г. — на камсамольскай рабоце, у 1932—1936 гг. — у Чырвонай Арміі, з 1937 г. — у апарате ЦК ВКП(б). У 1938—1947 гг. — першы сакратар ЦК КП(б)Б.

² Запіска была паслана на імя І. Сталіна.

³ У Саюзе пісьменнікаў БССР.

в) введения слов, встречающихся в одном-двух районах Белоруссии, как правило, записывавшихся от неграмотных стариков и старух или детей, не посещающих советскую школу;

г) собственной выдумки новых слов.

В результате этой работы и благодаря фактическому, до сей поры, отсутствию работы по очищению языка и исправлению грамматики засоренность его исключительна.

Существующее белорусское правописание искажено в националистическом духе, но преднамеренно построено так, чтобы отличалось от русского даже тем, где в живом произношении нет разницы.

Так было введено, как непреложный принцип, аканье, т. е. написание «а» не под ударением вместо «о» и «я» вместо «е». Например, «горад», «вялікі» вместо русских «город», «великий», в произношении же в русском и белорусском языках здесь слышатся одинаковые звуки. Или, например, «Ворошилов» пишется «Варашылаў». Эта разница, как и многое другое, искусственно введенное, затрудняет усвоение русского и белорусского правописаний белорусским школьником, так как два языка в школе учат различным правилам. Согласно правописанию, фамилии и имена русского и белоруса должны писаться по разному, равно как и географические названия. Белорусские фамилии подчиняются аканью, а русские нет.

Белорус пишется — Астроўскі Аляксей,
а русский — Островский Алексей.

Этим самым подчеркивается национальность носителя. Или, к примеру, село Тереховка, если русское, то пишется Тереховка, если белорусское, то Церахоўка. А если река протекает через ряд республик, то и названия на карте надписываются по разному — «Днепра», «Дняпра» и т. д.

Кроме приведенных, имеется в правописании масса случаев, совершенно запутывающих и ставящих в тупик пишущего. Есть правила, доходящие до абсурда, хулигански искажающие язык: узаконивание, например, написания слов «эфиоп», «ниоба» как «эфіёп», «ніёба».

Вся эта вражеская работа в области правописания, неразбериха, путаница, смесь в правилах определяют большую безграмотность окончивших школы.

Позволю привести ряд примеров, слов и оборотов, имеющих сейчас в белорусской литературе.

Слово «под'ём» заменено каким-то диким словом «уздым»;
Образование — адукацыя;

Краски — фарбы;
Борец — змагар;
Отечественный — айчынный (от польского ойчизна);
Правительство — урад???

Годовщина — гадавіна (белорусы говорят так в смысле гад — гадзюка);

Баня — лазня;
Беспредельный, безграмотный, безбрежный — бязмежны (пример сознательного объединения языка);
Безопасность — бяспечнасць (отсюда органы государственной безопасности — органы государственной беспечности);
Слово «товарищ» заменено словом «сябр»;
Друг — тоже сябр;
Дружеский — сяброўскі;
Благожелатель — зычлівец;
Благозвучие — мілагучнасць;
Благоухание — пахучасць;
Бледный — бляды;
Кислород — тлен???

Ветчина — вяндрліна;
Взбелениться — раз'юшыцца;
Бережный, осторожный — асцярожны;
Бессмертие — неўміручасць;
Встречает — сустракае;
Баснословный — казачны;
Заседание — пасяджэнне;
Женщина, ухаживающая за овцами, — овчарка;
Крупный — буйны (отсюда крупный деятель — буйны дзеяч);
Содержательный — змястоўны;
Охват — ахоп;
Образцовый — узорны;
Почет — гонар.

В лозунге «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» слово «соединяйтесь» заменено словом «злучайцеся», а в народе «злучайцеся — злучка» — все равно, что по русски «случайтесь — случка».

Лозунг «Да здравствует годовщина Октябрьской революции!» на белорусском языке, «Няхай жыве гадавіна Кастрычніцкай рэвалюцыі!», испохаблен от начала до конца. Белорусы говорят здравствуй, а «няхай» означает «пусть», в смысле пренебрежительно «так и быть».

Гадавіна означае гада большага размера. Так і гаворят: «Ух, якая гадавіна!». Кастрычнік — октябрь. Но кастрыца — это не лен, а отбросы от льна¹. [...]

Что, по моему мнению, надо сделать?

а) Необходимо развернуть глубокую работу по поднятию идейно-политического уровня интеллигенции, по ее политическому воспитанию, как этого требует ЦК ВКП(б), положив в основу этой работы изучение марксизма-ленинизма, истории ВКП(б) по выпущенному учебнику «Краткий курс истории ВКП(б)».

Если учесть, что контрреволюционные националисты многим засорили головы, что партийные организации республики работы среди интеллигенции не вели, станет ясным, какое громадное значение эта работа имеет сейчас в Белоруссии;

б) Начать (пока мы начали это делать робко) большую работу по очистке белорусского языка от всех насажденных полонизмов, искусственно придуманных и издевательских слов и терминов. Начать очищение от всего наносного, антинародного. Начать работу по исправлению грамматики. Результатом этой работы должно явиться создание белорусского словаря и стройной, не запутанной, вполне научной грамматики.

В этой работе необходимо опереться на лучшую часть Союза писателей, интеллигенции и партийные силы, а в основу положить действительно-живую, правильную, не испорченную речь белорусского народа, искореня жаргонные слова и заменяя недостающие слова русскими или созвучными украинскими;

в) Увеличить количество русских школ, ликвидировав колоссальную перегруженность этих школ, и удовлетворить полностью желание населения обучать детей на русском языке, конечно, за счет новых школ, т. к. реорганизация некоторого числа белорусских школ в русские хотя и является практически целесообразной, но политически недопустима; [...]

¹ Пазней П. Панамарэнка даведаўся, што многія з пералічаных ім слоў — звычайныя беларускія. Характарызуючы настроі заходнебеларускага сялянства, у сваім лісце Сталіну ад 25 верасня 1939 г. ён зазначаў, што на тэрыторыі Заходняй Беларусі «крестьяне говорят на настоящем белорусском языке, причем употребляют много слов, о которых нас здесь (у БССР. — *уклад.*) уверяли, что они нацдемовские, выдуманные. Нацдемы могли выдумать в литературе, а народу привить не могли, тем более западным белорусам» (Великая Отечественная война советского народа (в контексте Второй мировой войны): учеб. пособие для 11 класса / Под ред. А. А. Ковалени, Н. С. Сташкевича. Минск: Издательский центр БГУ, 2004. С. 37).

Надо будет созвать совещание белорусских писателей, на котором выступить с совершенно ясными установками для дальнейшей работы Союза писателей, с критикой ошибок, постановкой задач и т. д. А там уже дальше обстановка подскажет наиболее целесообразные шаги.

По двум вопросам:

а) о предлагаемых мероприятиях в отношении белорусского языка-грамматики и литературы;

б) об отношении к писателям Янке Купале и Якубу Коласу — я прошу вас дать мне совет.

№ 978

21.XI.¹

г. Минск

Секретарь ЦК КП(б) Белоруссии
(Пономаренко)².

Узнойлена паводле: Расціслаў Платонаў. Аб беларускай мове, літаратуры і пісьменніках // Роднае слова. 1993. № 7. С. 74—79.

¹ Ліст датуецца 1938 годам.

² Паводле Р. Платонава, «моўны» раздзел дакумента быў цалкам падрыхтаваны вучоным сакратаром Інстытута літаратуры і мовы АН БССР (гл.: *Платонаў Р. П.* Старонкі гісторыі Беларусі. Архівы сведчаць: 3 навуковай спадчыны. Мінск, 2002. С. 260).

РАЗДЕЛ X

РЭФОРМА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ 1933 г.

Рэформа беларускай мовы 1933 г. толькі часткова абапіралася на выпрацаваны беларускімі мовазнаўцамі ў 20-я гг. лінгвістычны вопыт. Ёсць пункты *пастановы СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»*, якія, безумоўна, наследавалі ідэям папярэдніх гадоў, а ёсць таксама і такія, што толькі *могуць* лічыцца абгрунтаванымі. Аднак былі і такія, што *зусім не вынікалі* з абмеркаванняў ранейшага часу. Аналіз дэкрэта СНК і абставін моўнага рэфармавання ў Беларусі ў 1933 г. паказвае, што сярод матываў ажыццяўлення рэформы значнае месца займалі палітычныя (гл. на гэты конт: С. Н. Запрудский. Научный и политический аспекты реформы белорусского языка 1933 года // Славяноведение. 2007. № 3. С. 73—88). Гэта акалічнасць прынцыпова адрознівае рэформу 1933 г. ад спробаў змяніць беларускі правапіс у 20-я гг. У трэцім дзесяцігоддзі XX ст. таксама лічылі патрэбным унесці змены ў беларускую арфаграфію, былі схільны ў працэсе ажыццяўлення рэформы звярнуцца да прыняцця дэкрэта на дзяржаўным узроўні. Але спробы змяніць правапіс у 20-я гг. былі вельмі празрыстыя, добра вядомы ўсе ўдзельнікі рэфармавання, а таксама іх прапановы. Зусім іншая сітуацыя склалася ў 30-я гг. У 1931—1932 гг.

у друку з'явілася толькі адна публікацыя на тэму правапісу, падпісаная канкрэтным аўтарам — В. Баркоўскім. Навучаныя сумным вопытам сваіх рэпрэсаваных папярэднікаў, у пачатку 30-х беларускія мовазнаўцы, што займаліся арфаграфіяй, утрымліваліся ад персанальных выказванняў, аддаючы перавагу калектыўным публікацыям. Так за подпісам *Института мовазнаўства Беларускай Акадэміі навук* у чэрвені 1933 г. былі надрукаваны «Галоўныя моманты спрашчэння беларускага правапісу». У 1933 г. не была праведзена канферэнцыя па правапісе, аб арганізацыі якой разважаў у канцы 1932 г. у сваім лісце ў ЦК КП(б)Б тагачасны нарком асветы А. Платун. Праект правапісу Інстытут мовазнаўства рыхтаваў у вельмі неспрыяльнай грамадска-палітычнай атмасферы, пра што сведчаць лютаўская *пастанова аб'яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б* у сувязі з артыкулам «Пад фальшыва-нацыянальным сцягам», а таксама *сакавіцкая рэзалюцыя пленума ЦК і Мінскага гаркома КП(б)Б*, апублікаваныя ў раздзеле IX. Аднак на заключнай стадыі, калі прымаліся канкрэтныя рашэнні, функцыі мовазнаўцаў былі ўжо фактычна зведзены да мінімуму. Лінгвісты (ці, дакладней, тыя з іх, хто быў дапушчаны на пасяджэнні *палітычнай камісіі па прагляду новых правіл правапісу беларускай мовы*) у лепшым выпадку маглі ўплываць на правільнасць афармлення думак, якія гучалі з вуснаў палітыкаў. Пасля прыняцця дэкрэта СНК у Беларусі прайшла масіраваная прапагандысцкая кампанія, скіраваная на адабрэнне дэкрэта грамадствам. Рысы гэтай кампаніі можна назіраць на прыкладзе публікацый тагачаснага старшыні СНК, члена бюро ЦК КПБ М. *Галадзёда* і аднаго з арганізатараў Саюза пісьменнікаў А. *Александровіча*.

У раздзеле не ўзнаўляецца тэкст галоўнага дакумента, які ўвасабляе сабой моўную рэформу 1933 г.: *пастановы СНК БССР «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу»*. Гэта зроблена таму, што яе змест падрабязна выкладзены ў спецыяльным раздзеле падручніка Л. М. Шакуна «Гісторыя беларускага мовазнаўства» (Мінск, 1995. С. 138—142) і ў энцыклапедыі «Беларуская мова» (Мінск, 1994. С. 464—467).

ЛІСТ НАРОДНАГА КАМІСАРА АСВЕТЫ А. ПЛАТУНА¹ Ў ЦК КП(б)Б АБ СКЛІКАННІ ПРАВАПІСНАЙ КАНФЕРЭНЦЫІ

Сакрэтна
20.X.1932

Адносна скліканьня канфэрэнцыі па беларускаму правапісу лічу неабходным выказаць свае наступныя меркаваньні:

1. Канфэрэнцыя павінна праходзіць ад імя Беларускай Акадэміі навук. Для скліканьня канфэрэнцыі неабходна вылучыць арганізацыйны камітэт пад старшынствам тав. Горына². Камітэт павінен быць зацверджаны СНК, таксама павінна быць пастанова СНК аб дазvole БАН склікаць канфэрэнцыю.

2. Апрача арганізацыйнага камітэту павінна быць складзена політычная камісія ЦК пад старшынствам аднаго з сакратароў ЦК. Члены політычнай камісіі павінны ўваходзіць у арганізацыйны камітэт.

3. Колькасны склад дэлегатаў — 150—170 чалавек, з іх 40—50 настаўнікаў, 15—20 навуковых працаўнікоў; 15—20 — ад розных устаноў; па 15 чалавек рабочых і калгаснікаў, астатнія — на запрашэньне навуковых працаўнікоў і кіраўнікоў культурных устаноў з іншых Саюзных Рэспублік.

Што датычыцца запрашэньня замежных дэлегатаў, я лічыў-бы, што калі трэба запрашаць, дык толькі ад Заходняе Беларусі, Польшчы і Чэха-Славакіі па 2—3 чалавекі.

4. Адносна прапануемага правапісу сказаць нічога не магу, бо ў НКА маецца толькі першапачатковы экзэмпляр, праўленага эк-

¹ Антон Мартынавіч Платун (1896—1938) — беларускі партыйны і дзяржаўны дзеяч. Акадэмік АН Беларусі (1931). Скончыў народнае вучылішча, атрымліваў адукацыю ў Нясвіжскім гарадскім вучылішчы. Удзельнік Першай сусветнай і грамадзянскай войнаў. З кастрычніка 1920 г. — загадчык аддзела Мазырскага павятовага камітэта КП(б)Б; з лютага 1923 г. — загадчык аддзела Барысаўскага павятовага камітэта КП(б)Б, памочнік пракурора. З 1925 г. — сакратар Слуцкага акружнага камітэта КП(б)Б. У 1927—1929 гг. — старшыня Цэнтральнага праўлення прафсаюза работнікаў асветы БССР і рэдактар часопіса «Профрух Беларусі». Член ЦК КП(б)Б у 1927—1933 гг., член ЦВК БССР у 1927—1933 гг., член прэзідыума ЦВК у 1931—1933 гг. У верасні 1929 г. — сакавіку 1933 г. — нарком асветы БССР. З 1933 г. — на партыйнай рабоце ў Заходняй Сібіры. Рэпрэсаваны ў 1937 г.

² П. В. Горын — у той час прэзідэнт Беларускай акадэміі навук.

зэмпляру — няма, у першапачатковым-жа экзэмпляры маецца цэлы шэраг мейсц, з якімі згадзіцца ніяк нельга і якія па майму ня трэба ўключаць у праэкт, які прапануецца БАН. (Мейсцы гэтыя на стар. 10, 12, 13, 14, 17 і інш.)

Час, які маецца яшчэ да скліканьня канфэрэнцыі, трэба скарыстаць на абгаварэньне правапісу ў друку, а таксама скласьці брыгады лінгвістых ў Менску, Магілёве і Гомелі дзеля таго, каб яшчэ больш стала, чымся ён прапрацаваны, прапрацаваць і каб настаўнікі-лінгвістыя маглі выступаць на канфэрэнцыі з сваімі думкамі.

Народны камісар асьветы БССР Платун.

*Нацыянальны архіў Рэспублікі Беларусь (далей — НАРБ).
Фонд. 4. Воп. 14. Спр. 142. Арк. 1.*

ДАКЛАДНАЯ ЗАПІСКА НАМЕСНІКА ДЫРЭКТАРА ІНСТЫТУТА МОВАЗНАЎСТВА Я. МАЦЮКЕВІЧА Ў АДДЗЕЛ КУЛЬТУРЫ І ПРАПАГАНДЫ ЦК КП(б)Б

Пасьля разгрому беларускага контр-рэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызму, пасьля ачышчэньня Акадэміі Навук ад нацдэмаўскіх элемэнтаў, якія асабліва шмат шкодзілі на лінгвістычным фронце, абноўлены склад супрацоўнікаў Інстытуту мовазнаўства паставіў перад сабою адну з першачарговых задач работы — рэформу беларускага правапісу. Да рэчы, нацдэмы дзесяць гадоў працавалі над гэтым пытаньнем і нічога не зрабілі, правапіс так і заставаўся забытым, цяжкім для карыстаньня.

Інстытут мовазнаўства працаваў над пытаньнем рэформы правапісу (поруч з слоўнікам) амаль год. Кожнае правіла вельмі доўга абгаварвалася, дыскутавалася, і ў рэшце праэкт быў складзены. Чым кіраваўся Інстытут мовазнаўства пры складаньні праэкту рэформы, падрабязна аб гэтым сказана ў дакладной запісцы, якая ў свой час была накіравана ў ЦК КП(б)Б. У аснову рэформы правапісу былі пакладзены наступныя прынцыпы:

а) спросьціць правапіс; б) адкінуць усё тое шкоднае, за што чапляліся і чаго прытрымоўваліся нацдэмы, праводзячы буржуазна-нацыяналістычныя тэндэнцыі; в) улічыць усе тыя змены, якія адбыліся ў мове ў выніку пераможнага сацыялістычнага будаўніцтва і г. д.

Праэкт правапісу апрача Інстытуту мовазнаўства абгаварваўся яшчэ на акадэмічнай нарадзе, дзе прысутнічалі прадстаўнікі розных інстытутаў акадэміі. Праэкт правапісу пасля гэтага быў здадзены ў друк. Праэкт набраны, але не надрукаваны. Прэзыдэнт Акадэміі т. Горын друкаваньне праэкту адклаў да вырашэньня гэтага пытаньня ў ЦК КП(б)Б. Трэба адзначыць, што Наркамасьветы, ДВБ¹ і інш. вельмі зацікаўлены, каб хутчэй было вырашана пытаньне аб правапісу, аднак калі паўстала пытаньне² аб сумеснай рабоце Інстытуту мовазнаўства з Наркамасьветы па правапісу, дык НКА, баючыся тут нарабіць памылак, катэгарычна адмовіўся разам працаваць. Такія паводзіны заўважаюцца наогул з боку раду адказных працаўнікоў. Такім чынам, рэформаю правапісу да гэтага часу займаўся выключна Інстытут мовазнаўства, між тым гэтае пытаньне надзвычайнай палітычнай важнасьці. Досыць сказаць, што на Украіне рэформаю правапісу займалася надзвычай аўтарытэтная камісія на чале з тав. Скрыпнікам³, на працягу дзесятку год, з прыцягненьнем да работы вялікай колькасьці ўстаноў і працаўнікоў; тое-ж самае можна сказаць і аб іншых рэспубліках СССР. Я гэта кажу для таго, каб падкрэсьліць, што справа рэформы правапісу, гэтай вялізарнай работы — справа ні аднаго Інстытуту мовазнаўства.

Мне здаецца, што зараз трэба было-б зрабіць наступнае:

1. Пераглядзець праэкт рэформы правапісу, складзены Інстытутам, у спэцыяльнай камісіі.
2. Надрукаваць яго, разаслаць на месцы, абгаварыць на сходах рабочых, настаўніцтва, пісьменьнікаў і г. д.
3. Арганізаваць абгаварэньне праэкту ў друку.
4. Суміраваць пасля гэтага ўвесь матар’ял.

¹ Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі.

² Выдзеленыя словы ўпісаны чарнілам.

³ Мікола Аляксеевіч Скрыпнік — украінскі дзяржаўны дзеяч, з 1929 г. — акадэмік Усеукраінскай акадэміі навук, з сакавіка 1927 г. па люты 1933 г. — народны камісар асветы. Абвінавачаны ў «нацыянал-ухілізме», скончыў самагубствам 7 ліпеня 1933 г.

5. Склікаць Усебеларускую канфэрэнцыю прадстаўнікоў рабочых, настаўніцтва, партыйна-савецкага друку, пісьменьнікаў з запрашэньнем лінгвістаў з саюзных рэспублік, дзе канчаткова абгаварыць рэформу правапісу.

11/III-1933 г.

Нам. дырэктара
Інстытуту мовы Я. Мацюкевіч.

НАРБ. Фонд 4. Воп. 14.
Спр. 142. Арк. 21—22¹.

З ПРАТАКОЛА ПАСЯДЖЭННЯ БЮРО ЦК КП(б)Б № 52 ад 4.5.1933 г.

Слухалі: Аб палітычнай камісіі па прагляду руска-беларускага слоўніка і новых правіл правапісу беларускай мовы.

Пастанавілі: 1. Палітычную камісію па прагляду руска-беларускага слоўніка і новых правіл правапісу беларускай мовы скласьці з наступных таварышоў: Шаранговіча (созыв), Жебровский², Чарвякова, Чарнушэвіча, Ляўкова, Поссэ, Брагінскага, Кудзелько.

2. Прапанаваць камісіі ў месячны тэрмін закончыць работу.

3. У працэсе работы ўсе узьнікаючыя пытаньні, маючыя прынцыповае значэньне, выносіць на абгаварэньне членаў Бюро ЦК і Сакратарыяту.

НАРБ. Фонд 4. Воп. 3. Спр. 101. Арк. 39.

¹ Дакумент часткова апублікаваны ў арт.: Платонаў Р. Моўная рэформа 1933 года. Пратэст БНТ у Вільні // Літаратура і мастацтва. 17—23 ліп. 1993 г. С. 5.

² Заўвага «созыв» і прозвішча Жеброўскага ўпісана ад рукі чарнілам.

ИЗ ПРОТОКОЛА КОМИССИИ БЮРО ЦК КП(б)Б ПО ВОПРОСУ СПРОЩЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ПРАВОПИСАНИЯ

23 июня 1933 г.

Председатель — т. Голодед.

Члены комиссии: Шарангович, Червяков, Чернушевич, Домбаль.

Присутствовали: Панкевич, Миколаев, Лыньков, Бузук, Матюкевич, Юргелевич, Бондаренко, Башкевич, Бравкович.

Слушали: Об рассмотрении проекта по спрощению белорусского правописания.

Высказались: Голодед, Шарангович, Червяков, Панкевич, Чернушевич, Бузук и Матюкевич.

Постановили: 1. Считать ненормальным, что до сего времени президиум Академии Наук не выполнил постановлений бюро ЦК от 11 апреля 1933 г. и не дал своего заключения по вопросу правописания белорусского языка, которое должен был дать в комиссию ЦК, согласно п. 2 постановления бюро ЦК, не позже 15 мая т. г., в связи с чем считать невозможным на сегодняшнем заседании Комиссии рассмотреть проект измененного правописания по существу.

2. Поручить Президиуму Академии Наук не позже 25.VI-33 дать свое официальное заключение в виде постановления президиума Академии по проекту белорусского правописания с тем, чтобы следующее заседание комиссии выделить 28.VI. сего года.

3. Поручить тт. Домбалью и Чернушевичу совместно с культпропом ЦК в 2-дневный срок разослать членам Комиссии больш полные материалы:

а) старое правописание, которым в настоящее время пользуются в школах и учебных заведениях;

б) проект нового правописания с подробным обоснованием необходимости изменений для того или другого правила правописания (исторический, научный материал);

в) решения и постановления партии и правительства по вопросам правописания, которые были изданы до настоящего времени.

4. Принять к сведению извещение т. Чернушевича, что коллегия НКПросвещения на 3-х заседаниях рассматривала этот во-

прос и вынесла свое официальное решение и что на этих заседаниях коллегии принимали участие и некоторые члены Президиума БАН.

5. Выделить ориентировочно срок созыва совещания по вопросу спрощения белорусского правописания 20—25 июля 33 г. Созыв и проведение совещания провести от имени НКП и БАН.

Поручить тт. Чернушевичу и Домбалью к следующему заседанию комиссии представить состав участников совещания, в частности Чернушевичу и Домбалью учесть предварительные предположения комиссии о составе совещания.

6. Тт. Голодеду и Шаранговичу окончательно выяснить вопрос о дальнейшей работе комиссии в отношении составления Русско-белорусского словаря.

Комиссия бюро ЦК КПБ: Голодед, Домбаль, Шарангович, Чернушевич, Червяков, Александрович.

НАРБ. Фонд 4. Воп. 14. Спр. 142. Арк. 162—163.

Інстытут Мовазнаўства Беларускай Акадэміі Навук

ГАЛОЎНЫЯ МОМАНТЫ СПРАШЧЭННЯ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ

У справе правядзення ленінскай нацыянальнай палітыкі пытанні мовы маюць вялізнае значэнне.

«Мова, — як кажа Ленін, — гэта важнейшы сродак людзкіх зносін», яна важнейшая зброя ў клясавай барацьбе. Таму асновапаложнікі марксызму надавалі такое важнае значэнне пытанням мовы, заўсёды клапаціліся аб тым, каб мова пралетарскага друку была даступнай шырокім масам. Указаўшы ў сваёй выразнай формуле на важнае азначэнне друку як зброі клясавай барацьбы, тав. Сталін падкрэслівае, што пры дапамозе гэтай зброі «партыя штодзённа гаворыць з рабочай клясай на патрэбнай ёй мове». І ў радзе партыйных і ўрадавых савецкіх пастановаў ня раз гэта палажэнне падкрэслівалася. Так, СНК СССР у 1927 г. выдае закон аб тым, каб дакуманты пісаліся яснай, даступнай масам мовай. Трохі пазней падобны загад быў выдан і СНК БССР.

Якое важнае значэнне мае ў сацыялістычным будаўніцтве мовазнаўства, відаць з пастановаў пленуму ЦК КП(б)Б аб выданні

руска-беларускага слоўніка, навуковай тэрміналогіі і іншай мовазнаўчай прадукцыі. Гэта прадукцыя павінна адпавядаць партыйнай лініі ў змаганьні за пралетарскі інтэрнацыяналізм, у змаганьні як супроць вялікадзяржаўніцтва — галоўнай небяспекі на даным этапе, так і супроць контр-рэвалюцыйнага нацдэмакратызму ў пытаньнях слоўніка, тэрміналогіі і правапісу. Нацдэмы, як беларускія, так і украінскія, якраз асабліва шкодзілі ў гэтай галіне, зрабіўшы мовазнаўчыя інстытуцыі цытадэлямі сваёй контр-рэвалюцыйнай дзейнасьці. [...]

Справа спрашчэньня беларускага правапісу зьяўляецца вельмі наспеўшай, паколькі роз[на]галосьці ў правапісе і неўнармаванасьць раду пытаньняў перашкаджаюць нашаму сацыялістычнаму будаўніцтву, адрываючы літаратурную мову як зброю клясавай барацьбы ад шырокіх мас пралетарыату і працоўнага сялянства. Ліквідаваць усе гэтыя раз[на]галосьці, дакончыць пачатую тав. Тарашкевічам справу, адбіць у новых арфаграфічных нормах зьмены, прынесеныя жыцьцём, адбіць вялікія сацыялістычныя зрухі, прынесеныя кастрычнікам, выкліканыя шпаркімі тэмпамі нашага сацыялістычнага будаўніцтва, — вось тыя вузлавыя задачы, якія стаялі перад інстытутам мовазнаўства ў яго працы ў галіне беларускага правапісу.

Новы, рэфармаваны правапіс павінен быць даступным для працоўных мас, павінен базавацца на мэтадычных запатрабаваньнях яго лёгкасьці ў школе. Выходзячы з гэтага, інстытут мовазнаўства захаваў фанэтычны прынцып, пакладзены ў аснову беларускай граматыкі для школ тав. Тарашкевічам, вязьнем польскага фашызму, лепшым і першым беларускім мовазнаўцам. [...] Аднак, як гэта зрабіў ужо часткова і тав. Тарашкевіч, напрыклад, у пункце аб перадачы асыміляцыі зычных па звонкасьці (вымаўляем «бліска», «прозьба», але пішам «блізка», «просьба»), інстытут мовазнаўства не праводзіць гэты прынцып да крайнасьці.

Інстытут у сваім праекце адмовіўся (як гэта даўно ўжо зроблена ў рускім і украінскім правапісе) ад перадачы на пісьме асыміляцыйнага памячэньня ў такіх выпадках, як *зьяньць, сьвет*. Правіла аб скасаваньні «ь» у прыведзеных выпадках дасць вялікую эканомію у паліграфічнай справе. Нарэшце, і пэдагагічная практыка паказвае, што на данае правіла вучні робяць вельмі часта памылкі, па-першае, ужо таму, што дзеля данага правіла прыходзіцца часта замяняць від слова або яго аснову (пішуць «камунізм», але «пры камунізьме»). Цалкам зразумела, чаму ад данага правіла ўжо даўно пачалі адступаць явачным парадкам, напры-

клад у такіх выпадках, як «гаспадарства», дзе, паводле зазначанага правіла, трэба было б пісаць «у гаспадарсьцье».

Як у пералічаных правілах, так і ў радзе іншых правіл Інстытутам быў узят цвёрды курс на паслядоўную прынцыповую вытрыманасць усяго праекту ў цэлым.

Калі інстытут адмовіўся ад вызначэння асыміляцыйнага памякчэння папярэдняга зычнага, з гэтага выцякае сама сабой неабходнасць скасаваць разнабой у перадачы разьдзяліцельнага гуку ў такіх выпадках, як «аб'ява», «пад'ехаць», з аднаго боку, і «зьява», «звьесці», з другога боку. У апошніх выпадках «ь» вызначаў ужо ня толькі разьдзяліцельны гук, але і асыміляцыйную мяккасць папярэдняга зычнага. Але на фоне правіла аб перадачы памякчэння «з» у такіх выпадках, як «звер», становіцца ясным, што гэтай мяккасці ня трэба вызначаць і ў такіх выпадках, як «зьява». Інстытут прапануе і тут перадаваць разьдзяліцельны знак праз апостраф: «зьява», «звьесці»¹. Таксама праект прапануе перадаваць апострафам раздзяліцельны знак і ў замежных словах: *Лявуаэ'е, манпас'е*.

У адносінах да злучэнняў карэнных зычных з суфіксальным «с» інстытут правёў фанэтычны прынцып: «брацтва», «брацкі», «ткацкі» і г. д. Але гэтаму правілу не супярэчыць захаванне этымалёгічнага прынцыпу ў такіх выпадках, як «гарадскі», «грамадства», якія паводле фанэтычнага прынцыпу трэба было б перадаваць на пісьме праз «гарацкі», «грамацтва». Сёнешняе напісанне «гарадзкі», «грамадзтва», механічна запазычанае з польскай арфаграфіі, зьяўляецца недарэчнасцю. Але ў адносінах да даных выпадкаў інстытут не правёў фанэтычнага прынцыпу, паколькі тут «ц» атрымалася ў выніку ранейшага асыміляцыйнага пераходу *д у т* (а зьліцьцё *тс* і ёсць *ц*), а гэты пераход, як мы гаварылі, на пісьме якраз ня перадаецца: «будка», а ня «бутка». [...]

Вялікае спрашчэнне павінна даць правіла, якім прапануецца ўвядзенне аднолькавага напісання праз «е» прыназоўніка «без» і адмоўя «не» (*не трэба, без волі*).

Падобнага ж роду меркаваннямі кіраваўся інстытут мовазнаўства, уводзячы правіла аб тым, што ў пачатку слоў (у тым ліку і ў прыназоўніку «у») галосная «у» як пасля зычнага, так і пасля галоснага павінна заўсёды заставацца нязьменнай (ня толькі *лепшым ударнікам*, але і *лепшы ударнік*). Гэтым новым правілам, якім напісанне пачатковага «у» уніфікуецца з правілам аб

¹ Так у тэксьце.

напісаньні пачатковага «і» (ужо даўно пішацца *яна ідзе*, хоць вымаўляецца *яна йдзе*), скасоўваецца цэлы рад выключэнняў, якія існавалі з ранейшага правіла (напрыклад, не скарачалася «у» ў замежных словах: дзяржаўны універсітэт і г. д.). Нарэшце, і педагогічная практыка сьведчыць аб тым, што на ранейшае правіла асабліва шмат было памылак у першых 2-х групах і каля 20 проц. у сярэднім, у першым канцэнтры. Часта і паэты адступалі ад гэтага правіла ў сваіх вершах.

Тымі ж мэтадычнымі запатрабаваннямі лёгкасці, апрача цэлага раду іншых меркаванняў, інстытут кіраваўся таксама, прапануючы правіла аб скасаваньні падвойных літар у такіх выпадках, як *гальлё, жыццё, збожжа*. Гэта зьмена, як найбольш радыкальная ў праекце, выклікае больш спрэчак, і таму трэба падрабязней спыніцца на гэтым правіле. [...]

Падоўжаныя зычныя, перадача якіх умоўным напісаньнем дзвёх літар і магла-б яшчэ мець некаторае апраўданьне, пашыраны толькі ў адной частцы беларускіх гаворак — у некаторых цэнтральных і паўночна-усходніх мясцовасьцях. У другой жа дыялектычнай паласе, а іменна ў паўднёва-заходніх, беларускіх дыялектах (на Мазыршчыне, Случчыне і далей на захад — у некаторых гаворках Заходняй Беларусі), захоўваюцца яшчэ старыя злучэньні з адным зычным і з «ь» пасля яго («гальё», «жыцё», «касьё»). Нарэшце, у трэцяй групе гаворак, да якіх пераважна адносяцца гаворкі Заходняй Беларусі (Ашмяншчыны, Слонімшчыны, Лідчыны, Саколышчыны і інш.), мы знаходзім ужо спрашчэньне падоўжанай зычнай на кароткую зычную («галё», «жыцё», «касе», «пытане» і г. д.). Магчыма, што тэрыторыя кожнай з гэтых дзвюх апошніх частак Беларусі, асобна ўзятая, будзе трохі меншай, чымся першая цэнтральная і паўднёва-ўсходняя частка, але ўзятыя разам — другая і трэцяя часткі — будуць у сярэднім складаць тэрыторыю, ня меншую ад тэрыторыі першай часткі, а для іх абедзвюх у аднолькавай меры не падыходзіць напісаньне «гальлё», «касьё», «пытаньне».

Чым жа кіраваўся інстытут, прапануючы ў сваім праекце як норму правапісу адбіцьце на пісьме непадоўжанага вымаўленьня? Па-першае, гэта адна з найбольш характэрных моўных асаблівасьцяў Заходняй Беларусі. У гэтым пункце інстытут кіраваўся важным указаньнем, даным правадыром партыі тав. Сталіным на XII зьездзе ЎсеКП(б), указаньнем аб тым, што пытаньні аб беларускай мове павінны вырашацца з улічэньнем таго, што «ёсьць і другая Беларусь у складзе іншых дзяржаў». Па-другое, з усіх

трох магчымых напісанняў гэта самае простае і лёгкае для школы. [...]

Вядома, што 10 аркушаў рускага тэксту даюць у перакладзе ў сярэднім каля 11 аркушаў. Колькі-ж грошай дарэмна выкідаецца з прычыны нерацыянальнага правапісу?!

Праект, як мы ўжо гаварылі, не праводзіць фанэтычны прынцып да крайнасці; ён бярэ прынцып у дыялектычным адзінстве з прынцыпам этымалёгічным (як, напрыклад, у пытанні аб «аканьні»), але галоўным, вядучым момантам, які ўлічваўся праектам, зьяўляецца сэмасыялёгічны (сэнсавы) момант. Так, напрыклад, упарадкоўваючы пытаньне аб «аканьні» ў складаных словах, інстытут выходзіў з сэма[н]тычнага (г. зн. сэнсавага) боку слоў. Прапануючы, з аднаго боку, напісаньне «чырвонаармеец», «колаварчэньне» і г. д. (г. зн. з націскам у абедзвюх частках слоў), інстытут, з другога боку, лічыць, што такія словы, як «канавал», трэба разглядаць як нескладаныя словы, паколькі другая частка гэтых слоў (*вал*) самастойнага сэнсу ня мае і асобна не ўжываецца. На падставе гэтага правіла абгрунтоўваецца і напісаньне лічэбнікаў: «шэсьцьсот», але «шаснаццаць», паколькі другая частка апошняга слова (*наццаць*) асобна ня ўжываецца. [...]

У разьдзеле аб правапісе слоў іншамоўнага паходжаньня інстытут узяў лінію на сьціраньне межаў паміж беларускімі і іншамоўнымі словамі, улічыўшы працэс іх асваеньня шырокімі працоўнымі масамі як адзін з этапаў стварэньня будучай інтэрнацыянальнай мовы.

Хіба можна сёньня лічыць замежнымі такія словы, як «камуна», «сацыялізм», або такія скрыжаваныя словы, як «калгас», «калгасьнік»? Ад старога правіла, якое не дапускала аканьня ў замежных словах, ужо фактычна пачалі адступаць (у савецкім пэрыядычным друку, у падручніках і інш.). І тав. Тарашкевіч у апошнім выданьні сваёй граматыкі кажа: «магчыма, што правядзецца аканьне адносна “о”: *прафэсар, маналёг*».

Прыняўшы аканьне ў замежных словах, інстытут, аднак, лічыць, што на даным этапе нельга яшчэ перанесці на гэтыя словы правіла аб яканьні: «тэлефон», а не «тэляфон».

Спрасьціў інстытут правапіс іншамоўных слоў, прапанаваўшы пісаць заўсёды «і» пасля «с», «з»: ня толькі «сінус», «азімут», але і «сістэма», «фізіка». Старое правіла было вельмі цяжкім: трэба было ведаць, дзе ў лацінскай мове «і», а дзе «ігрэк», ды нават і яно не заўсёды вытрымлівалася (напрыклад, у слове *уні-вэрсытэт*). Прыняўшы правіла аб заўсёдным напісаньні «і» па-

сьля «з», «с» не пярэчыць беларускай фанэтыцы, паколькі ў беларускіх словах пасья гэтых зычных можа быць «і»: *зіма, сіла*.

У разьдзеле аб правапісе іншамоўных слоў інстытут адкідае вялікадзяржаўніцкую тэндэнцыю гэтыя словы перадаваць абавязкова ў рускім вымаўленьні (*лампа, дзірэктар* або *дзірэктар*); але, з другога боку, праект не дапушчае вульгарызацыі іншамоўных слоў, якую праводзілі ў сваёй шкодніцкай рабоце нацдэмы, а таксама праводзяць нацыянал-фашысты Заходняй Беларусі. Праект прапануе, напрыклад, заўсёды перадаваць іншаземнае *f* толькі праз *ф*: *фабрыка, форма*, а не *хвабрыка, хворма, торп*.

Праект прапанаваў правіла аб тым, што ў словах іншамоўнага пахаджэньня суфікс *-ір-*, як правіла, прапускаецца (*канстатаваць* і г. д.), з другога боку, агаварыўшы тыя выпадкі, у якіх пашырылася вымаўленьне з *-ір-* (*будзіраваць, вар'іраваць, суміраваць*). Ясна, што пры напісаньні гэтых слоў бяз *-ір-* атрымалася б непажаданае супадзеньне з адпаведнымі амонімамі (*будаваць, вар'яваць, сумаваць*).

Праект унармаваў правілы аб марфалёгічным асваеньні іншаземных слоў, прапанаваўшы словы тыпу «бары», «алюміні» пісаць з канчаткам «ый», «ій» і скланяць іх як беларускія словы тыпу «май». Таксама і такія словы, як «камуніст», павінны быць пераведзены з марфалёгічнай катэгорыі прыметнікаў («камуністы», «камуністага» і г. д.) у катэгорыю назоўнікаў («камуніст», «камуніста»).

У разьдзеле аб правапісе прозьвішчаў і геаграфічных назваў прыняты правілы, якімі вымагаецца на пісьме адбіцьцё асаблівасьцяй тэй мовы, з якой узяты гэтыя імёны, але пры ўмове, каб перадача гэтых асаблівасьцяй не супярэчыла асноўным фактам беларускай фанэтыкі — «аканьню», зьмене «в» на «ў» у канцы слоў і перад зычнымі, правілам аб напісаньні галосных пасья зацьвярдзелых галосных¹ і г. д.: *Варашылаў, Чэрнышэўскі* і г. д.

У разьдзеле марфалёгіі адзначым больш важныя моманты. Змагаючыся з нацдэмаўскімі тэндэнцыямі адштурхоўвацца ад граматычных форм, аднолькавых з рускай мовай (хоць яны і пашыраны ў беларускіх гаворках), праект у формах давальнага і меснага склонаў множнага ліку слоў мужчынскага і ніякага роду прапануе варыянты на *-ам* і *-ом* (*братам* і *братом*), на *-ах* і *-ох* (*у гарадох* і *ў гарадах*). Таксама і для другой асобы множнага ліку

¹ Трэба: зычных.

загаднага ладу дапускаецца два варыянты: *насіце, кажыце і нясеце, кажэце*.

Нарэшце, праект узаконьвае формы дзеяпрыметнікаў абодвых часоў абодвых станаў (*існуючы, -ая, -ае; існаваўшы, -ая, -ае; эксплёатуемы, эксплёатаваны і г. д.*). Гэтыя формы, супроць якіх так змагаліся нацдэмы, вельмі прагрэсуюць у літаратурных мовах, якія ня могуць бяз іх абыйсціся, і таму іх уводзіць у норму беларускай літаратурнай мовы і тав. Тарашкевіч. Ясна, што аргументацыя нацдэмаў, якія, спасылаючыся на адсутнасць гэтых форм у архаічных гаворках, лічылі іх вынікам рускага ўплыву, толькі выдае іх шкодніцкія тэндэнцыі і варожыя пралетарыяту ўстаноўкі.

Прапануючы на абгаварэнне шырокіх колаў пралетарскай грамадзкасці асноўныя прынцыпы спрашчэння беларускага правапісу, інстытут просіць ўсе заўвагі па праекту рэформы дасылаць у Інстытут Мовазнаўства БАН.

Звязда. 28 чэрвеня 1933 г.

ИЗ ПРОТОКОЛА КОМИССИИ БЮРО ЦК КП(б)Б ПО ВОПРОСУ СПРОЩЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ПРАВОПИСАНИЯ

29 июня 1933 г.

Председатель — т. Голодод.

Члены комиссии: Шарангович, Чернушевич, Домбаль, Александрович, Червяков.

Присутствовали: Лыньков, Бузук, Матюкевич, Юргелевич, Панкевич, Башкевич.

Слушали: Об измененном проекте белорусского правописания, представленном БАН, НКП и Институтом языковедения.

Высказались: Матюкевич, Александрович, Чернушевич, Голодод, Юргелевич.

Постановили:

Правила 1, 2, 3 — принять.

Правило 4 — поручить институту Языковедения, на основе мнения мнений на комиссии, еще раз проработать это правило и до следующего заседания комиссии дать свое предложение.

Правила 5 и 6 — оставить, как намечено в новом проекте.

Правило 7 — Принять в редакции института языковедения, но с этого правила выбросить слова: «сваечасовы», «сваеасаблівы», «землеўпарадкаванне», обязавши институт языковедения к следующему заседанию представить правила на перечисленные и аналогичные к ним слова.

Правило 8 — отклонить предложение Института языковедения, оставив это правило в существующей форме, это значит, что уживается с начала слова «у» длинное и «у» краткое. Например, когда предварительные слова оканчиваются на гласную букву, то в следующем слове пишется «у» краткое: *лепшы ўдарнік*; когда предварительное слово оканчивается на согласную букву, то в следующем слове пишется «у» длинное: *лепшым ударнікам*.

Следующее заседание наметить на 1.VI. в 10 час.

Члены комиссии: Голодод, Шарангович, Червяков, Домбаль, Александрович, Чернушевич.

НАРБ. Фонд 4. Воп. 14. Спр. 142. Арк. 164.

ИЗ ПРОТОКОЛА КОМИССИИ БЮРО ЦК КП(б) ПО ВОПРОСУ СПРОЩЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ПРАВОПИСАНИЯ

3 июля 1933 г.

Председатель — т. Голодод.

Члены комиссии: Шарангович, Червяков, Чернушевич, Домбаль, Александрович.

Присутствовали: Бузук, Панкевич, Башкевич, Юргелевич, Матюкевич.

Слушали: Измененный проект белорусского правописания, представленный БАН, НКП и Институтом Языковедения.

Постановили:

Правило 46 — принимается. После правила 46 ввести следующее правило в редакции подкомиссии т. Чернушевича: «Собственные личные белорусские имена пишутся по желанию их носителей, например: *Васіль альбо Базыль, Восін альбо Язэп*.

Имена других языков записывающа белорусскими буквами согласно основных правил белорусской фонетики, но не переводятся как в полном письме, так и в сокращенном, например *Iosif Visaryёnaviç Staliн, I. В. Staliн*.

Правила 47, 48, 49, 59 — принимаются.

Правило 51 — принимается. Но с этого правила с 3-го абзаца вычеркнуть слова «Ілліч», и написание этого слова подчинить принятому правилу — 46, это значит надо написать «Ільіч».

Правила 52, 53, 54 — принимаются.

Правило 56. Принять в редакции нового проекта, допуская и другие окончания, как это намечено в поправках подкомиссии т. Чернушевича, например: *арцеляў — арцелей, сенажацў — сенажацей*.

Правила 57 и 58 — принимаются.

Правило 59 — принимается, но слова «дзецьмі», «людзьмі», «коньмі» можно писать и так: *дзецямі, людзямі, канямі* и т. д.

Правила 60, 61, 62, 63, 64 — принимаются.

Правило 65 принимается, как это намечено Институтом языковедения, но во 2-м абзаце этого правила вместо слов «маей», «тваей», «сваей», «чыей» надо писать: *маёй, тваёй, чыёй, сваёй*. Эти слова так пишутся во всех склонениях, например: не *маею*, а *маёю* и т. д.

Правила 66—69 принимаются в редакции Института языкознания.

Правило 70 принимается в редакции Института языкознания, но в именах прилагательных мужского и среднего родов, а также местоимения и имена числительные, которые склоняются по родах в местном склонении¹, могут иметь окончание *-ае, -яе*, например: *ударнае, зімняе*.

Институту языковедения сформулировать правила на эти примеры.

Правила 71—74 — принимаются.

Правило 75 — Принять следующее правило: Первое спряжение первое лицо — окончание слова не на *-ом, -ем* (под ударением), как это предлагается Институтом языковедения, а установить окончание слова на *-ем, -эм*. Например, не *бяром*, а *бярэм*, не *сцеражом*, [а] *сцеражэм*, не *ідзём*, а *ідзем*, не *кладзём*, а *клазем*.

¹ Месным склоне.

Первое спряжение второе лицо — всегда писать *-е*. Например, не *кладзяцё*, а *кладзеце*, не *несяцё*, а *несеце* и т. д. Из этого абзаца совершенно вычеркнуть примечание.

Правило 76 — принять.

Институт языковедения проработать некоторые особенности синтаксического правила.

Следующее заседание наметить на 4.VII в 9 час.

Члены комиссии: Голодед, Шарангович, Домбаль, Червяков, Чернушевич, Александрович.

НАРБ. Фонд 4. Воп. 14. Спр. 142. Арк. 165—166.

ИЗ ПРОТОКОЛА КОМИССИИ БЮРО ЦК КП(б)Б ПО ВОПРОСУ СПРОЩЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ПРАВОПИСАНИЯ

4 июля 1933 г.

Председатель — т. Голодед.

Члены комиссии: Шарангович, Червяков, Чернушевич, Александрович, Домбаль.

Присутничали: Панкевич, Бузук, Матюкевич, Юргелевич, Вашкевич¹.

Слушали: Измененный проект белорусского правописания, представленный БАН, НКП и Институтом Языковедения.

Постановили:

Правило 77. Считать необходимым введение в соответствующее правило правописания деепричастие и глагол, когда они отмечают социальный смысл. Например: «пануючы клас» вместо «пануючая кляса» или «кляса, якая пануе». В остальных случаях деепричастие не вводится, а написание соответствующих слов подчиняется прежнему правописанию.

Институту языкознания дополнительно проработать этот вопрос и сформулировать надлежащее правило, исходя из указанного принципа.

¹ Верагодна, павінна быць: *Башкевич*.

Правило 78. Принять. Вычеркнуть из 2-го абзаца слова «недамагаецца» и включить в первый абзац. Писать это слово, когда надо, отдельно «не дамагаецца».

Правила 79—82 — принимаются.

Правило 83 — принять в редакции нового проекта, как это намечено Институтом языковедения, поручив ему уточнить это правило таким образом, чтобы слова «часовы ўрад», «рада беларускай грамады» и т. д. писались бы с малой буквы.

Правило 84 — принять.

Правило 7 — Принять следующее письмо слов: «сваечасовы», «сваеасаблівы», «землеўпарадкаванне» и т. д. Вопрос насчет написания *дз*, *дж* разрешить отдельно.

Поручить Институту языковедения проработать этот вопрос и широко обсудить на собрании учителей и писателей, также в общественных организациях и в печати. Вернуться до обсуждения этого вопроса — о буквах *дз*, *дж* — после Всебелорусского совещания по спрошению белорусского правописания.

Поручить НКП и БАН на протяжении 3-х дней представить обоснованную докладную записку по вопросу спрошения белорусского правописания с достаточным обоснованием внесенных изменений и с развернутой критикой прежних установок в белорусском правописании, которые проводились нацдемовскими элементами.

Созвать всебелорусское совещание по вопросу белорусского правописания на 1.VIII. 33 г.

Поручить Чернушевичу и Домбалью внести предложения по вопросу повестки дня и о составе участников совещания.

Эти материалы разослать всем членам комиссии не позже 5.VII и провести опросом членов комиссии.

Члены комиссии: Голодод, Шарангович, Червяков, Чернушевич, Домбаль, Александрович.

НАРБ. Фонд 4. Воп. 14. Спр. 142. Арк. 167—168.

З ПРАТАКОЛА ПАСЯДЖЭННЯ БЮРО ЦК КП(б)Б № 58 АД 21.7.1933 г.

Слухалі: Пытанні беларускага правапісу (т. Чарнушэвіч).

Пастанавілі: Згадзіцца з прапановай т. Чарнушэвіча аб паясылцы проэктаў новага беларускага правапісу на разгляд культпропа ЦК УсеКП(б).

НАРБ. Фонд 4. Воп. 14. Спр. 142.

З ПРАТАКОЛА ПАСЯДЖЭННЯ БЮРО ЦК КП(б)Б № 65 АД 27.8.1933 г.

Слухалі: Аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу.

Пастанавілі: 1. Пастанову СНК БССР аб зьменах і спрашчэньні беларускага правапісу зацьвердзіць.

2. Прапанаваць рэдакцыям цэнтральных газэт мабілізаваць вакол гэтага дэкрэта пралетарскую грамадзкасьць шляхам зьмяшчэньня ў газэтах спэцыяльных артыкулаў, перадавіц і г. д.

3. Пастанову апублікаваць на відным мейсцы.

НАРБ. Фонд 4п. Воп. 3. Спр. 114. Арк. 56.

НОВЫ БЕЛАРУСКІ ПРАВАПІС

[...] Толькі кастрычнік, толькі пролетарская дыктатура, толькі наша большэвіцкая партыя, партыя Леніна-Сталіна, адкрылі шлях да сапраўднага і магутнага росквіта беларускай нацыянальнай культуры, соцыялістычнай па свайму зместу.

Толькі пры братэрскай штодзённай дапамозе ўсяго пролетарыята СССР савецкая Беларусь здолела разбіць ланцугі няволі, прагнаць прэч акупанцкія банды і цяпер пераможна будзе соцыялізм.

Нас прывялі да сёнешніх перамог у баёх за соцыялізм, да сёнешніх найвялікшых поспехаў на фронце нацыянальна-культурнага будаўніцтва выпрабаваны капітан краіны пролетарскай дыктатуры СТАЛІН і большэвіцкая партыя.

Партыя разграміла і носьбітаў галоўнай небяспекі ў нацыянальным пытанні — ухільстаў да вялікадзяржаўнага шавінізма, і мясцовых нацыяналістаў — як ворагаў ленінскай нацыянальнай палітыкі, ворагаў соцыялістычнага будаўніцтва.

Але вораг яшчэ недабіт. Ён яшчэ супраціўляецца і спрабуе павярнуць назад кола гісторыі. Толькі формы, прыёмы і тактыка яго супраціўлення цяпер новыя, іншыя. Вораг прыстасоўваецца да новай абстаноўкі, мяняе зброю ў сваім арсенале, перафарбоўваецца як хамелеон.

Галіна мовы — таксама ўчастак класавай барацьбы. Беларускія нацыянал-дэмакраты працягнулі свае шкодніцкія рукі і сюды — у галіну мовы, тэрміналогіі, граматыкі.

Яны, абвясціўшы сябе манапольнымі «абаронцамі чыстаты роднага слова», ператварылі тагочасны інстытут мовы пры Акадэміі Навук у цытадэль контр-рэвалюцыі.

Ад іх кожнага выступлення так і палыхала звярыная нянавісць да пролетарыята, да справы пролетарскай дыктатуры.

Назад да сярэднявяковых архаізмаў і на шлях адкрытай паланізацыі беларускай мовы — вось чаго дамагаліся «абаронцы чыстаты роднага слова».

Выкрэсліць пролетарыят як рашаючы фактар культурнага будаўніцтва і новага словатварэння, пабудаваць бар’ер паміж беларускай мовай і мовай працоўных іншых рэспублік СССР, і перш за ўсё — рускай мовай, паставіць мову на службу інтэрвенцыі і буржуазнага нацыяналізма — вось куды мецілі контр-рэвалюцыйныя нацдэмы.

Успомнім, з якім шаленствам Ластоўскія, Лёсікі і іх паслядоўцы імкнуліся выгнаць з беларускай мовы ўсякае новае рэвалюцыйнае слова, напрыклад слова «пролетарыят», і замяніць яго словам «убовства».

Або як той жа Ластоўскі з пенай у роце выступаў супроць слова «Беларусь», называючы яго «словам маскоўскім». І гэта прафесар ад контр-рэвалюцыі настойліва дамагаўся замены слова «Беларусь» словам «Крывія».

Фактаў можна падаць колькі хочаце. «Зямляробства» ў патрыётаў «Крыўскай дзяржавы» ператвараецца ў «рольніцтва», «бядняк» — у «злыдня», «калектыў» — у «сябрыну». Ужо самі па сабе гэтыя прыклады красамоўна паказваюць, як нацдэмы ператваралі мову ў сродак, у зброю, у інструмант сваіх контррэвалюцыйных планаў.

За рознымі pseўдавучонамі спрэчкамі і акадэмічнымі дыскусіямі аб тым, як павінна гучэць тое ці іншае слова і як паставіць тую ці іншую літару, вораг хаваў камень за пазухай, нож за спіной. [...]

Параўнайце дзейнасць украінскіх нацыяналістаў з практыкай беларускага нацыянал-дэмакратызма. Якое кроўнае падабенства! Рыбак рыбака ўбачыў здалёк. Шумскія, Баданы і іншыя украінскія нацыяналісты скарысталі кафедры, трыбуны, скарысталі розныя дыскусіі і спрэчкі аб граматыцы, каб было зручней і бяспечней ажыццяўляць свае шпіёнска-інтэрвенцыйніцкія планы і сеяць буржуазна-нацыяналістычную ідэалогію.

А хіба беларускія нацдэмы не ішлі і не ідуць па такім жа шляху — шляху шкодніцтва, здрады, шпіёнажа, вернай службы падпальшчыкам новай антысавецкай інтэрвенцыі?

Раней, чым выступіць са сваёй «абаронай чыстаты роднага слова», гэтыя прадажныя лакеі замежнага імперыялізма расставілі сваіх людзей у органах асветы, у навуковых інстытутах, у Акадэміі Навук. І адтуль імкнуліся насадзіць «самабытную культуру» беларускай буржуазіі і кулацтва, апутаць моладзь нацыяналістычнай ідэалогіяй.

Нацдэмаўскія рыцары «крывіі» змыкаліся і змыкаюцца з усімі ворагамі партыі, з усімі ворагамі пролетарыята і працоўнага сялянства — ад замежных нацыянал-фашыстаў да махровых айчынных вялікадзяржаўнікаў.

Наша партыя разграміла беларускі контр-рэвалюцыйны нацыянал-дэмакратызм як тэорыю і практыку рэстаўрацыі капіталізма.

Цэнтральны камітэт КП(б)Б пад кіраўніцтвам першага сакратара ЦК тав. ГІКАЛО з усёй большэвіцкай рашучасьцю ўскрыў новыя манеўры разгромленага, але яшчэ недабітага нацдэмаўска-кулацкага ахвосця, якое часта выступае цяпер пад фальшыва-нацыянальным сцягам.

Партыя паказала масам, што хаваецца за гэтым абшарпаным і брудным сцягам, падфарбаваным у фальшыва нацыянальны колер, — контр-рэвалюцыйны сабатаж, шалёныя спробы здыхаючага ворага затармазіць соцыялістычнае наступленне.

Указанні ЦК УсеКП(б) аб памылках беларускай партарганізацыі, дапушчаных у нацпытанні, паслужылі гіганцкім рухавіком мабілізацыі ўсёй КП(б)Б на большэвіцкае ажыццяўленне нацыянальнай палітыкі Леніна-Сталіна, за пролетарскі інтэрнацыяналізм.

Пастанова СНК БССР аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу, — магутная зброя барацьбы за далейшы росквіт беларускай, нацыянальнай па форме і соцыялістычнай па свайму зместу, культуры.

Пастанова СНК рашуча вымятае бруд, занесены нацдэмамі ў беларускі правапіс, усе нацыянал-дэмакратычныя ўплывы і скажэнні беларускай мовы. Пастанова СНК падпарадкоўвае правапіс задачам барацьбы за пролетарскі інтэрнацыяналізм і рашуча палягчае масам вывучэнне беларускай пісьменнасці.

Невыпадкова ўжо зараз там-сям чутны галасы супроць гэтай гістарычнай пастановы. Адкуль, з якога лагера яны ідуць? З лагера яшчэ нявыкрытых, захаваўшых свой сапраўдны твар нацдэмаўскіх паследкаў. З лагера ворагаў партыі, ворагаў ленінскай нацыянальнай палітыкі. З лагера тых рэваншысцкіх элементаў, якія зноў прабуюць узняць ушчэнт скампрамэтаваны і зганьбаваны плямай здрады прадажны сцяг беларускага нацыянал-дэмакратызма.

Новы правапіс — зброя ў барацьбе за пролетарскі інтэрнацыяналізм. Толькі партыя, выхаваная Леніным-Сталіным, можа так упарта, рашуча і паслядоўна ажыццяўляць нацыянальную палітыку. КП(б)Б на чале з ЦК да канца выкрывае і разбівае ўсе нацдэмаўскія «ўстановачкі» і на фронце мовазнаўства. У сувязі з гэтым новы правапіс ёсць адно з канкрэтных выяўленняў той барацьбы, якую вядзе партыя за будаўніцтва нацыянальнай па форме і сацыялістычнай па свайму зместу культуры.

На жаль, гэту ісціну яшчэ не разумеюць некаторыя таварышы. Наадварот, за апошні час заўважаліся тэндэнцыі сярод асобных работнікаў, накіраваныя на замазванне памылак і скажэнняў, якія мелі і маюць месца ў Беларускай Акадэміі Навук, у прыватнасці ў інстытуце мовазнаўства, дзе нацдэмаўскае ахвосце прапавала і прабуе пад рознымі прадлогамі працягваць свае ідэі.

Вышэй класавую пільнасць!

Мацней удар па галоўнай небяспецы ў нацпытанні — ухілу ў бок вялікадзяржаўнага шавінізма!

Мацней удар і па малейшых праяўленнях мясцовага нацыяналізма, па малейшых рэваншысцкіх вылазках недабітага нацдэмаўскага ахвосця!

Партарганізацыі абавязаны прыняць удзел у далейшай распрацоўцы правапіса, яны абавязаны растлумачыць кожнаму пролетарыю, кожнай работніцы, кожнаму калгасніку і працоўнаму аднаасобніку значэнне пастановы СНК БССР для таго, каб мабілізаваць іх на далейшую барацьбу за нацыянальную палітыку Леніна-Сталіна, за росквіт беларускай нацыянальнай культуры, сацыялістычнай па свайму зместу, за пролетарскі інтэрнацыяналізм!

Звязда. 16 верасня 1933 г.

СУТНАСЦЬ РЭФОРМЫ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСА

**(З прамовы тав. М. М. Галадзёда на прыёме дэлегацыі
пісьменнікаў, настаўнікаў і навуковых работнікаў)**

Дэкрэт урада БССР аб рэформе беларускага правапіса — дакумант найвялікшай палітычнай важнасці. Гэты акт — магутная зброя ў барацьбе за ленінскі інтэрнацыяналізм, за далейшы росквіт беларускай культуры і, у прыватнасці, мовы.

¹ Даведка пра Мікалая Галадзёда змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 44.

Яго значэнне перш за ўсё ў тым, што ён рашуча ачышчае беларускую мову ад варожых уплываў контр-рэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызма, ад сярэдневяковых архаізмаў і буржуазных вульгарызмаў, насаджаных беларускай нацыяналістычнай контр-рэвалюцыяй.

Пролетарыі, калгаснікі і ўсе працоўныя нашай краіны атрымліваюць найшырэйшыя магчымасці для сапраўднага вывучэння беларускай пісьменнасці.

Дэкрэт СНК узбройвае масы на барацьбу за пролетарскі інтэрнацыяналізм, за нацыянальную палітыку Леніна-Сталіна.

Наш дэкрэт выклікаў цэлы перапалох, воўчы лямант у лагеры замежных нацыянал-фашыстаў. Лупкевічы, Астроўскія, Станкевічы і таму падобныя агенты імперыялізма завывлі аб «паходзе на беларускую мову», абліваючы наш дэкрэт патокамі гуснай хлусні.

Раз вораг шалее ад бяссільнай злобы, стала быць удар трапіў у цэль. Шалёства замежных нацыянал-фашыстаў зусім зразумела. Прадажныя прыхвасні фашызма бачаць крах сваіх антысавецкіх інтэрвенцыянісцкіх планаў, разгром сваіх аднадумцаў — унутранай нацыяналістычнай контр-рэвалюцыі — беларускіх нацыянал-дэмакратаў.

Было б, аднак, шкоднай памылкай думаць, што справа вырашаецца адным апублікаваннем дэкрэта. Задача заключаецца ў найшырэйшай прапагандзе палітычных задач рэформы беларускага правапісу, у штодзённай нястомнай барацьбе за іх практычнае ажыццяўленне. [...]

Мова — участак класавай барацьбы. Яе рост, развіццё, узбагачэнне новымі словамі залежыць ад сацыяльна-эканамічных умоў, ад вытворчых адносін.

З новай тэхнікай, з новымі вытворчымі адносінамі прыходзяць і новыя словы. Вазьміце, напрыклад, слова «трактар». Раней не было ў нас трактара, не было гэтага слова і ў беларускай мове. Цяпер слова «трактар» арганічна ўрасло ў нашу мову, як і іншыя, звязаныя з трактарам словы — карбюратар, каленчаты вал, поршань і т. д. і г. д.

Контр-рэвалюцыйныя беларускія нацдэмы ўсімі сваімі і сваіх агентаў сіламі імкнуліся выгнаць з нашай мовы ўсякае новае слова, замяніць яго «самабытнай» адсябцінай.

Слова «поршань», напрыклад, нацдэмы рашылі замяніць словам «саўгач». Які беларус, які беларускі рабочы, калгаснік зразумее, што такое «саўгач»? Якая навуковая і практычная карысць

ад гэтага мёртванароджанага, выдумананага слова, зусім незразумелага працоўным масам!

Чаго дабіваліся нацдэмы, засмечваючы нашу мову такім хламам, насаджаючы ў яе розныя архаізмы і паланізмы? Іх мэта — адарваць беларускую мову ад жыцця беларускіх рабочых і сялян, зрабіць яе незразумелай для беларускіх працоўных мас.

Контр-рэвалюцыйныя нацдэмы імкнуліся пабудаваць штучны, непраходны бар'ер паміж мовай беларускіх працоўных мас і рускай мовай, мовай рускіх рабочых і сялян.

За гэтым хавалася інтэрвенцыянісцкае нутро беларускага буржуазнага нацыяналізма з яго прагнасцю ператварыць БССР у калонію імперыялізма, адарваць нашу краіну ад вялікага Саюза Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік.

Ад таго так і шалеюць на старонках сваіх брудных лісткоў замежныя нацыянал-фашысты. Наш дэкрэт аб рэформе беларускага правапісу выбівае глебу з-пад антысавецкіх нацдэмаўскіх замыслаў.

І як убогі, як нікчэмны спробы Луцкевічаў, Астроўскіх і К^о «навукова» абгрунтаваць сваю раз'юшаную кампанію супроць нашай рэформы, як бяссільны іх спробы «навукова» даказаць, што наш дэкрэт «русіфікуе беларускую мову»?! [...]

Якая ж патрэба перарабляць, выдумваць новыя назвы тых рэчаў, якія прыходзяць к нам у жыццё, у быт, на вытворчасць? Такой патрэбы няма і не можа быць.

У беларускай мове ёсць слова «лампа». Гэта не беларускае слова, але ім шырока і штодзённа карыстаюцца і на Заходняй Беларусі, і ў нас у БССР. Яно прывілося ва ўсіх нашых слоўніках як карэннае слова. Лампа вынайджена не ў нас, не ў Беларусі і не ў Расіі, а ў Германіі. Гэта слова прывілося і ў беларускай, і ў рускай мовах, і ні адзін мовазнаўца не рызыкне прапанаваць выкрэсліць гэтае слова. Не павярнуўся язык зрабіць падобную прапанову і ў нацдэмаў, хоць слова «лампа» — зусім не беларускае слова.

У даным выпадку Луцкевічы і астроўскія і не думаюць узнімаць лямант аб «паходзе» на беларускую мову, аб тым, што яна «русіфікуецца».

А вось калі да нас прыходзяць трактар з поршнем і мы называем гэтыя рэчы так, як яны называюцца, — трактарам і поршнем, а не нейкімі высмактанымі з пальца «саўгачамі», то ўся гэта нацыянал-фашысцкая зграя пачынае выць аб «паходзе».

Такая яна, «аб'ектыўная навука» па нацыянал-фашысцку.

Наш дэкрэт уводзіць рад інтэрнацыянальных слоў, якія будуць пісацца не па правілу беларускага «акання», а праз «о», скажам, словы *соцыялізм, рэвалюцыя, камуніст, большэвік, совет*.

Што траціць беларуская мова ад гэтага, ці ёсць гэта «русіфікацыя»?

Пролетарскі інтэрнацыяналізм — баявы сцяг нацыянальнай палітыкі ЛЕНІНА-СТАЛІНА.

Дэкрэт СНК — новы і смелы рашучы крок наперад па шляху інтэрнацыяналізацыі нашай мовы, па шляху росту мовы, выхавання працоўных мас у духу ленінскага інтэрнацыяналізма. [...]

Навошта перарабляць інтэрнацыянальныя словы, выдумваць для іх новыя назвы, чаго дабіваліся, да чаго імкнуліся контр-рэвалюцыйныя беларускія нацдэмы, прыкрываючыся антысавецкай, буржуазна-кулацкай «тэорыяй» аб «самабытнасці» беларускага народа?

Вазьміце слова «большэвік». Яно ўжо даўно стала інтэрнацыянальным словам. Гэта слова вымаўляецца і пішацца і ў англійскай, і ў французскай, і ў іншых мовах так, як і там, адкуль яно прыйшло, — у рускай мове.

Слова «большэвік» пішацца і ў іншых замежных мовах так таму, што яно ўзнікла ў рускай мове і сімвалізуе сабой цэлую сацыяльна-палітычную эпоху, палітычны рух пролетарыята. Для старога грамадства, для капіталізма яно сімвалізуе іх пагібель. Для нас, для сусветнага пролетарыята яно — сімвал, сцяг барацьбы за перамогу міжнароднай пролетарскай рэвалюцыі, за справу камунізма.

Слова «комуна» з часоў парыжскай камуны стала сімвалам, сцягам класавай барацьбы для пролетарыяў усяго зямнога шара. Слова «совет» — сімвал дзяржаўнай формы дыктатуры пролетарыята. Чаму ж нам гэта слова «савет», наша кроўнае роднае слова не пісаць так, якім яно ёсць? Слова «совет» у нашым разуменні — сцяг, пад якім пролетарыят перамог у дні Окцябрскай рэвалюцыі на чале з партыяй Леніна, і таму Луцкевічы і Астроўскія так баяцца, так шалеюць ад гэтага слова.

Рэформа беларускага правапіса зусім яшчэ не азначае, што з буржуазным нацыяналізмам ужо ўсё пакончана, што нацыяналдэмакратычныя плыні канчаткова выгнаны. Мы ачышчаем форму, а змест павінен быць яшчэ ачышчаны. І тут неабходна асаблівая класавая пільнасць, мабілізацыя ўсіх нашых навукова-культурных сіл, усёй пролетарскай грамадскасці.

Напішыце згодна правілам любога правапіса — рускага або беларускага — слова «саўгач». Ці вы напішыце па беларуску — «саўгач», ці па руску — «совгач» — змест не мяняецца. І ў пер-

шым, і ў другім выпадках гэта слова з’яўляецца незразумелым, чужым і для беларускіх рабочых і сялян, і для рускіх рабочых і сялян, бо яно мёртванароджанае, выдумане з пэўнымі нацыянал-дэмакратычнымі буржуазнымі мэтамі слова. Гэтыя мэты заключаюцца ў тым, каб аддзяліць беларускую мову ад рускай для падрыхтоўкі адрыва БССР ад Саюза Савецкіх Соцыялістычных Рэспублік. Нацдэмаўскія планы імперыялістычнай інтэрвенцыі праводзіліся і на мовазнаўчым фронце. [...]

Пры распрацоўцы нашай рэформы мы перш за ўсё імкнуліся наблізіць літаратурную мову да фанетычнай, сапраўднай народнай мовы. Гэтаму вучыў нас вялікі тэарэтык марксізма Энгельс у адной са сваіх прац, высмейваючы англіійскую граматыку за яе адрыў ад народнай англіійскай мовы. [...]

Мы і ставім сваёй задачай цяжней прыблізіць літаратурную беларускую мову, беларускі правапіс да сапраўднай народнай мовы беларускіх рабочых і сялян, ачысціць яе ад усіх і ўсякіх сярэднявяковых архаізмаў і «самабытнай» нацдэмаўскай адсябязіцы.

Мы не збіраемся палемізаваць з усімі гэтымі Луцкевічамі, Астроўскімі, Станкевічамі і іх прыхваснямі, падняўшымі дзікае выпцё па поваду нашай рэформы. Няхай сабе выюць гэтыя прыхвасні фашызма.

Кандыдатура Луцкевіча на пост прэзідэнта фігуравала яшчэ ў 1926 годзе, калі нацдэмы збіраліся на акадэмічную канферэнцыю ў Менску. Толькі тады ішлі спрэчкі, каго лепш — Ластоўскага ці Луцкевіча. Толькі ў гэтым і былі ў іх разыходжанні. [...]

Наша рэформа беларускага правапіса — далейшы і сакрушальны ўдар па ідэалогіі і практыцы беларускага нацыянал-дэмакратызма, па ідэалогіі і практыцы нацыянал-фашызма, па іх антысавецкіх і інтэрвенцыянісцкіх планах.

Яшчэ і яшчэ раз неабходна падкрэсліць, што справа не вырашаецца толькі адным апублікаваннем дэкрэта: зроблен толькі пачатак гэтай вялікай палітычнай справы. Тое аднадушнае адабрэнне, якім сустрэлі рэформу пролетарыі, калгаснікі і савецкая інтэлігенцыя нашай краіны, — красамоўны паказальнік таго, што пачатак зроблен правільна, што курс узят беспамылкова.

Перад нашымі навуковымі, перад нашымі культурнымі сіламі, перад нашымі паэтамі і пісьменнікамі, перад нашымі настаўнікамі стаяць задачы найбольшай палітычнай важнасці. Агульнымі сіламі ўзяцца за далейшую распрацоўку пытанняў беларускага правапіса, разгарнуць на заводах і фабрыках, у соўгасах і калгасах, у школе самую шырокую прапаганду, раз’ясненне палі-

тычнай сутнасці нашай рэформы, прыцягнуць да гэтай справы ўсю пролетарскую грамадскасць, і поўны поспех нам забяспечан.

У якасці актуальнейшай, першаступеннай важнасці задачы перад нашымі савецкімі вучонымі, перад нашымі пісьменнікамі стаіць задача складання новага беларуска-рускага слоўніка.

Уся гэта аграмадная работа, якая прадстала перад намі ў сувязі з рэформай, не будзе ісці ціха і плаўна. Смешна думаць, што рэшткі недабітых беларускіх нацыянал-дэмакратаў і вялікадзяржаўніцкія элементы будуць сядзець склаўшы рукі.

Мы ўжо маем нямала спроб з боку акапаўшыхся сям-там нацыяналістычных элементаў дыскрэдытаваць нашу рэформу, казіць яе палітычныя задачы. Вораг перастройваецца, мяняе свой твар, пераходзіць да новай тактыкі, прыкрываючы сваё супраціўленне фальшыва-нацыянальным сцягам. Ён нашэптвае па вуглах, паўтараючы контр-рэвалюцыйныя паклёпы сваіх нацыянал-фашысцкіх аднадумцаў за граніцай, што «большэвікі русіфікуюць беларускую мову».

Ён імкнецца падмяніць рэформу вульгарным упрасачэннем беларускай мовы. [...]

Вышэй пільнасць, вышэй большэвіцкую непрымірымасць, вышэй класавую настарожанасць — у гэтым першая заповедзь!

Яшчэ больш узмацнім барацьбу супроць беларускага буржуазнага нацыяналізма — галоўнай небяспекі на даным этапе ва ўмовах БССР! [...]

Звязда. 10 студзеня 1934 г.

Андрэй АЛЕКСАНДРОВІЧ¹

КЛАСАВАЯ БАРАЦЬБА НА МОВАЗНАЎЧЫМ ФРОНЦЕ І РЭФОРМА ПРАВАПІСА БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Пастанова СНК БССР «Пра змены і спрашчэнне беларускага правапіса» з'яўляецца гістарычным дакументам велізарнейшых дасягненняў у справе барацьбы за пролетарскі інтэрнацыяналізм, з'яўляецца дэманстрацыяй росту беларускай савецкай культуры.

¹ Даведка пра Андрэя Александровіча змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 76.

Новы правапіс, рашуча ачышчаны ад шкодных, варожых нам нацдэмаўскіх плыняў, ён бязлітасна ломіць рамкі правінцыялізма, нацыяналістычнай абмежаванасці, ён з'яўляецца магутнейшым штурмам, які актывізуе далейшае развіццё культуры беларускай мовы.

Рэформа правапіса з'яўляецца адным з фактаў тых гіганцкіх перамог, якія заваяваны рабочым класам і калгасным сялянствам у змаганні пад кіраўніцтвам КП(б) за правільнае, паслядоўнае ажыццяўленне ленінскай нацыянальнай палітыкі. [...]

Шкодніцтва нацдэмаў з асаблівай сілай праводзілася на мовазнаўчым фронце. На гэты фронт беларуская контррэвалюцыя кінула, бадай, ці не самыя лепшыя свае сілы, і мовазнаўчыя ўстановы былі па сутнасці галоўнымі цытадэлямі контррэвалюцыйнай работы.

Мова з'яўляецца магутнай зброяй класавай барацьбы, магутным сродкам у руках нашай партыі. Партыя штодзённа і штогадзінна гаворыць з масамі на патрэбнай ёй мове. Моўнае будаўніцтва займае не апошнія месца ў агульным будаўніцтве сацыялістычнай культуры. Мова ёсць «практычная рэальная свядомасць» (Маркс), «магутны сродак зносін» (Ленін).

Нацдэмы глядзелі на моўны фронт, як на вельмі важны аб'ект сваёй шкодніцкай дзейнасці. У сваіх «тэарэтычных» выступленнях, у практыцы (стварэнне слоўнікаў, правапіса, тэрміналогіі, мастацкай літаратуры) нацдэмы, мабілізоўваючы ўсе свае сілы і сродкі, імкнуліся затрымаць развіццё беларускае мовы, мовы рабочага класа, мовы працоўнага сялянства. «Тэорыі» контррэвалюцыйнага нацыянал-дэмакратызма пра так званы «самабытны» шлях развіцця беларускае мовы крыюць у сабе выразную антысавецкую сутнасць, імкненне засланіць вочы беларускім працоўным масам нацыяналістычнай атрутай, трымаць масы у цемнаце і праводзіць сваю падрыўную работу супроць дыктатуры пролетарыята, праводзіць сваю інтэрвенцкую буржуазную рэстаўратарскую работу. Нацдэмы, уводзячы ў сучасную беларускую мову архаізмы з літоўскай метрыкі, з слоўніка Берынды, з розных сярэднявяковых дакументаў, змагаліся за адрыв мовы ад жыцця, ад гаворак пролетарыята і працоўнага сялянства, рашуча выганялі з мовы элементы інтэрнацыяналізма, змагаліся супроць саветызмаў — слоў, народжаных пролетарскай рэвалюцыяй, супроць слоў, аднародных з рускай мовай. Нацдэмы, паланізуючы мову, змагаліся за ўтварэнне буржуазнай рэспублікі, за падначаленне працоўных савецкай Беларусі фашысцкаму ладу жыцця.

Імкнучыся давесці «самабытную» сутнасць характара сучаснай беларускай мовы, нацдэмы распаўсюджвалі анкету па збіранню моўнага матэрыяла і, каб пазбегчы новых якасцяў у беларускай мове, мове, на якой гавораць будаўнікі соцьялізма, даюць дырэктыву арыентавацца на мову старых непісьменных людзей і на мову дзяцей, якія не вучацца ў нашых савецкіх школах.

Што фронту мовазнаўства нацдэмы надавалі асабліва вялікую увагу і тут ядналі свае контррэвалюцыйныя сілы, што з гэтага фронта выступалі супроць краіны Саветаў — відаць з праграмагнага выступлення махровага нацдэма Лёсіка, які гаварыў, што для іх мова становіць усё: нашу палітыку, эканоміку і наш грамадскі лад жыцця. Гэта відаць і з выступлення другога нацдэма, белавардзейца Ластоўскага, які прапаведваў, што «калі-б нашу родную, богам нам дадзеную і ўсвячоную беларускую мову закінулі, тагды па ўсіх нас і след загінуў бы на зямлі».

Хаваючыся за гэтае «богам дадзенае» назначэнне мовы, нацдэмы выпрацоўвалі планы контррэвалюцыйнай работы. Зусім зразумела, што Лёсіку трэба даць працоўным масам такую мову, якая ім не зразумела, каб лаўчэй праводзіць сваю падрыўную работу, і таму ён з усёй кулацкай азвэрэласцю на старонках час. «Полымя» абураўся, што «наша кніжная мова, мова школьных падручнікаў, папулярных народных кніг і асабліва мова штодзённых газет, агулам кажучы, мала падобна да жывой беларускай або крывічанскай ці крывіцкай мовы». Развіваючы гэта антысавецкае палажэнне, Ластоўскі канкрэтызуе, што «трэба дасягнуць таго, каб нашы словы, формы і гукі на пісьме былі адбіццём гісторыі нашай пісьменнасці, гісторыі крывіцкага народа».

На злёце беларускай контррэвалюцыі, на так званай «акадэмічнай» канферэнцыі, нацдэмы поўным голасам выступілі супроць ленінскай палітыкі партыі ў Беларусі. Нацдэм С. Некрашэвіч у дакладзе «Да пытання аб укладанні слоўніка жывой беларускай мовы», прапагандуючы ідэі контррэвалюцыі, папярэджвае, што, бачыце, трэба быць вельмі асцярожным пры ўнясенні такіх слоў, «як модныя запазычаныя ад рускіх або складзеныя па ўзору рускіх, славечкі: “Інбелкульт”, “Наркамасветы”, бо “гэтыя” зладейскія словы могуць быць і не беларускія, а інтэрнацыянальныя», а браць у аснову выключна «мову пастухоў, рамеснікаў і рыбакоў», якая выдзяляецца «першабытнай прастатой і свежасцю».

На гэтай «навуковай» базе Некрашэвіч, сумесна з нацдэмам Байковым, выпускаюць слоўнік, у якім засмечваюць мову архаізмамі, штучнымі словамі, ігнаруюць рэвалюцыйныя новатворы,

арыентуючыся на мову шляхецка-кулацкіх колаў, на мову фашысцкай Польшчы. Замест агульна-прынятых слоў, якія з’яўляюцца інтэрнацыянальнымі словамі, уводзяць такія, якія невядомыя і непатрэбны шырокім працоўным масам. Некалькі прыкладаў: «біржа» перакладаецца «гелда»; «балаціроўка» — «лёсы»; «анімізм» — «удухаўленне»; «суфлёр» — «падказнік»; «эксплоатацыя» — «вызыск»; «блакада» — «замык»; «тэрор» — «застрашэнне»; «поршэнь» — «саўгач»; «дамкрат» — «падымач».

З асаблівай нянавісцю нацдэмы адносіліся да слоў, якія маюць выяўлены класавы воблік. Некалькі прыкладаў па Ластоўскаму — Лёсіку — Некрашэвічу і др.: «буржуазія» перакладаецца «мяшчане»; «пролетарый» — «бядота, убоства, бясхатнік, бабыль»; «бедняк» — «галыш, худака, злыдзень»; «крэстьянство» — «мужыкі, хамы, халопы»; «коммунизм» — «грамадзейства»; «рэвалюцыя» — «пярозрын»; «баррикада» — «загарадка»; «пропагандист» — «пашыршчык»; «трибуна» — «моўніца», «обезличка» — «бясварка»; «диалектика» — «пустаслоўе»; «великоросс» — «маскаль, кацап, кацапюга».

Аб выразнай шкодніцкай рабоце яскрава сведчыць і факт увядзення ў слоўнік вульгарызмаў, грубейшай лаянкі, пахабшчыны, і матывуецца гэтая «каларытнасць» мовы контррэвалюцыйным выпадам супроць краіны Саветаў. Некрашэвіч пісаў, што гэтыя словы (пахабшчыну) «патрэбна ўводзіць у слоўнік таму, што такія словы надта багата наша мова, і таму, што за гэта гаворыць наша грамадзянскае жыццё». Але гэтае антысовецкае сцвярджанне павінна мець і «навуковую» аргументацыю, таму прафесар Бузук піша: «Нам трэба ўводзіць у слоўнік “блатныя словы”, бо гэтыя словы ўрастаюць у нашу мову сумесна з дэкласаванымі элементамі, якія ўцягнуты ў соцыялістычнае будаўніцтва».

Контррэвалюцыйная нацдэмаўская работа ў галіне мовазнаўства праводзілася і ў мастацкай літаратуры. Успомнім арганізатараў контррэвалюцыйнай нацдэмаўскай ячэйкі, так званага літзгуртавання «Узвышша», Дубоўку, Пушчу, Бабарэку, якія ў мастацкай літаратуры прапагандавалі «тэорыю беларускай душы» і змагаліся, сумесна з Лёсікамі — Ластоўскімі, за «самабытнасць» беларускай мовы, уводзілі ў літаратуру архаічныя словы, непатрэбныя правінцыяналізмы, штучна выдуманя словы, як напр. «хто дайлідзіць духу трыкліні».

У апошнія часы ахвосце разгромленага, але недабітага нацдэмакратызма, дзякуючы прытупленню класавай пільнасці некаторых выдавецкіх работнікаў, змаглі пралезці ў наш друк з рэван-

шысцкімі контррэвалюцыйнымі вылазкамі. Вазьміце твор М. Лужаніна «Галасы гарадоў» (выд. 1933 г.) У гэтым творы Лужанін вытрымлівае контррэвалюцыйны стыль «самабытнасці», ужываючы такія словы, пасля якіх абавязкова трэба даваць самае шырокае тлумачэнне, але ад якіх, па Лужаніну, вее «першабытнай прастатой і свежасцю». Напрыклад: ахір — г. зн. агонь; лятуха — яечня; дуляснік — лямпа; гардзя — гарэлка; троіла — ежа, атарыца — пасаг; кудаса — мяцеліца; сусоніць — пячы і г. д. Мова ў аповесцях Калюгі — гэта выразная, кулацкая, хутаранская, мова, і яна арганічна выцякала з кулацкай нацыяналістычнай сутнасці яго творчасці. Мова ў вершах Таўбіна — вычурная, штучна-кніжная, жарганіраваная — таксама арганічна выцякала з буржуазнае сутнасці твораў Таўбіна, гэтага паўпрада ў літаратуры буржуазнай кулацка-нацыяналістычнай інтэлігенцыі. [...]

Адзіны фронт нацдэмакратызма ў справе барацьбы «за мову» ішоў, як бачым, шляхам актыўнай шкодніцкай, падрыўной работы супроць соцыялістычнага будаўніцтва; аднэй з форм гэтай барацьбы было ўжыванне чужой сучаснай беларускай мове лексікі, правядзенне ізаляцыі ад таго багацця новых слоў, што прынесена ў беларускую мову Кастрычнікам, арыентацыя на мову фашысцкай Польшчы.

Паланізацыю беларускай мовы нацдэмы праводзілі поўным ходам. У слоўніку беларускай мовы давалі замест слоў «аукцион» — «ліцытацыя»; «заседатель» — «асэсар»; «всенародный» — «паспаліты»; «сход» — «сойм»; «конфискация» — «заскарбаванне»; «огнестрельное оружие» — «пальная зброя».

З звярынай нянавісцю нацдэмы адносіліся да слоў, аднародных з рускай, мовай і да слоў рускага паходжання, якія ўліліся ў беларускую мову ў выніку пераможнага хода пролетарскай рэвалюцыі, якія ўвайшлі ў культуру, у быт і сталі інтэрнацыянальнымі словамі, сталі словамі ўсіх народаў Савецкага саюза. Некрашэвіч распінаўся ў змаганні супроць «рускіх або складзеных па ўзору рускіх славечак», Ластоўскі заклікаў не ўжываць тых беларускіх слоў, якія маюць аднолькавае значэнне і аднолькава вымаўляюцца і ў рускай мове. Калі ў беларускай і рускай мовах ёсць слова «гаварыць», дык Ластоўскі настойваў, каб выключна ўжывалі толькі словы «зюзюкаць, размаўляць, казаць».

Сваю шкодніцкую работу нацдэмы праводзілі і ў галіне стварэння правапіса беларускай мовы, які адпавядаў-бы іх контррэвалюцыйным мэтам.

Як у справе стварэння слоўніка, тэрміналогіі, так і ў выпрацоўцы правапіса нацдэмы арыентаваліся на шляхецка-кулацкі характар гаворак, на архаічныя, мёртва-правінцыянальныя формы, на вымаўленне старых непісьменных бабулек, рашуча адгароджваючыся ад жывой сучаснай беларускай мовы. На сваёй «акадэмічнай» канферэнцыі нацдэмы імкнуліся правесці такія формы напісання, якія адкінулі-б цяперашні стан беларускай мовы на некалькі стагоддзяў назад. Нацдэмы прапанавалі перадаваць у напісанні т. зв. дыфтонгі, бо яны з'яўляюцца «асабліва ўласцівымі», «самабытнымі» формамі, і пісаць не так, як мы пішам цяпер — вол, люд, мёд, а вуол, люод, мюод і г. д. Выходзячы з гэтых-жа «уласціва-самабытных» меркаванняў, прапанавалі пісаць не — яма, юшка, ёж, аб'ём, а праз «ёт» — јама, јушка, јож, аб'јом і г. д. Затым нацдэмы пераходзілі ўжо на «вышэйшую» ступень контррэволюцыйнай дзейнасці, прапануючы перавесці правапіс на лацінскі алфавіт. Беларуская контррэволюцыя ўсімі сіламі і спосабамі імкнулася, арыентуючыся на фашысцкую Польшчу, зрабіць правапіс беларускай мовы недаступным шырокім беларускім працоўным масам, імкнулася стварыць штучны бар'ер паміж беларускай і рускай мовамі і пры любой мажлівасці засмечвалі беларускую мову рознымі сярэднявечнымі архаізмамі і буржуазнымі вульгарызмамі.

Правапіс беларускай мовы, якім мы карысталіся да апошняга часа, быў засмечаны нацдэмакратычнымі плынямі, быў вельмі складаны для авалодвання ім і меў цэлы рад блытаных і нарачыта штучных правіл.

Распрацоўваючы задачы спрашчэння і змен беларускага правапіса, улічвалі галоўным чынам спецыфіку вымаўлення сучаснай беларускай мовы, мовы пролетарыята і працоўнага сялянства, здабыткі беларускай савецкай мастацкай літаратуры; адкінуўшы зусім недаступны масам гістарычны прынцып, трапна высмеяны Энгельсам, кіраваліся адзінствам фанетычнага і марфалагічнага прынцыпаў, але не даводзячы элементы фанетычнага пісьма да абсурднай крайнасці. Распрацоўваючы задачы рэформы правапіса, выходзілі з рэволюцыйнай перспектывы далейшага моўнага будаўніцтва, улічваючы растучую інтэрнацыянальную пролетарскую сувязь усіх народаў СССР. Сучасным правапісам дасягнута лёгкасць вывучэння працоўнымі масамі беларускай пісьменнасці і вызвалена школа ад непрадукцыйнай работы пры вывучэнні правапіса, па сутнасці, пакладзен канец здзекам над нашай дзетварой. [...]

Змены правапіса пабудаваны на прынцыпах сучаснага стану развіцця беларускай мовы. Рэформай правапіса ўлічаны формы, якія прагрэсуюць у жывой мове, напр. дзеяпрыметнікі.

Зразумелая рэч, што, устанавіўшы правіла аб перадачы іншамоўнага **f** праз **ф**, замест вульгарнага напісання праз **хв**, **х**, **п**, мы ўздымаем нашу мову на вышэйшую ступень культурнага развіцця. Якім дзікім сёння для нас з'яўляецца вучэнне такіх «самабытных» форм словабудовы, як **х в а б р ы к а**, **х в у н т**, **х в о р м а**?! Супроць такога вульгарызавання накіравана і правіла аб напісанні ў словах іншамоўнага паходжання канчаткаў **тр** і **др**, скасаваўшы канчаткі **тар**, **дар** (літр, метр, кадр, а не літар, метар, кадар).

Не трэба многа даводзіць, што ўстанаўленне правіла аб напісанні такіх слоў, як **к о м у н і с т**, **м а р к с і с т**, без канчатка на **ы** (**к о м у н і с т**, а не **к о м у н і с т ы**) і ў сувязі з гэтым правілам аб іх скланенні па тыпу такіх слоў, як «брат», — мае выразны характар барацьбы з нацдэмаўшчынай. Скланенне **к о м у н і с т ы -а г а**, **-а м у** было штучна ўтвораным і ў вялікай меры не адпавядала жывым нашым гаворкам.

Шмат нацдэмы нашкодзілі ў пытаннях «окання» у словах іншамоўнага паходжання. Такія словы, як «кааперацыя», «калгас», «трактар» і іншыя, пісалі праз **о**, матывуючы гэта правілам тым, што словы «калгас», «кааперацыя» і другія не прыняты беларускай мовай, не ўвайшлі ў быт, што яны па сваёй прыродзе — чужыя беларускай мове. Што словы «калгас» і падобныя ім чужыя і варожыя нацдэмам — гэта зразумела, як і зразумела буржуазна-класавая «апрацоўка» правапіса нацдэмаўскімі «слупамі мовазнаўства».

Улічваючы працэс асваення шырокімі працоўнымі масамі слоў іншамоўнага паходжання, мы абавязаны гэтыя словы перадаваць згодна іх вымаўлення, г. зн. праз «аканне». Так у пастанове СНК аб зменах у правапісу і праведзена.

Інтэрнацыянальна-рэвалюцыйныя словы — словы, якія народжаны пролетарскай рэвалюцыяй і якія ва ўсіх мовах света пашырыліся вымаўленнем праз **о**, і ў нашым новым правапісу гэтая рэвалюцыйная якасць захавана. Словы «комуна», «комунізм», «рэвалюцыя», «совет», «соцыялізм», «большэвік», «піонер», «комінтэрн», «комсомол», «пролетарый» і ўсе ўтвораныя ад гэтых слоў, а таксама слова «профінтэрн» пішуцца і ў нас праз **о**, г. зн. захоўваецца ў корані іх першакрыніца і гэтым уздымаецца мова на но-

вую, вышэйшую ступень развіцця па шляху пролетарскага інтэрнацыяналізма. [...]

Аб поспехах новага правапіса сведчыць тая лёгкасць, з якой масы і партыйна савецкі друк перайшлі на яго ўжыванне.

Беларуская мова з пагарджанай стала роўнапраўнай мовай у вялікім Савецкім саюзе. Дзякуючы кіраўніцтву і выключнай класічнасці нашай партыі аб фронце мовазнаўства, на фоне агульнага ўздыма сацыялістычнага гаспадаркі і культуры разгортваецца, бурна расце і адточваецца сродак партыі ў барацьбе за сацыялістычнае будаўніцтва — беларуская мова.

Пры дапамозе мовы, гэтага сродка зносінаў нашай партыі з масамі, выпрацаваўшы просты, лёгкі для ўспрымання правапіс, партыя яшчэ хутчэй ўздымае працоўныя масы на вышэйшую ступень развіцця, дае ім поўныя магчымасці разгарнуць свае багатыя здольнасці, усе свае патэнцыі на карысць будаўніцтва сацыялізма.

Далейшы рост беларускай мовы абумоўлены:

- 1) абаснаваным жывой сучаснай гаворкай правапісам;
- 2) рашучым выкідваннем з мовы архаізмаў, нарачыта штучна створаных нацыяналістычнага тыпа слоў і форм, іх перадачы на пісьме;
- 3) набліжэннем правапіса беларускай мовы да іншых моў народаў Савецкага саюза;
- 4) утварэннем рэвалюцыйных новатвораў у працэсе пераможнага хода сацыялістычнага будаўніцтва.

Далейшае развіццё беларускай мовы будзе ісці і шляхам сцірання граняў паміж літаратурнай мовай і гаворкамі (у сувязі з ростам сцірання розніцы паміж горадамі і вёскай і ростам культурнага ўздыма працоўных мас), шляхам уніфікацыі прагрэсуючых фанетычных і граматычных з'яў літаратурнай мовы, шляхам адмірання старых, аджыўшых, непрагрэсуючых форм.

Дзякуючы правільнай палітыцы партыі, узняты да грамадска-палітычнага жыцця, да вялікай творчай работы працоўныя ўсіх акраін нашай рэспублікі. Яны, знаходзячыся на ўздыме свайго развіцця, узбагачаюць беларускую мову новым слоўным скарбам. Замест панавання ў мове форм выключна Меншчыны і Віленшчыны, як гэта было да апошніх часоў, уліваюцца ў сучасную мову і новыя прагрэсіўныя формы гаворакаў працоўных усіх куткоў БССР.

Недабітае ахвосце нацдэмаўшчыны на фронце мовазнаўства ўсё часцей і часцей паказвае свае контррэвалюцыйныя клькі. У

1932 годзе было выступленне праф. Бузука з яго работай «Кубанскія гаворкі», у якой ён займаўся адкрытай прапагандай пятлюраўскіх, кулацка-нацыяналістычных ідэй, дамагаючыся правядзення гвалтоўнай украінізацыі паўночнага Каўказа. Украінскія і беларускія нацдэмы патрабавалі ўкраінізацыі ўсёй Кубані, значнай часткі ЦЧВ, Далёка-Усходняга края і г. д., беларусізацыі значных частак Заходняй і Ленінградскай вобласцей. Праф. Бузук пісаў: «Мы павінны прызнаць, што і такія вобласці Совецкага саюза, як Кубань, ЦЧВ, ДУК і іншыя, павінны прайсці стадыю свайго росквіта нацыянальнай культуры. І калі зусім нядаўна, можа быць сёння, у эканамічных і палітычных цэнтрах такіх мясцовасцей вядучай была расійская мова, то гэта не можа служыць аргументам супроць правядзення ў такіх вобласцях ленінскай нацыянальнай палітыкі. У бліжэйшым будучым на Паўночным Каўказе вядучай зробіцца ўкраінская мова».

З гэтай цытаты выразна відаць, як скарыстоўваецца марксісцкая фразеалогія для працягнення пятлюраўскіх контррэвалюцыйных тэндэнцый, як праводзілася барацьба супроць ленінскай сутнасці нацыянальнага пытання.

Ужо зусім нядаўна выданы стабільны падручнік «Сынтас для сярэдняй школы», частка 2-ая, Пратасевіча і Самковіча. Пры ўкладанні падручніка аўтары, як яны самі заяўляюць у сваёй прадмове, «кіраваліся праграмай, укладзенай НКА Беларусі на 1933—1934 навучальны год».

Аднак аўтары падручніка дапускаюць, па іх выразу, «некаторыя незначныя адхіленні» ад праграмы НКА. У ліку гэтых «незначных адхіленняў», каб пазбегчы «залішняга філазофавання за лік практыкі і ведаў», прапускаюць раздзел, у якім вучням сярэдняй школы трэба было расказаць пра «стварэнне нацыянальных моў паводле вучэння Маркса — Энгельса — Леніна — Сталіна; ажыццяўленне ленінскай нацыянальнай палітыкі ў галіне мовы, інтэрнацыянальныя словы і працэс іх асваення, рускія словы пасля Кастрычнікаўскага перыяда, якія набылі інтэрнацыянальны характар; Ленін і Сталін аб шляхах стварэння інтэрнацыянальнай мовы» (праграма НКА, стар. 50). Калі ўважліва азнаёміцца з прыкладамі як у сінтаксе, а таксама і ў іх-жа падручніку «Беларуская мова», частка 1-я і 2-я, нам відавочна стане ўся варажая сутнасць гэтых «незначных адхіленняў», якую ахвосце нацдэмакратызма — Самковіч і Пратасевіч — працягваюць на старонках падручнікаў.

Для нас зразумелым стане і тэндэнцыйны падбор сказаў, і «друкарскія непаразуменні» прыпісваннем В. І. Леніну чужых выказванняў, і пераробкі вершаваных радкоў (замест «забытае гора» — «здабытае») і г. д.

Нацыяналістычным пахам нясе з старонак падручніка, назначэнне якога павінна было-б быць узбраеннем нашага маладога пакалення марксісцка-ленінскай метадалогіяй.

У сувязі з паяўленнем рэфармаванага правапіса беларускай мовы захлюкала нацыяналістычнае балота, зашухукалася нацдэмаўскае ахвосце.

Сучасны правапіс беларускай мовы з'яўляецца вострай зброяй у руках нашай партыі супроць ворагаў пролетарыята і калгаснага сялянства. Новы правапіс з корнем вырваў і адкінуў нацдэмаўскія плыні, засмечанасць «самабытнымі» формамі пісьма. Правапіс пабудаваны на асновах жывога сучаснага вымаўлення беларускага слова вуснамі рабочага класа і працоўнага сялянства, на асновах барацьбы за пролетарскі інтэрнацыяналізм і з'яўляецца лёгкай для авалодвання ім шырокімі беларускімі працоўнымі масамі. Іменна па гэтых якасцях новы правапіс з'яўляецца смяротным ударам па нацыяналістах. У сваіх перадсмяротных ускліках нацыяналісты з усім сваім кулацкім намаганнем тужацца выступіць супроць развіцця беларускай соцыялістычнай культуры, за адстойванне сваіх буржуазных класавых пазіцый, за сярэдневяковыя, архаічныя, вульгарныя «традыцыйна-самабытныя» формы пісьма як сродак барацьбы за цемнату, уціск, эксплуатацыю і зняволенне працоўных мас буржуазіяй.

Са звярынай ярасцю сустрэлі вестку аб рэформе правапіса беларускай мовы нацыянал-фашысты ў Заходняй Беларусі. Шчыра і аддана выконваючы ўсе дырэктывы і заданні польскага фашызма, скачучы пад яго ў дыфензіве выпрабаваную, ад жахлівага крызісу асіпшую дудку, нацыянал-фашысты выступаюць з гарой подлых паклёпаў на соцыялістычную Совецкую Беларусь.

Кожны крок наперад, кожны поспех, кожную нашу перамогу беларускія нацыянал-фашысты сіяцца паказаць перад працоўнымі масамі Заходняй Беларусі ў святле, выгадным міжнароднаму фашызму. Але толькі сіяцца, бо засляпіць вочы працоўным масам Заходняй Беларусі, якія пад кіраўніцтвам КПЗБ гераічна змагаюцца за сваё вызваленне, не ўдавалася, не ўдаецца і не ўдасца. Не ўдасца Луцкевічу і К^о нашы поспехі ў барацьбе за бурны рост беларускай савецкай культуры, у прыватнасці мовы, дасяг-

нутыя стварэннем новага правапіса, падаць Заходня-Беларускаму рабочаму класу і працоўнаму сялянству, як акт знішчэння беларускай мовы. Вельмі агідная і не зграбная справа!

Пад кіраўніцтвам КП(б)Б працоўныя БССР разграмілі ўсю контррэвалюцыйную сутнасць т. зв. «акадэмічнай» канферэнцыі, раскрылі інтэрвенцкі твар гэтага злёту класавых ворагаў.

Гэту канферэнцыю успомніў у сваім фашысцкім «Родным краі» цемрашал Луцкевіч, калі дачуўся аб рэформе правапіса беларускай мовы. О, гэтая канферэнцыя, лятуценна піша Луцкевіч: «Яна была падрыхтавана з усёй павагай. Запрошаны былі з усіх краёў не толькі беларускія, але і чужаземныя знаўцы беларускай мовы», а тут гэты новы большэвіцкі правапіс: «Як пярун з яснага неба»!

Не маючы перад сабой новага правапіса, як сам фашыст прызнаецца («мы не маем яшчэ ў руках поўнага тэксту дэкрэта»), аднак распінаецца надрыўным крыкам: «Паночкі, ратуйце, большэвікі знішчаюць беларускую мову!» [...]

Наша асноўная задача — інтэрнацыянальнае выхаванне мас, усямернае ўмацаванне баявога рэвалюцыйнага адзінства народаў СССР — аплота сусветнай пролетарскай рэвалюцыі.

У сваёй рабоце з чым большай пролетарскай ярасцю будзем выкрываць і граміць беларускі нацыяналізм, які на даным этапе з'яўляецца для нас галоўнай небяспекай, чым вышэй уздымем і загартуем класавую пільнасць, тым з яшчэ большымі поспехамі пад мудрым кіраўніцтвам партыі Леніна-Сталіна пойдзем наперад да новых перамог па шляху соцыялістычнага росту і росквіту.

Полымя рэвалюцыі. 1934. Кн. 1. С. 133—147.

РАЗДЕЛ XI

КУЛЬТУРА МОВЫ

Уяўленне пра моўную культуру звязваецца перш за ўсё з нарматыўнасцю: захаваннем правіл вымаўлення, націску, формаўтварэння, словаўжывання, пабудовы словазлучэнняў. Паколькі нормы сучаснай беларускай мовы пачалі мэтанакіравана выпрацоўвацца ў 1920-я гг., то на гэты ж час прыпадае і з’яўленне першых распрацовак па культуры мовы. Яны былі разлічаны на шырокае кола чытачоў і выходзілі ў перыядычных выданнях — часопісах «Крывіч», «Маладняк», газеце «Савецкая Беларусь» і інш.

Некаторыя публікацыі мелі крытычны характар: у іх давалася ацэнка мовы мастацкіх твораў (напрыклад: Тодар Глыбоцкі. Аб «фальшы камертонаў» // Маладняк. 1926. № 9), мовы перыядычных выданняў (напрыклад: Ю. В. Планава асіміляцыя (аб мове «Савецкай Беларусі») // Крывіч. 1924. № 2), мовы тэатра (*Зьміцер Жылуновіч «Аб мове ў Беларускай дзяржаўным тэатры»*).

Асобныя артыкулы можна назваць рэкамендацыйнымі. Яны ў асноўным узнімалі пытанні словаўжывання. Рэпрэзентуючы тыя або іншыя словы, аўтары выказваліся аб мэтазгоднасці або немэтазгоднасці іх выкарыстання ў літаратурным ужытку (напрыклад: О. У. Умец, мастак, кудзьбіт // Крывіч. 1923. № 3; А. С. Аб слове «кабета» // Крывіч. 1924. № 1.).

Найбольшую ўвагу пытанням культуры мовы ў Савецкай Беларусі надаваў часопіс «Узвышша» — друкаваны орган аднаймен-

нага літаратурна-мастацкага згуртавання, якое паставіла перад сабой задачу павышэння якасці мастацкіх твораў праз дасканалае авалоданне беларускай мовай. Узвышаўцы разумелі, што ўзорнай павінна быць мова не толькі мастацкай літаратуры, але і газет, часопісаў, афіцыйных дакументаў. Моўная культура ўспрымалася імі як частка культуры грамадства. У часопісе была ўведзена спецыяльная рубрыка «Культура мовы», каб «даць магчымасць шырокім колам грамадства ўзяць удзел у абмеркаванні надаспелых пытанняў мовы» («Культура мовы» — рэдакцыйны артыкул часопіса «Узвышша»).

Адны аўтары рубрыкі прычыну нізкай моўнай культуры бачылі ва ўжыванні не ўласцівых беларускай мове сінтаксічных канструкцый (Язэп Лёсік «Граматычныя нататкі»), іншыя — асновай літаратурнай мовы лічылі яе лексічны склад і таму найбольшую ўвагу надавалі праблемам словаўжывання (гл., напрыклад: Уладзімір Дубоўка «Нататкі для сяброў»). Звярталася ўвага на дарэчнасць і дакладнасць словаўжывання (Кузьма Чорны «Публіцыстычныя нататкі»).

Увядзенне некаторых слоў у літаратурны ўжытак выклікала нават дыскусію. Прыкладам могуць быць публікацыі пра абазначэнне паняцця «апрацоўка зямлі» (Язэп Лёсік. Неўстаноўленыя выпадкі нашага правапісу // Полымя. 1925. № 2.; В. Л. Карэктывы да слоў «земляробства» і «хлебаробства» // Узвышша. 1927. № 5; Ян Станкевіч. «Земляробства» ці «ратайства» // Народ. 1928. № 20).

Нярэдка аргументам на карысць таго або іншага слова, выразу, сінтаксічнай канструкцыі, граматычнай формы была арыентацыя на пэўную гаворку: у нас так не гавораць. Патрабавалася ж навуковае абгрунтаванне. У сувязі з гэтым неабходна было, з аднаго боку, павышаць прафесійны ўзровень выкладчыкаў беларускай мовы, з другога — пашыраць веды сярод яе карыстальнікаў (Пётр Бузук «Культура мовы ва “Узвышшы”»).

Публікацыі па праблемах культуры мовы 1930-х гг. нярэдка былі выразна ідэалагізаванымі, аб чым можна меркаваць нават па адных загалоўках (напрыклад: Бабровіч Л. і Шпілеўскі І. Мовазнаўства як сродак класавай барацьбы ў руках беларускіх нацдэмаў // Савецкая краіна. 1931, № 3.; Вольскі В. Узняць класавую пільнасць на ўчастку мовы // ЛіМ. 1933. № 26 і інш.).

Зьміцер ЖЫЛУНОВІЧ

Зміцер Хведаравіч Жылуновіч (Цішка Гартны) (1887—1937) — беларускі пісьменнік, публіцыст, гісторык, грамадскі дзеяч. Акадэмік АН Беларусі (1928). Скончыў Капыльскае двухкласнае вучылішча (1905). З 1913 г. — у Пецярбургу. У 1916 г. працаваў у Беларускай бежанскай камітэце, пачаў выдаваць газету «Дзянніца». У 1917 г. уступіў у Беларускаю сацыялістычную грамаду, з’яўляўся адным з лідэраў яе левай плыні. У 1918 г. стаў членам РКП(б). У 1919 г. — старшыня Часовага рабоча-сялянскага савецкага ўрада Беларусі. З 1920 г. — сакратар, адказны рэдактар газеты «Савецкая Беларусь». З 1921 г. — рэдактар часопіса «Полымя». Узначальваў Цэнтральны архіў БССР і Дзяржаўнае выдавецтва БССР, займаў іншыя пасады. У 1936 гг. быў арыштаваны органамі НКВС. Паводле афіцыйных звестак, памёр ад гангрэны лёгкіх у Магілёўскай псіхіятрычнай лячэбніцы. Існуе версія, што скончыў жыццё самагубствам. Рэабілітаваны ў 1987 г. Аўтар рамана «Сокі цаліны» (1914—1929), «Перагуды» (1935), зборнікаў апавяданняў «Трэскі на хвалях» (1924), «Прысады» (1927), зборніка літаратурна-крытычных артыкулаў «Узгоркі і нізіны» (1928).

АБ МОВЕ Ў БЕЛАРУСКІМ ДЗЯРЖАЎНЫМ ТЭАТРЫ

Як ні здзіўна, а аб гэтым даводзіцца гутарыць яшчэ й цяпер, на шостым годзе жыцця і працы Беларускага Дзяржаўнага Тэатру.

За мінулы тэрмін тэатр намнога вырас, падняўся, удасканаліўся як з боку зместу сваіх пастановак, гэтак і з боку мастацкага іх афармлення. Праца рэжысэраў Е. Міровіча і Папова разам з трупай прынеслі багатыя вынікі. Зараз узровень ігры артыстых стаіць вельмі высока, адганяючы ў нябыццё мінулае аматарства.

Калі параўнаць ігру артыстых Беларускага Дзяржаўнага Тэатру з іграю дасканалых прафэсіяналаў, якія прайшлі шматгадовую школу, то розніца атрымаецца зусім нязначнаю. А ёсць п’есы, а ў іх ролі, выпаўненне каторых артыстамі БДТ незамяніма. Асабліва, панашаму, у сэнсе выхавання артыстых карысным быў мінулы год, калі правёў сваю працу рэжысэр Папоў.

З боку ігры артыстых і з боку тэхнікі пастановак — скардзіцца даводзіцца нямнога. Цяжэй з падборам п’ес. Прынамсі бягучы год асабліва адмячае гэта. Пакуль з чатырох прэм’ер — ніводная нездавальняюча. Але гэтую хібу даводзіцца аднесці за лік таго стану, які акрэсліваецца зараз словам «безрэпертуар’е».

Астаецца найболей адсталым — гэта справа з моваю. Як ні крыўдна, а прыходзіцца засьведчыць, што ў гэтым напрамку мала што робіцца. Чаму? Цяжка сказаць. Нельга-ж думаць, што няўвага дырэкцыі ў гэтым тлумачыцца яе бясцёкаўнасьцю. Немажліва дапусьціць, каб тая самая дырэкцыя лічыла гэта малаважным, ад чаго эканамічныя падставы тэатру ня будуць цярапець. І, нарэшце, трудна згадзіцца, каб для гэтага ня было часу, ці магі, ці тэхнічных мажлівасьцяў... Але ёсьць нешта асаблівае, што дагэтуль дазваляе беларускай мове на сцэне Дзяржаўнага Тэатру разьвінацца самапасам.

Што ні год, набіраюцца ў тэатр людзі, мала знаёмыя, а то й зусім незнаёмыя з беларускаю моваю.

Праслухаўшы некалькі рэпэтыцыяў, многія з іх рызыкуюць іграць складаныя ролі і... атрымोўваецца поўная мешаніна: замест *ў* — выразнае *л*, замест *дзе* — адчэканенае *де*, замест *ае* — *ет* і інш.

Але гэта, скажам, нямінуча. Чалавек папрацуе, азнаёміцца — паправіцца. Важней і горш тое, што ад многіх вее безнадзейнасьцю наконт гэтага. Болей таго, як быццам бы ўвайшло ў моду ўжываць са сцэны свой, асабісты, ні па Лёсіку, ні па Некрашэвічу, вольны стыль. Даволі спыніцца на першым прыстаўленьні «Эльга» і «Зялёны какаду». Мастацкая ігра першае («Зялёны какаду» ігралі надзвычайна дрэнна, слаба, няўмела) п'есы ўвесь час парушалася моўнымі кунштюкамі.

У публіку нясыціхана ляцелі цяжкія, дубовыя звароты сказаў і чыстыя, як шкелка, чужыя словы. Мы ўжо ня кажам аб праславутым *айцец*.

Тут былі: *Дзітры, лесніца, потакат* і цэлы шэраг іншых слоў, вельмі лёгка пераводных на беларускія. Аб іх зычлівасьці нельга нічога адмоўнага сказаць.

Ня можна, наогул, нічога дрэннага мець супроціў ужываньня таго ці іншага чужога слова, калі яго ўжытак незамянімы адпаведным па значэньню беларускім словам. Але *Дзітры* вельмі складна перакладаецца на *Зьміцер* (*Зьмітро*), а *лесніца* — на *драбіны* або *ўсходы*; і нават *айцец* — на *бацьку* (*тату*). Пры гэтым прыведзеныя словы нікаліва ня брыдкія і ня рэжуць вуха.

Мы пішам аб гэтым таму, што справа датыкаецца Дзяржаўнага Тэатру, сцэны — месца, з якога павінна падносіць чыстую, беспарочную мову слухачом. У тэатры, як нідзе, усвойнасьць мовы адыгрывае значную ролю.

Вось чаму дасканалае знаньне мовы кожным артыстым павінна быць асноўным вымаганьнем з боку дырэкцыі.

Нельга на гэта глядзець скрозь пальцы і, сышоўшы са сцэны, забываць, што яна вымушае.

Нельга таксама думаць, што гэта ня служыць крытэрыем поспеху таго ці іншага спектаклю. І таму побач з падцягваньнем ідэёвага, мастацка-тэхнічнага боку тэатру, трэба падцягваць і дасканаласьць у знаньні мовы.

Артысты Дзяржаўнага Тэатру адно, а расказчык адэскіх анэкдотаў — іншае.

Савецкая Беларусь. 1926. 11 лістапада.

КУЛЬТУРА МОВЫ

(Рэдакцыйны артыкул часопіса «Узвышша»)

У адным з пунктаў сваіх «тэзісаў»¹ Беларускае літаратурна-мастацкае згуртаваньне «Узвышша» высунула палажэньне аб неабходнасьці культуры мовы як аднае з абавязковых умоў для ўтварэньня беларускай мастацкай літаратуры. І сапраўды, мова — гэта адзіны матар’ял, з якога пісьменьнік будзе свае творы. Калі пісьменьнік не ўладае патрэбнай колькасьцю гэтага матар’ялу, калі ён дасканала ня ведае асаблівасьцям гэтага матар’ялу і спосабаў злучэньня паасобных яго частак, дык, напэўна, яму ня ўдасца збудаваць моцнага і прыгожага твору. І на справе мы бачым, што значная колькасьць беларускіх мастацкіх літаратурных твораў не зьяўляюцца дасканалымі толькі таму, што мастак не ўладае матар’ялам. Перш за ўсё, слоўнік многіх аўтараў надзвычайна абмежаваны. Няведаньне патрэбнай колькасьці слоў беларускіх прымушае іх запазычаць словы з іншых моў, найчасцей з расійскай, радзей з украінскай і польскай. Такі твор звычайна вызначаецца няпрямой стракатасьцю. Нават часта і тыя пісьменьнікі, якія ўладаюць вялікім запасам беларускіх слоў, ня могуць імі карыстацца, як належыць. Выхоўваючыся ў расійскай школе, яны набылі склад думаньня, не ўласьцівы для характару беларускай мовы, а няведаньне жывой гэтай мовы, яе зваротаў зьявілася значнай перашкодай, калі ім прышлося выкладаць думкі пабеларуску. Такія аўтары, звычайна, дума-

¹ Узвышша. № 1.

юць і пішуць парасійску, толькі беларускімі словамі, фразеолёгія ў іх скрозь расійская.

Гэта ўсё дачыняецца да мастацкай літаратуры. Але зьнішчэннем недахопаў у гэтай галіне яшчэ ня вычэрпваюцца задачы культуры мовы. Жыццё кліча паставіць гэта пытаньне куды шырэй. Кастрычнікавая рэволюцыя, выклікаўшы да культурнага жыцця працоўныя масы, вымагае, з другога боку, найлепшага абслугоўвання гэтых мас дзяржаўнымі і грамадзкімі ўстановамі і арганізацыямі. А гэта найлепшае абслугоўванне магчыма толькі тагды, калі гэтыя ўстановы і арганізацыі будуць гаварыць моваю мас. Гэта адзін з найважнейшых момантаў нацыянальнай політыкі, якая праводзіцца пад кіраўніцтвам камуністычнай партыі. Аднак сярод працаўнікоў савецкіх устаноў у нас, на Беларусі, мала знашлося людзей, падрыхтаваных гаварыць з масамі іх моваю. Адгэтуль вынікла патрэба перавучвання гэтых працаўнікоў, патрэба беларусізацыі. І перавучванне пачалося. Хто зусім сьвядома і шчыра, а хто хіхікаючы і іронізуючы, але разам з гэтым баючыся страціць кусок хлеба, працаўнікі пачалі вывучаць беларускую мову. Зразумела, што тут не магло пайсці ўсё досыць гладка. Беларусіруюцца часта, ня чуючы зусім жывой беларускай мовы, ня чытаючы мастацкай літаратуры, беларусіруюцца ў лепшым выпадку на беларускіх газэтах і ў горшым — па слоўніку Байкова і Гарэцкага.

Ужываецца беларуская мова ў некаторых установах вельмі часта, як паказ, займаючы ў побыце зусім нязначнае месца. Зразумела, што пры такіх абставінах якасьць гэтай «беларускай» мовы ня можа быць вельмі высокай; зразумелы і скаргі на незразумеласьць яе ў друку, у дакладах і г. д. Зноў-жа ня дзіва, калі, напрыклад, сялянін, убачыўшы ў якой-небудзь фінансавай установе абвестку: «Тут вытвараецца прадажа гэрбавых марак», — можа зусім ня ўцяміць, што там такое «вытвараецца».

Апрача гэтага, становячыся на больш шырокія рэйкі развіцця, беларуская культура сустрэлася з вялікай колькасцю розных спецыяльных тэрмінаў, адпаведных якім у беларускай мове дагэтуль ня было. Гэтыя тэрміны браліся часамі з іншых моў без перакладу, а часамі перакладаліся на скорую руку, і таму не заўсёды гэтыя пераклады выходзілі ўдала.

Усе вышэй пералічаныя зьявы патрабуюць да сябе вялікай увагі, усебаковага асьвятленьня і абгаварэньня, а разам з тым і папраўленьня тых ці іншых памылак. Само сабою зразумела, што ніякай адной арганізацыі гэта справа не пад сілу. Тут патрэбен шчыры ўдзел і сталае падтрыманьне ўсіх, хто ўяўляе сабе ўсю важнасьць гэтага пытаньня і можа хоць чым-небудзь дапамагчы.

Спадзяючыся на такое падтрыманьне сваіх чытачоў і наогул грамадства і ідучы на сустрач вымаганьням жыцьця, рэдакцыя часопісі «Узвышша» з гэтага нумару адчыняе аддзел «Культура мовы», каб даць магчымасьць шырокім колам грамадства ўзяць удзел у абмеркаваньні надасьпелых пытаньняў мовы. Аддзел будзе мець больш практычны, чымся навукова-тэарэтычны, характар, дзеля чаго супрацоўніцаў у ім здолеюць і людзі, якія ня маюць спэцыяльнай філэлёгічнай падрыхтоўкі. Найважнейшыя пытаньні, якія будуць абгаварвацца на старонках «Узвышша», — гэта беларуская лексіка наогул, спэцыяльная тэрмінолёгія і фразеолёгія. Задача высьвятленьня гэтых пытаньняў распадаецца на дзьве часткі: з аднаго боку, неабходна выяўленьне тых слоў жывой мовы, якія яшчэ не вядомы ў літаратуры і якія, паводле свайго значэньня, могуць замяніць словы, узятыя з іншых моў, або няўдалыя новаторы, а таксама высьвятленьне зваротаў, уласцівых характару беларускай мовы; з другога боку, неабходна высьвятленьне ўсіх неўласцівых беларускай мове слоў і зваротаў, якія сустракаюцца ў літаратуры. Для гэтага патрэбна ў першую чаргу крытыка з боку мовы літаратурных твораў. Апрача гэтага, тыповыя скажэньні беларускай мовы можна браць для абгаварэньня з газэт, з канцэлярскай перапіскі і іншых крыніц. Вось якую, на першы пачатак, праграму-мінімум ставіць сабе «Узвышша», спадзяючыся, што ў далейшым адпаведныя ўстановы знойдуць магчымасьці заснаваць спэцыяльную часопісь культуры мовы.

Кожны, хто ведае тыя ці іншыя новыя факты з галіны беларускай мовы, хто мае тыя ці іншыя меркаваньні, няхай прысылае іх у рэдакцыю часопісі «Узвышша». Усё гэта знойдзе сабе месца і будзе выкарыстана ў аддзеле «Культура мовы».

Узвышша. 1927. № 5. С. 194—195.

Язэп ЛЁСІК

ГРАМАТЫЧНЫЯ НАТАТКІ

У нашых газэтах, журналах, павестках і абвестках зазвычай пішуць так, як гаворыцца парасійску: 1) газэта выходзіць па нядзелям, серадам і пятніцам; сходы адбываюцца па аўторкам і сыботам; 2) канцылярыя адчынена па панядзелках, чацьвяргох і пятніцах; 3) на днях выходзіць журнал «Полымя» і г. д.

Гэта звароты расійскія, толькі у беларускай транскрыпцыі. Справа тут у значэнні прыназоўнікаў «па» і «на» і ў іх сынтасычных злучэннях.

1) Пачнём з звароту «на днях». Гэта форма меснага склону множнага ліку з прыназоўнікам «на»; у гэтай форме дваякая памылка — морфалёгічная і сынтасычная.

Морфолёгія, як ведама, — навука, якая знаёміць нас з тым, як скланяюцца і спрагаюцца словы ў тэй ці іншай мове. Беларуская морфолёгія вучыць, што іменнікі мужчынскага роду множнага ліку ў месным склоне канчаюцца пад націскам на -«ох» (ёх), а не пад паціскам — на -«ах» (ях). Значыць, пабеларуску трэ' было-б сказаць: на днёх, як на пнёх, на сталох (бач. «Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія» Яз. Лёсіка, стр. 81). Але тут ужо выступае беларускі сынтас ды кажа, што такога звароту ў беларускай мове няма, і хоць прыназоўнік «на» і злучаецца з месным склонам, але не выражае часу, а мае толькі меснае, прасторавае значэнне. Значыць, зварот «на днёх» павінен азначаць тое самае, што «на пнёх», «на сталох» (бач. «Сынтас беларускае мовы» Яз. Лёсіка, стар. 199). Ясна, што такі зварот — бяссэнсіца.

У такіх выпадках трэба ставіць творны склон без прыназоўніка: «гэтымі днямі», або апісальна — «скара выходзіць журнал».

2) Звароты «па нядзелам, серадам і пятніцам» ... няправільныя з сынтасычнага боку. У беларускай мове прыназоўнік «па», агулам кажучы, ня злучаецца з давальным склонам (бач. «Сынтас беларускае мовы», стар. 204). Праўда, у вадзіночным ліку часта выступае форма як-бы давальнага склону (па сялу, па бару, па каню, па полю. Не хадзі, коце, па масту, буду біці па хвасту), але гэта несапраўдны давальны склон, аб чым дакладней гаворыцца ў морфолёгіі (бач. «Граматыка белар. мовы. Морфолёгія», стар. 70—73).

У множным ліку пасяля «па» ў такіх разох выступае толькі месны склон: Па межах (рас: по межах) хадзіў, жыта радзіў. Чарот расьце па балотах (рас: по болотам). Хадзіў па лясках, па лугох і па палёх (рас: по лесам, по лугам и по полям).

Значыць, пабеларуску трэ' было-б сказаць: газэта выходзіць па панядзелках, чацьвяргох і пятніцах, што некаторыя і робяць, адчуваючы законы беларускае мовы (бач. у пачатку прыклад 2). Але справа ў тым, што ў нашай мове прыназоўнік «па» ў злучэнні з месным склонам хоць і можа выражаць час, але зусім ня ў тым значэнні, якое яму прыпісваюць. У беларускай, як і ў украінскай, мове прыназоўнік «па» з месным склонам

выражае час, пасля якога адбываецца дзеянне, напр.: Па ласым кусе я і вады нап’юся. Па сьвятым дусе ў тым-жа кажусе. Па маёй галаве застанецца ўсё табе. Вярнуўся дадому па захадзе (і — па захаду) сонца.

У гэтых прыкладах прыназоўнік «па» з месна-давальным склонам выразна паказвае, што дзеянне адбываецца пасля таго момэнту, які называе месны склон: Па мне хоць воўк траву еж.

Гэтае-ж самае значэнне выражаецца і ў такіх разох: Хадзіла дзевачка па ночы (г. зн. як настала ноч, як стала цёмна), шукала цыбулькі на вочы: ці ня будзе цыбулька шчасліва, каб з аччу сьлёзкі каціла (сypяваюць маладой, калі тая ня плача на вясельлі ў патрэбны момант). Відаць па вочках, хто ходзіць па ночках.

Адгэтуль відаць, што, напісаўшы «газэта выходзіць па панядзелках і пятніцах» або «сходы адбываюцца па серадах і суботах», мы скажам ня тое, што трэба і што хацелі сказаць. Гэтым мы скажам, што дзеянне адбываецца пасля панядзелкаў, пятніцаў і г. далей.

У такіх разох гэтаксама пабеларуску трэба і ставіць творны склон без прыназоўніка або вінавальны склон з прыназоўнікам «у», напр.: Газэта выходзіць панядзелкамі, чацьвяргамі і пятніцамі, або — у панядзелкі, чацьвяргі і пятніцы. Сходы адбываюцца аўторкамі і пятніцамі, або — у аўторкі і пятніцы і г. далей.

Так і ў народнай мове: Калі-ж цябе, сынку, у госьці чакаці: ці глыбокімі сьнягамі (г. зн., зімою або ўзімку), ці зялёнымі лугамі (г. зн., вясною ці ўвясну), ці вішнёвымі садамі (г. зн., летам, улетку, калі сypеюць вішні). Браў мяне ты ўдзень, ні ўночы — дзе-ж тады меў свае вочы?!

Ведаючы граматыку, лёгка ухіліцца ад падобных памылак. Дзеля гэтага кожнаму літаратару перш-на-перш трэба дакладна ведаць граматыку свае мовы, а потым сачыць за народнаю моваю, як гэта рабілі і робяць лепшыя пісьменьнікі-клясыкі. Вялікі расійскі паэта і стылісты Пушкін вывучаў народную мову і займаўся граматычнымі пытаннямі. У нас на гэта не зварачаюць належнае ўвагі.

Трэба памятаць, што мова псуецца ды становіцца штучнаю, чужою і малаазразумелаю не ад чужых слоў. Яна псуецца чужою граматыкаю — чужою фонэтыкаю, морфолёгіяю і сынтаксам.

У нас-жа робіцца якраз наадварот: баяцца чужых слоў, але не баяцца чужое граматыкі. Чужое слова запазычыць можна і трэ-

ба, калі няма свайго, або калі трудна ці нельга яго вытварыць. Бяз чужых, запазычаных, слоў ніводная культурная мова абыходзіцца ня можа: адбываецца ўзаемны памен таварамі — мусіць адбывацца і ўзаемны памен словамі і паняццямі. Гэта натуральна, і цяпер культурнае, лексычна чыстае мовы няма і быць нямажа, як няма і быць ня можа такога культурнага народу, які мог-бы абайсціся прадуктамі свае ўласнае вытворчасці. Калі мяняюцца людзі таварамі, прадуктамі свае вытворчасці, дык яны мусяць мяняцца і словамі, і разумовымі паняццямі, што вырасці на гэтай эканамічнай базе.

Разумеецца, пазычаць без канечнае патрэбы — неразумна, бо гэта будзе непагаспадарску. Нашто, прыкладам, купляць дровы ў Сібіры ці ў Амэрыцы, калі яны ў нас ёсць свае; трэба толькі пашукаць, насеч ды прывезці дадому. Але будзе зусім натуральна і пагаспадарску, калі мы, ня маючы газы, купім яе там, дзе яна ёсць.

Гэтак і з словамі. Пры патрэбе пазычаць іх можна, і баяцца гэтага няма падставы, але, запазычыўшы тое ці інша-слова, трэба яго абеларусіць, г. зн. падпарадкаваць законам свае граматыкі, як-бы перарабіць яго на сваіх граматычных фабрыках і заводах.

Чыстая мова засталася цяпер хіба дзе ў папуасаў, да і то наўрад. Ёсць мовы, напрыклад, ангельская, якая на 2/3 складаецца з чужых слоў, аднак-жа ніхто не адважыцца назваць яе мешанінаю чужых слоў. А чаму? Гэта цікава. Ангельцы бралі чужыя словы і не баяліся іх браць, як бяруць і не баяцца браць культурныя народы сырэц, але, вывезшы яго з чужога краю, перарабляюць на сваіх фабрыках і заводах.

Беларускі народ у сваім слоўным складзе мае сотні чужых слоў — нямецкіх (дах, пляц, шупляда, рахунак, ліхтар), лацінскіх (акуляры, літара, дарэктар, студэнт, адукацыя) і нават літоўскіх (шула, жлукта, кльпаты), яўрэйскіх (хэўра, кагал) і польскіх (хлопец, быдла)¹, але ўсе яны акуратна падпарадкаваны законам нашае мовы: перароблены, як той чужы сырэц на фабрыцы. У такой форме іх трудна пазнаць ужо былым гаспадарам, і яны могуць купіць іх у нас, як навіну. Кажуць, што гэтак немцы перараблялі сібірскія шкуркі ды потым прадавалі нам, як заграничны тавар.

У нас баяцца чужых слоў, але не баяцца, як мы бачылі вышэй, чужое граматыкі. Гэтым і аб'ясняецца, што нашыя газеты,

¹ Аб чужаземных словах у беларускай мове бач. маю «Граматыку белар. мовы. Фонэтыка», стр. 121—126. (Заўв. Я. Лёсіка.)

адарваныя ад народных гушчаў і незнаёмыя з граматыкаю свае мовы, стараюцца кожнае расійскае слова перадаць як-небудзь пасвойму. Тэндэнцыя пахвальная, але рэзультаты — сьмешныя.

Ну нашто, напрыклад, перарабляць зямлятрасеньне ў зямляўздрыг, перагаворы — ў перамовы, калі ў нас ёсьць і слова «зямля», і «трасьці», і «перагаварыць»? Хіба-ж народ кажа «хата ўздрыгаецца», а не трасецца? Гэтых і падобных расійскіх слоў і перарабляць ня трэба, бо яны аднолькава і беларускія, як вада, рука, галава і сотні іншых. Гэтаксаманяма ніякае патрэбы замяняць беларускага слова «рад» польскім словам «шэраг», як гэта зазвычай робіцца ў нашай літаратуры.

Шмат шкодзяць мове і літаральныя пераклады. Напрыклад, нельга расійскую фразу «у меня имеются деньги» перадаваць па-беларуску — «у мяне маюцца грошы» або «собрание открывається» ці «закрывается» — «сход адчыняецца» ці «зачыняецца».

У нашай мове слова «маецца» выражае стан чалавека — душэўны ці матарыяльны (Як маешся? Як-жа дзеткі вашы маюцца?), а «зачыніць» ці «адчыніць» можна дзверы, хату, вокны, вароты, але ня сход ці рот. Рот можна разьзявіць, а сход — адкрыць ці закрыць, бо хіба-ж у нас няма дзеяслова «адкрыць» з такім-жа самым значэньнем, як і ў расійскай ці іншай славянскай мове?

Варочаючыся да прыназоўнікаў «на» і «па», трэба сказаць, што з імі звязаны шмат іншых, неўласьцівых і дзікіх для беларускай мовы зваротаў, што пападаюць у нашу літаратурную і разгаворную мову пад уплывам расійскае мовы. Напрыклад, калі для расійскае мовы зусім натуральна сказаць «он женился на ней», «приехал на извозчике», то для нашае мовы такія звароты ненатуральныя і сьмешныя...

У беларускай мове дзеяслоў «жаніцца», як і дзеяслоў «дружыць», патрабуе творнага склону з прыназоўнікам «з», як дзеясловы ўзаемнага значэньня, напр.: Ажانیўся (як падружыў) стары з маладою. Ажانیўся з другою жонкаю.

Пасьля дзеясловаў «ехаць», «плысьці» і падобных, што выражаюць рух па чым нібудзь, у нашай мове звычайна ставіцца творны склон, напр.: Ехалі мы ў Кіеў Дняпром. Плыві ты вадою, а я за табою. Нехта едзе парма коньмі і на пары коняй, але нельга сказаць «на ізвозчыку».

Узвышша. 1927. № 5. С. 195—197.

Уладзімір ДУБОЎКА¹

НАТАТКІ ДЛЯ СЯБРОЎ

1. Агульныя думкі

Мы вельмі шмат увагі ўжыцці вылучаем на розныя заняткі і гульні, ня звязаныя з паглыбленьнем і ўдасканаленьнем разуמוвае чыннасьці непасрэдна. Сюды адносяцца, я сказаў-бы, злоўжываньні шахамі, фізкультурай, карыснымі ў умеркаваных дозах. Пытаньні мовы, пытаньні ўдасканаленьня гэтага важнейшага органу людскога ўзаемадзеяньня параўнаўча мала цікавяць нас.

Мы ведаем колекцыянараў на маркі, на люлькі, на галубіныя яйцы нават. Але ня чулі нешта, каб дзе ў якой і расхваленай культурнай краіне быў пашыраны спосаб колекцыянаваньня цікавых, новых слоў.

Мы ведаем такіх бацькоў, якія даюць адмысловыя сродкі сваім дзецям на тое, каб яны дасталі недзе якую цікавую марку. Але да гэтага часу мы ня чулі, каб хто-небудзь заахвоціў свайго сына, напрыклад, ці сам заахвоціўся сабраць як мага больш адменьнікаў на паняцьце дабраты, радасьці ці смутку, скажам. А пра сусьцігі ў гэтым кірунку няма чаго і казаць. Хутчэй пра бокс пачуем што.

Ці справа так і павінна застацца, ці што-небудзь можна перайначыць, паправіць? Маладая жыццяздольная нацыя, якую зьяўляемся мы, ня можа абысьціся з тэю моваю, якую мы маем цяпер і завём літаратурнай. Няўхільна імкнучыся да ўдасканаленьня свае мовы, мы павінны паставіць гэта як вышэйшую праяву культурнасьці, як найбольш патрэбнае ў нашым культурным будаўніцтве.

Мы клапацімся пра граматыку. Нават адмысловыя нарады склікаем. А тым часам граматыка, асабліва ортаграфія, — гэта толькі «абалочка», гэта толькі другараднае. Аснова і галоўная каштоўнасьць — лексыка.

Ад багацьця на адценьні залежыць багацьце і глыбіня думкі. У вялікім будаўніцтве, якое адбываецца ў нашай краіне, патрэбны ўсебакова падрыхтаваны працаўнікі, з моцнымі інтэлектамі. Такую падрыхтоўку трэба праводзіць змалку, паступова. Зусім ня дрэнна будзе, калі хто не назьбірае колекцыю птушыных яец, а назьбірае сшытак адменьнікаў на якія цікавыя паняцьці.

¹ Даведка пра У. Дубоўку змешчана ў кн.: Гісторыя... С. 195.

Так, напрыклад, адзін запіша ўсе назвы колераў, якія ёсць ў ягонай мясцовасці і на Беларусі. Другі, маючы для гэтага падрыхтоўку, запіша ўсе словы, агульныя ў беларускай і гэбрэйскай або ў беларускай і татарскай мовах. Гэтым ён ня толькі дасць сабе вялікую асалоду, ня толькі пазнае лепш іншыя народы, якія жывуць на Беларусі, але можа і навуцы дапамагчы.

Абы толькі жаданьне — можна наладзіць пры сваім краязнаўчым таварыстве выстаўку такіх запісаў, можна надрукаваць лепшыя ў часопісі. Упэўнены, што часопісь, хоць бы і наша, не адмовіцца вылучыць адну-дзьве балоны для перапіскі такіх зьбіральнікаў паміж сабою.

Гэта павялічыць і, самае галоўнае, паглыбіць цікавасьць да мовы. Францускую ці расейскую літаратурныя мовы выпрацоўвалі паны ў сваіх салёнах.

Наша мова крышталявалася ў сям’і працоўных. Трэба цяпер, каб працэс крышталяваньня пераходзіў у працэс мастацкае апрацоўкі (шліфаваньня). Толькі такі шлях дазволіць удасканаліць яе.

2. Скокі — танцы

Невядома, з чые «лёгкай нагі» увайшло ў нашу літаратурную мову слова «скокі» у сэнсе танцаў. Пакуль паказ гэтае галіны беларускага мастацтва быў абмежаваны «жабкай», «юрачкам», назва «скокі» бадай не выклікала супярэчак. Але калі мы падышлі да больш дасканалых форм, якія даюцца нашымі тэатрамі, слова «скокі» пачало гучэць страшэнным дысonanсам. Калі яно і можа застацца ў літаратурнай мове, дык выключна ў значэньні некаторых (ня ўсіх нават) прымітываў (згаданая «жабка», «бычок» і пад.). Для рэшты народных, культываваных і ўзятых ад іншых народаў твораў гэтага мастацтва павінна ўжывацца пашыранае і ў народнай мове слова «танец», з усімі адменьнікамі. Гэтая прапазыцыя грунтуецца на такіх меркаваньнях.

Танец у разуменьні культурных народаў розьніцца ад таго, што звязана з паняцьцем «скокі». Выдатны знаўца танцаў Жан-Жорж Новэръ даў такую характарыстыку танцаў: «Чтобы избежать путаницы, сударь, я разделю танец на два вида: первый — танец механический или технический, второй — танец пантомимический или действенный.

Первый говорит только глазам и очаровывает их симметрией движений, блеском па, разнообразием темпов, элевацией тела, равновесием, твердостью, изяществом поз, благородством поло-

жений и личной грацией. Все это представляет только материальную сторону танца.

Второй, обычно называемый “действенным танцем”, является, если мне будет позволено так выразиться, душой первого: он придает ему жизнь, выразительность и, обольщая глаз, пленяет сердце и наполняет его трепетным волнением; это то, что обособляет искусство.

Когда танцовщику удастся соединить блестящее знание ремесла с умом и выразительностью, ему по праву принадлежит звание художника; он одновременно и хороший танцовщик, и превосходный актер» («Письма о танце», Academia, 1927, б. б. 70—71).

Уявец сабе, што, паводле ўжыванага цяпер слова «скокі», таго мастака па-беларуску трэба назваць «скакуном», а актрысу — «скакухай» ці «скочкай», каб пераканацца ў тым, наколькі дрэнна яно перадае патрэбны сэнс. А трэба дадаць да гэтага, што некаторыя танцы зусім ня маюць у сабе элементаў «скаканьня». Такім зьяўляецца, напрыклад, піруэт, або «танцовальное движение, означающее многие целые кругообращения тела, производимые на пальцах ног, не переменяя места» (заўвага на б. 288). Такія танцы характэрны былі і для нябожчыцы Айсэдоры Дункан.

Што-ж азначае слова «скокі»?

У Насовіча (б. 580) слова «скакаць» мае такія значэнні:

1. Спрыгивать. *Скакай уніз.* 2. Перепрыгивать. *Скакаючы па бярвеньню, часам нагу зломіш.* 3. -чу. Прыгаль. *Каза не дарма воўку скача.* Паслов. *На пахілае дрэва і козы скачуць.* Пасл. 4. сов. Поскакаць. Плясаць, танцаваць. *Скачы, уража, як пан кажа. Не я скачу, няволя; прымушаюць панове.* 5. Подпрыгивать двумя передними ногами, свойственно спутанной лошади. *Коні скачуць, паскакалі ў авёс.* 6. Показывать вид удовольствия, торжествовать. *Ня доўга табе скакаць; паглядзім, ці паскачаш, ці паплачаш.*

Бачым, што з вялікае колькасці значэнняў толькі адно звязана непасрэдна з танцамі. Рэшта мае вельмі далёкае дачыненне да танцу і толькі дапамагае надаць яму комічнае адценне.

Прынамсі ў Заходняй Беларусі слова «скокі» ўжывалася толькі да «п'яных танцаў» на вясельях і ігрышчах («узьяўшыся ў бокі, пашла ў скокі» і пад.), калі «па» не вызначаліся вялікай мастацкасцю. Рэшта заўсёды мела назву «танцаў»: «Танцавалі Лявоніху, пасяля кадрэль і вальса».

Слова «танец» пашырана ня толькі ў беларускай мове, але бадай ува ўсіх славянскіх і, перайначанае, у зах. эўрапейскіх. Калі і запазычана з Захаду, дык вельмі даўно. Можна меркаваць з ад-

полькавым правам, што яно магло быць запазычана ад нас на Захад. Мае яно свой карань у слове «тан», «таночак», «танок» («зьвіўшы ў вяночак, пашлі ў таночак»; «дзень галоўка ў вяночку, што нядзеля ў таночку»), што азначала «карагод». Адсюль пашло шмат выводных, пашыраных скрозь.

Як вывад, зважаючы на ўсё сказанае, прапануецца слова «скокі» ня ўжываць або ўжываць у дачыненні да некаторых народных прымітваў, якія пад гэтую рубрыку падыходзяць. Замест гэтага слова прапануецца ўва ўсіх выпадках ужываць пашыраныя ў народнай мове адменьнікі слова «танец» з патрэбнаю апрацоўкаю. У Насовіча (б. 632) маем такія адменьнікі: танец — пляска; таночак — умен. слова «танец»; танцоўка — танцорка; танцоўшчык — танцор; танчык — ум. слова «танец», плясовая песня; танчыць — плясць, танцовать и ухаживать; танчыцца — возиться, заниматься.

3. Пятра — пятрэць — пятроўкі

Ужытае мною ў некаторых творах слова «пятрэць», «выпятрэць» не зьяўляецца штучным, не зьяўляецца і вузкім паветалізмам. Наадварот, яно пашырана на ўсім нашым этнографічным абшары і мае ўсе падставы на ўжываньне ў літаратурнай мове ў адпаведных выпадках. Я ня буду даваць тут поўныя этымолёгічны досьлед і высвятляць, чым яно зьяўляецца ў сваёй аснове. Марксысцкае мовазнаўства (гл. арт. 1. К. Кусік'яна, Узвышша, № 4) мае свае погляды на тэорыю «запазычаньняў», вельмі слушную.

Адзначу толькі, што карань знаходзіцца ў многіх мовах; грэцкая: πέτρα — скала і вядомае імя (...Ты есі Петр і на сем каменя...); беларуская: пятра, пятры — вышкі ў асеці, на якіх сушаць снапы, а ў ганчароў паліцы, на якіх сушаць вырабы з гліны; выводныя: пятрэць, спятрэць, впятрэць — сохнуць, высахнуць і дал.; украінская: п'ятра, п'ятрини — у значэньні беларускага ганчарскага тэрміну; польская: piętro і г. д. — паверх (этаж) будынкаў.

Цікавае меркаваньне паўстае ў сувязі з гэтым: слова «Пятроўкі» у пачатку азначала, напэўна, толькі пару году, як купальле і пад. Паколькі ў гэтым часе магло «спятрэць» усё на полі, напэўна, адбываліся адпаведныя малебны з рытуалам паганскага кірунку. Хрысьціянства, якое выганяла сьвяты паганскія, замяняла назвы даўнія блізкімі па гучаньню. Так, як перадаюць некаторыя крыніцы, замест паганскага бога жывёлы Велеса стаў хрысьціянскі Ўлас і пад. Або, забараняючы сьвяткаваньне бога Ярылы і багавіцы Лады ў часе купальля, увялі Івана Купалу. Як вядома, слова «купала» ня

мае ў сабе нічога мітычнага, а ў пачатку значыла толькі «купель», тое месца, дзе купаюцца, створана па аналёгіі з словам «вадзіла» («Ой спраў, мілы, залатое вадзіла, каб я твайго каня да вады вадзіла» — Шэйн, т. 1, ч. 1, 410). У значэньні «купелі» або нават «купальні» слова «купала» ужывалася ўвесь час у нашай мове. Ужыта яно, напрыклад, у беларускім перакладзе XVI ст. «Песьні песень», які выдрукаваны ў украінс. часоп. «Основа», XI—XII — 1861, б.б. 49—64 (беларускасьць гэтага перакладу сьцьвярджае нават А. Сабалеўскі — гл. Жур. МНП 1888, № 10, б. 323). І толькі пасья, калі Ярыла і Лада бадай зьніклі з народнае памяці, культ іхны з’асоцыяваўся з словам «Купальле». Так, І. Ф. Баршчэўскі зазначае: «Гэтая дзяўчына называлася “Купалай” (бязумоўна, яна сымбалізава-ла сабой Ладу)» («З гісторыі фальклётанізму», б. 74 — Працы катэдра этногр., т. 1, 1929).

Паўтараю, такім жа шляхам пашлі і «пятроўкі». Тым больш, што зьвязваецца гэта назва не з адным якім днём, а з цэлым кругабегам часу. Пост, рэкомэндаваны на гэты час хрысьціянствам, прыходзіць сам сабою з прычыны недахопу харчоў. Адсюль і пагаворкі «пятроўка — галадоўка» і падобныя.

Вывад адзін: слова «пятроўка» можна ўжываць скрозь для азначэньня пэўнае пары году. Адначасна трэба абмеркаваць, ці ня больш зразумелым і блізім да жывой народнай мовы будзе «пятра» ў сэнсе «этажа», чымся даволі штучнае і недакладнае «паверх».

4. Дадатак да слова «адлюстраваньне»

У часопісі «Ўзвышша» я запрапанаваў летась слова «адлюстраваньне» і выводныя ад яго замест «адбітак» у сэнсе расейскага «отражения». Ад таго часу слова гэта ўжываецца вельмі шмат у нашым друку. У дадатак паведамляю, што яшчэ раней у зборніку «Пад родным небам» (1 выд., б. 120) З. Бядуля ўжыў слова «люстрыцца» у сэнсе «отражаться». Гэта яшчэ больш падмацоўвае прапанову.

5. Трэба — патрэбна — неабходна

Памылкова ставячыся да агульных у нашай і расейскай мовах слоў, некаторыя абыходзяць іх і ствараюць новыя, штучныя. І наадварот, запазычаюць і пашыраюць на ўжытак расейскія, калі ёсьць свае. Як тое, так і другое можна заўважыць на прыкладзе слоў ад «трэба».

Корань вельмі пашыранага ў нас слова не выклікае тлумачэньня і ўжываецца скрозь. Прыгадаю толькі, што з нашай мовы ён вядомы ў Расіі ў сэнсе царкоўнага абраду — малебну, адкуль і кніжка з адпаведнымі малітвамі — «трэбнік». Паўтараю, гэта слова ў нас ужываецца. А вось калі трэба перадаць расейскае слова «требование», «требую», якія пашлі ад нашага кораню, дык тут і пачынаецца мудраваньне. Некаторыя перадаюць словам «вымога», «вымагаю», некаторыя як інакш. Тым часам, можна сьмела ўжываць і тое, і другое з адпаведным дапасаваньнем да ладу нашае мовы: «патрабаваньне», «патрабую».

Найбольшая блытаніна адбываецца з расейскімі словамі «нужно» і «необходимо». Расейскае «нужно» цалкам адпавядае нашаму «трэба» паводле свайго зьместу. «Необходимо» зьявілася ў расейскай мове пры літаральных перакладах з чужаземных моваў ды з часам ў літаратурнай мове стала ўжывацца да-рэчы і не да-рэчы замест слова «нужно». Адсюль ужо і «необходимость». Вось чаму і нашы літаратары стараюцца як мага больш ужываць слова «неабходна». Не падаю прыкладаў, бо ў кожнай газэце іх колькі хочаш і ня хочаш. Неўмеркаванае ўжываньне гэтага слова робіць вельмі прыкрае ўражаньне. Трэба, каб нашы літаратары ўзялі за прыклад народную словатворчасць і мелі заўсёды на ўвазе, што слова «неабходна» можна ўжываць таксама, але толькі для таго, каб падкрэсьліць няўхільнасьць слова «трэба»: «зробіць гэта трэба неабходна», хоць куды лепш і ў такім разе народны сказ «канешне трэба». Мова нашых газэт стане больш прыгожай, калі мы ўрэгулюем падобныя пытаньні, як пачалі рэгуляваць слова «маецца» («у яго ёсьць», замест «маецца», «у яго няма», замест «ня маецца»).

6. Дзедзіч, спадкаемца ці насьледнік

Як вядома, у сэнсе расейскага «наследство» у нас ужываецца «спадчына» (у некаторых выпадках іншыя адменьнікі: спадак, дзедзіцтва, бацькаўшчына і пад.). Адсюль і назоўнікі: дзедзіч, отчыч, спадкаемца. Слова «насьледнік» у жывой мове ўжывалася як жарт, асабліва за царом: «насьледнік царскі». На вялікі жаль, некаторыя пачалі ўжываць яго ў сэнсе «спадкаемца». Павінен нагадаць, што дакладны сэнс слова «насьледнік» у беларускай мове — «гончая собака, которая идет по стопам зверя» (Словарь древн. актов. языка, Н. Гарбачэўскі, Вільня, 1874, б. 227). Там-жа (б. 225) падмацаваньне гэткага тлумачэньня: «набрешник — тоже, что и наследник, гончая собака».

7. На паль біцьцё

У перакладах гістарычных твораў даводзіцца спатыкацца з тэрмінам «сажанне на кол». У беларусаў даўней ужываўся сказ «на паль біцьцё» (Гарбачэўскі, 226).

8. Скура цімцовая

У сэнсе «замшевой» скуры даўней ужывалася, і цяпер у некаторых раёнах, слова «цімцовая» (Гарбачэўскі, 336).

9. Канчаткі «ач» і «альнік»

Вельмі патрэбнае і сваячаснае пытаньне. Калісьці нехта ўвёў у нашу мову ўкраінізм «чытач». Пасьля пашлі часткаю ад украінцаў, часткаю па аналёгіі «слухач», «глядач» і пад. А тым часам, канчатак «ач» вельмі не ўласьцівы для нашае мовы. Як раз у падобных выпадках (параўнуй са словамі больш даўняй формцы: «драч», «скрыпач» і г. д.). Не даючы канкрэтных прапаноў, я стаўлю яго на абмеркаваньне.

Сапраўды, у народнай мове ў такіх выпадках ужываецца «альнік» або, адпаведна, «эльнік». Напрыклад: стыкальнік (прылада ў кроснах), абіральнік, зьбіральнік, шукальнік, чытальнік і г. д. Падобнае-ж спатыкаем і ў старых друках. Так, у «Апокрысісу» (Вільня, 1597) знаходзім шмат разоў як правіла — «ласкавы чительнику».

Магчыма, што такі канчатак можна спатрэбіць не для ўсіх новатвораў, што да «гледача» не падыдзе, напрыклад, «суглядальнік» (больш ідэнтычнае «созерцателю»), што для яго трэба знайсці нейкі іншы. Але замест «чытача» і наогул усіх новатвораў з канчаткам на «ач» трэба ўжываць нейкія бліжэйшыя да жывой мовы канчаткі — гэта ясна і бясспрэчна.

10. Яўрэй ці гэбрэй

Слова «жыд», якое ўжывалася на абшарах Беларусі і Украіны, як назва пэўнага народу, дзякуючы вядомай «працы» расейскіх цемрашальцаў-монархістых, набыло сэнс ганебны ў Расіі, пачало набываць яго і ў нас. У зьвязку з гэтым ува ўсіх нашых выданьнях слова «жыд» пачало зьнікаць, а замест яго ўведзена слова «яўрэй». Зазначу ў дужках, што пара ўжо і польскім культурным працаўніком, якія жывуць на Беларусі і ў Саюзе ССР, выкінуць з свайго лек-

сыкону гэтае слова, а ўзяць адпаведны адменьнік ад «еврей». Магчыма, супярэчаньне, што гэта іх ня тычыцца, што гэтае слова ўжываецца і ў Польшчы, ня мае ніякае рацыі. Вельмі прыкра гучыць для вуха савецкага чытальніка такое спалучэньне, калі ў адным і тым выданьні, напрыклад у «Констытуцыі БССР», на б. 7 арт. 21 стаіць «яўрэйскае», а на б. 35 у тым жа арт. 21 — «żydowskiego». Бязумоўна патрэбна, каб рэдактарскі алуок у другім выданьні гэтае кнігі паставіў на месца «żydowskiego» больш сучасны тэрмін. Чыстата польскае мовы ад гэтага не парушыцца, а павялічыцца. Трэба, каб наш Саюз уплываў на мову буржуазных краін, а не наадварот. У іншым разе мы даем глебу для антысэміцкае агітацыі: «што, я сказаў жyd?»; «Ну што-ж, я па-польску сказаў гэта, а не па-беларуску ці па-расейску».

Але возьмем беларускі адменьнік. З прычыны таго, што ў нашай мове ёсць пэўныя фонэтычныя законы, расейскае «еврей» пераходзіць у нас у «яўрэй». Нельга сказаць, каб гэта было мілагучна і прыгожа так для беларуса, як і для яўрэя. Трэба ўзяць больш органічны і прыемны адменьнік «гэбрэй», «гэбрэйскі» ці «гэбрайскі», які мае пэўныя падставы, які існаваў у нашай мове даўно і перадае той самы змест у лепшай форме.

Сапраўды, корань «эбр» у расейскую мову прайшоў зьзначаным на «эвр», падобна многім ўсходнім словам (Византыя — Бізантыя, Вавилон — Бабілён), што не зьяўляецца абавязковым для нас, бо ў нас больш правільны адменьнік. Паводле нашае фонэтыкі, да слова далучана прыдыханьне «г». У выніку — пэўная мілагучнасьць. Спраба некаторых узяць проста «еврэй» яшчэ горшая, чымся «яўрэй», і прынясе ў справу непатрэбную і шкодную блытаніну.

11. Чаму лепш трэба ўжываць «балона», чым «старонка»

У нашай часопісі (№ 5 — 1927, б. 198) была нататка пра тое, што лепш ужываць слова «балона» замест ужыванага «старонка». Гэта прапанова належным чынам угрунтавана з навуковага боку. Ад таго часу слова «балона» ужываецца, як правіла, у нашай часопісі і ў некаторых іншых выданьнях. Апрача дадзенага т. Л. навуковага ўгрунтаваньня, трэба звярнуць увагу чытальнікаў на поэтычную старану.

Перш за ўсё, як адбываецца «амаладжэньне» слоў і вобразаў. Дам найбольш популярныя прыклады.

У аднэй вёсцы быў селянін па прозьвішчу Трацьцяк. Усе прызвычаліся да гэтага прозьвішча. Але вось ехаў з далёкай вёскі да

гэтага Трацяцяка селянін і забыўся, як яго зваць. Прыяжджае і пытаецца: «дзе тут у вас жыве Перазімак»? — Агульны сьмех, вялікая ўвага да гэтага прозьвішча. Фактычна, што тут стала? Усяго і «амаладзілі» на год (перазімак — трацяцяк). А вынікі нечаканыя. Магу даць і другі прыклад. У адным сяле на Магілёўшчыне жыве чалавек, якога цераз усё жыццё звалі Боцікам. Таксама ніхто не зьвяртаў увагу. Раптам нехта ўзяў і пераксыціў — назваў «Сапажок». Ізноў пашла гісторыя.

З гэтых маленькіх прыкладаў можна бачыць, як павялічвае ўвагу такое «амаладжэнне слоў». Але яно можа быць накіравана на добрае, можа быць скіравана і на дрэннае.

Якое-ж дачыненне мае ўсё гэта да слова «балона» і «старонка»? А вельмі вялікае. Да «старонкі» прызвычаліся, яна нічога ня кажа нашаму пачуццю — усяго толькі ўмоўны комплекс гукі. «Балона» мае вялікае дачыненне да кніжнае справы (гл. згаданую нататку). Апрача таго, балона звязана з прасветам у вакне, «абалонкай». Вось і поэтычнае ўгрунтаванне.

Мы пашыраем кнігу ў масы, павялічваем зацікаўленасць да чытання, да кнігі. Ідэалам такога чытання зьяўляецца не перагортванне «старонак», а ўважнае ўспрыманьне. Як цераз балону вакна мы бачым абмежаваную частку сьвету, так цераз балоны кнігі мы бачым увесь сьвет. І пабачыць гэты ўвесь сьвет той чытальнік, які сапраўды будзе шукаць у кнізе балоны, а не мэханічныя «старонкі».

12. Летаваць

У расейскай мове ёсць слова «дача» у сэнсе «летнішча», куды людзі ездзяць летаваць (адваротнае «зімаваць»). На Беларусі гэта слова ўжывалася ў паноў: «лесные дачи князя имя рек». Цяпер пачынае праходзіць слова «дача» ў расейскім сэнсе. Перш за ўсё, яно супярэчыць зьместу: за памяшканьне трэба плаціць грошы, якая-ж гэта «дача»? Па-другое — непагоджанасць з мэтаваю ўстаноўкаю. Слова «летнік», якое магчыма было-б скарыстаць, ужываецца ў двух значэннях: летняя вопратка і летняя дарога (адваротнае «зімніку»). Пакінуць «дачу» неяк не выпадае. Пропозыцыя: няхай чытальнікі «Узвышша», якія паедуць сёлета «летаваць» з гораду, падумаюць пра гэта і прышлюць свае заўвагі.

Уладзімер Дубоўка
14 траўня, 1929 г. Масква.

Узвышша. 1929. № 5. С. 102—109.

Пётр БУЗУК

«КУЛЬТУРА МОВЫ» Ў «УЗВЫШШЫ»

Бясспрэчна, ідэя добрая, якую толькі трэба вітаць. У часы напружанага культурнага будаўніцтва, у часы беларусізацыі, пытанні аб чыстаце мовы, аб лепшых і лягчэйшых спосабах яе перадачы павінны заняць не апошняе месца. Мова шмат якіх прамоўцаў, аўтараў газетных артыкулаў засьмечана зваротамі, не ўласьцівымі цэнтральным гаворкам, якія ляглі ў аснову беларускае літаратурнае мовы. Асабліва ўражае вялікая колькасць русыцызмаў у дзедзіне фразеолёгіі і сынтаксу, напр. злоўжываньне прыназоўнікам *на*: *на гэтай прычыне* і т. п., таму, бясспрэчна, даўно прышоў час пачаць барацьбу за падняцце «культуры» беларускае мовы, але як гэта зрабіць? Справа гэта аказваецца ня зусім такой лёгкай, якой яна здаецца некаторым.

Здаецца, мала ёсць яшчэ навук, якія былі-б у такім дрэнным становішчы, у якім знаходзіцца мовазнаўства. З прычыны яго цяжкасці, абумоўленай складанасцю і вялікай колькасцю матар'ялу, імкнуцца ўнікнуць яго вывучэння, але, ня гледзячы на ўсё гэта, падобныя асобы з лёгкай сумленнем могуць спрачацца на мовазнаўчыя тэмы, бяруцца за выкладаньне мовы ў школах і нават абвешчаюць сябе спецыялістамі ў галіне навуковага мовазнаўства. Мы ня будзем спрачацца з інжэнэрам, як трэба будаваць масты, мы ня будзем вучыць лекара, як трэба лячыць тую ці іншую хваробу, а весьці навуковыя спрэчкі аб мове здаецца рэччу, прыступнай усякаму, хто гаворыць на якой-небудзь мове.

На-жаль, у значнай меры сказанае датычыцца і тых артыкулаў, якія зьмяшчаюцца ў «Узвышшу» пад загалоўкам «Культура мовы».

Адзін з надрукаваных у «Узвышшу» артыкулаў, а менавіта «Этымолёгічныя этуды» (№ 3 за 1929 г.), належыць сапраўднаму лінгвістаму (М. В. Когену), але якраз гэтаму артыкулу больш усяго ня месца ў «Узвышшу». Мы з ахвотай друкуем этымолёгічныя нататкі ўспамянёнага вучонага ў Запісках Аддзелу Гуманітарных Навук Беларускае Акадэміі Навук, але чытачом «Узвышша» значаныя этуды роўна нічога не дадуць. З тэй-жа прычыны і мы не ўваходзім у падрабязны аналіз закранутых Когенам этымолёгіяў. Заўважым толькі, што пахаджэнне караня *шчэл* ужо асьвятлялася ў навуцы; пісалі аб ім, між інш., і мы ў VII—VIII т. Зап. Істор. Філолог. Відд. Укр. Акад. Н., стар. 68.

Вядзе «Узвышша» барацьбу і за чыстату мовы. З розных артыкулаў, прысьвечаных гэтаму пытанню, найбуйнейшым зьяўляецца К. Чорнага «Небеларуская мова ў беларускай літаратуры» (1928, № 5 (11)). У сваім артыкуле аўтар, паказваючы на хібы нашае літаратурнае мовы, асабліва ў дзедзіне фразэолёгіі, прыводзіць такія цікавыя выпадкі. Адзін малады вясковы аўтар прыслаў у рэдакцыю «Беларускае Вёскі» адно апавяданьне разам з лістом, але напісаны яны былі рознымі мовамі: ліст быў напісаны палюдзку, жывой мовай, у той час як напісанае для друку апавяданьне ня мела і заводу жывое мовы. Гэта была самая сапраўдная выдуманая кніжная мова, якую аўтар засвоіў пад уплывам друкаванага слова. Бясспрэчна, выпадкі цікавыя. Аўтар гэтых радкоў сам успамінае, як пасля прыезду на Беларусь з Украіны пад уплывам тэй мовы, якую пачуў навокал сябе, пад уплывам газэт і слоўнікаў і, нарэшце, яшчэ пры дапамозе стыльрэдактараў пачала псавацца яго фразэолёгія, і толькі пасля пачатых ім досьледаў над мовай лепшых пісьменьнікаў, а галоўнае, пасля дыялекталёгічных досьледаў выявілася для яго, што значна менш ён зрабіў-бы памылак, калі ўжываў-бы ў сумненых выпадках звароты, уласцівыя украінскай мове, бо беларуская фразэолёгія найбліжэй стаіць да украінскае фразэолёгіі.

Але пытаньні, закранутыя К. Чорным і іншымі аўтарамі з «Узвышша» (а таксама некаторымі іншымі асобамі), ня так лёгка вырашаюцца, як гэта здаецца на першы погляд. Ведаючы па большасці гаворку сваёй роднай вёскі, яны адважваюцца заяўляць, што толькі так, а ня іначай гавораць на Беларусі сяляне, не прадбачы таго, што вельмі значная, і мо' нават большая, часьціна Беларусі якраз адрозьніваецца ад іх гаворкі (а таксама, можа, адрозьніваецца ад гаворак, якія зрабіліся асновай літаратурнае мовы). Я з матэматычнай дакладнасьцю не параўноўваў плошчы абедзвюх формаў *гэты* і *еты*, але, здаецца, не памылюся, калі скажу, што большая (усходняя) часьціна этнографічнае Беларусі ўжывае ф. *еты*. Чарговай задачай аўтара гэтых радкоў і зьяўляецца вывучэньне географіі паасобных слоў і сынтаксычных зваротаў, бо не на ўсёй тэрыторыі, на якой жывуць беларусы, кажуць *пасьвіць валы*, а ў шмат якіх гаворках можна пачуць *пасьвіць валой* і г. д.

З таго, што мы сказалі, аднак, ня выцякае вывад, што нормы літаратурнае мовы нам трэба будаваць згодна з тым, што адзначае большасць дыялектаў; мы хацелі толькі паказаць на неасцьяронасьць тых, хто ўсялякія адхіленьні ад знаёмых ім нормаў называе русыцызмамі. Самае большае, на што яны маюць пакуль што права, — гэта заявіць, што той ці іншы моўны факт не зьяўляецца

ўласцівым тым гаворкам, якія ляглі ў аснову літаратурнае мовы. Але тут справа ўскладняецца новай акалічнасцю. Як гэта мы бачым, таксама і з прыкладам расійскай і украінскай літаратурных моваў, асновамі гэтых моваў стаюць пэўныя гаворкі, але пазьней, у сувязі з культурным разьвіццём іншых краін, пісьменьнікі з гэтых новых краін у агульную скарбніцу літаратурнае мовы ўносяць свае асаблівасці. Трохі падобны процэс можа паўтарыцца і на Беларусі. У беларускай літаратурнай мове запанавалі асаблівасці менска-віленскай паласы, але зьявіліся пісьменьнікі з паўднёвай часьціны Беларусі (гал. чынам случчане — Цішка Гартны, Гурло і іншыя), якія прынеслі з сабой у літаратурную мову новыя дыялектычныя зьявы, як у лексыцы, так і ў граматыцы (напр., формы 1 ас. множн. ліку тыпу *ідом, будам*, будучы час: *рабіцьму, рабіцьмеш* і г. д.). А ў творах М. Гарэцкага ды М. Зарэцкага пачала ў апошні час адбывацца ў белар. літаратурнай мове і Магілёўшчына. Але, бясспрэчна, розныя дыялектызмы не павінны шкодзіць адзінству літаратурнае мовы; яе агульная скарбніца павінна прыняць у сябе, праглынуць толькі пэўныя, больш ударныя граматычныя формы, толькі пэўныя, больш прыгожыя лексычныя сынонімы.

Толькі слабым знаёмствам з працэсам разьвіцця літаратурных моваў, якія да пэўнай меры заўсёды зьяўляюцца штучнымі мовамі, можна тлумачыць таксама барацьбу супроць дзеяслоўных прыметнікаў дзейн. стану (гл. успамянёны арт. Чорнага), якіх, маўляў, сялянскія гаворкі ня ўжываюць. Але як бы не бароліся супроць іх ўкраінскія некаторыя пурыстыя, формы цяпер. ч. дзеясл. прыметн. ужываюць амаль што ўсе ўкр. пісьменьнікі (Франко, Коцюбінскі, Віннічэнка, Полішчук і шмат, шмат інш.) і нават тыя лінгвістыя (як, напр., праф. Тымчэнка), якія пішуць у сваіх граматыках аб тым, што падобныя формы нельга ўжываць. Тое самае бачым і на Беларусі. Дзеяслоўн. прыметн. дзейн. стану ўжываюць Ц. Гартны, Зарэцкі, Чарот і часам Я. Колас, Я. Купала і шэраг іншых. І цалкам зразумела, бо з розных прычын ніводная літарат. мова ня можа абыйсьціся асабліва без дзеяпрыметн. цяпер. часу.

Зварачаюць на сябе ўвагу ў разьдзеле «Культура мовы» яшчэ артыкулы Ул. Дубоўкі. У сваіх артыкулах выявіў ён эрудыцыю, даволі сур'ёзную для пісьменьніка, што трэба вітаць, бо без агульнага разьвіцця і адукацыі пісьменьніка яго творы ня могуць прэтэндаваць на асаблівую глыбіню і посьпех, але ў той самы час гэта эрудыцыя мае выпадковы характар, што разам з дапушчанымі Дубоўкай памылкамі ў тэарэтычных меркаваньнях дае магчымасьць лёгка пазнаць, што ён у данай справе не спэцыялісты мовазнавец, а

звычайны аматар. Прымае т. Дубоўка часта або вельмі хістка ў навуцы погляды, або нават зусім адкінутыя і на гэтай хісткай глебе з такой самаўпэўненасцю будзе свае праекты розных рэформаў. Ну хто, напр., даў яму права з такой катэгорычнасцю тону заяўляць (у артыкуле «Лацініка ці кірыліца»), што кірыліцу выдумаў Кірыл, а ўзоры глаголіцы даў арабскі пісьменьнік X стаг. [...]

Вінаваціць, нарэшце, Дубоўка беларускіх вучоных у тым, што яны дагэтуль не наладзілі лекцый акад. Марра або каго з яго асыстэнтаў. Але па поваду гэтага можна сказаць, што ў Менску паклапаціліся аб большым — у нас выбралі Марра проста сябром Белар. Акадэм. Навук (і, здаецца, бяз уплыву з боку т. Дубоўкі), і мы спадзяёмся, што будзем мець гонар паслухаць не асыстэнта, а свайго беларускага акадэміка — Н. Я. Марра ў сьценах нашае Акадэміі.

Падняць культуру мовы, яшчэ раз паўтараю, — добрая ідэя, і яе трэба вітаць, але аднымі артыкульчыкамі ў часопісах справы ня выратуеш. Нам трэба наогул падняць у беларускай грамадзкасці пашану да мовазнаўства, у сувязі з чым давядзецца, па-перш, нашым хатнім мовазнаўцам-саматужнікам самім пачаць вывучэнне не асноў мовазнаўства; нам трэба, падобна Украіне, утварыць сетку розных курсаў для павышэння кваліфікацыі настаўнікаў і лектараў беларускае мовы; нам трэба імкнуцца да павялічэння гадзін для мовазнаўства ў Універсытэце (а не выяўляць тэндэнцыі да памяншэння працы ў гэтай галіне, што, на-жаль, назіраецца ў нашым Б. Дз. У.). Мы павінны згадзіцца з тым, што слова — сапраўды «полководец человеческой массы», што мова — адна з важных дзялянак культурнага фронту, але гэтая дзялянка ў нас якраз ня вельмі моцная.

Маладняк. 1929. № 5—6. С. 111—116.

Кузьма ЧОРНЫ

ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫЯ НАТАТКІ¹

Нішто ня бывае гэтакім прыкрым у літаратурным творы, ува ўсякім друкаваным слове, як фальш, няпісьменная сухая штучнасць. Неахайнасць таго майстра, з рук якога выходзіць гэта-

¹ Прыведзены ніжэй артыкул узнаўляўся ў апошнім томе збору твораў Кузьмы Чорнага ў васьмі тамах, надрукаваным у 1972—1975 гг.

кае дабро, яшчэ больш павялічвае гэтую прыкрасьць. Часам-жа гэта мінае межы адной толькі прыкрасьці і набывае характар страшнейшы.

Уявім сабе, што мы на жаночым сходзе чуем, як старшыня сходу называе дэлегатак, напрыклад, гэтак: «мадэмуазэлі дэлегаткі» або «таварыш мадам Агата». Мы, вядома, крывімся, мы адразу неўпадабалі гэтае «няпраўды». Таксама ня лішне нам прыдзецца да спадабы, калі мы пачуем вось гэтакі вінэгрэт: да расійскага «Иван Иванович» або «Фома Феофилактыч» які-небудзь мудрагель далучае беларускае шляхчае «ягомасьць», «вашаць», «васпане». Мы чуем: «васпане Фома Феофилактыч», «вашаць Иван Иванович». Вядома, калі гэта сказана дзеля жарту, жартам можа й сыйсьці. Калі-ж мы гэтакую штуку ўбачым у друку, ды яшчэ ў літаратурным творы, і калі гэта ня жартам ужыта, а як некаторая адзнака аўтаравае літаратурнае культуры, дык мы скрывімся яшчэ можа больш, як на тым жаночым сходзе. На сходзе — момантнае ўражаньне. Скончыўся сход — і ўражаньне можа згладзіцца, а ў кнізе — гэта застаецца надоўга. А яшчэ калі гэтакі твор раіцца да чытаньня як дасягненьне, дык тут ужо й «меншыя» аўтары гатовы вучыцца гэтакай самай літаратурнай «пісьменнасьці».

Я гэтым хачу сказаць пра непатрэбнасьць і нават шкоднасьць гэтакае надуманасьці, штучнасьці. Калі, напрыклад, які-небудзь малады аўтар, імкнучыся вывесці ў сваім творы беларускага шляхціца-кулака, назаве яго Янкам Трамбіцкім, дык адно ўжо гэтае прозьвішча спрыяе ўяўленьню гэтага чалавека. Калі-ж ні з сьго, ні з таго дадаецца яшчэ «Кляменцевіч» — «Янка Кляменцевіч Трамбіцкі», дык адразу траціцца ўяўленьне Трамбіцкага. Вашаць Янка Кляменцевіч! Адно лішнія слова! Тут аўтар што робіць? Ён стараецца як-бы беларусізаваць «Иван Клементьевич» у дачыненні да свайго гэроя. А гэта якраз і псуе вобраз самога гэроя. Навошта гэта? Якія літаратурныя спосабы знаходзіць тут аўтар? Вядома, малады аўтар робіць гэта несьвядома, і рэдакцыя павінна дапамагць свайму аўтару набываць мастацкую пісьменнасьць.

Я думаю, што гэтакія рэчы трэба цяпер разглядаць і ў справе культуры нашае мовы, бяручы на ўвагу сёньняшні стан разьвіцьця нашае літаратурнае мовы.

Але ўсё-ж гэтакая зьява належыць да некаторых, калі льга так сказаць, літаратурных тонкасьцяй. Справа яшчэ горшая, ка-

лі мы бачым моўную няпісьменнасць, калі часта трэба пільна ўчытвацца ў газэту ці кнігу, доўга думаць, каб дадумацца, што-ж тут трэба разумець.

У нашых установах, вельмі часта з газэт, часопісый, з радыёстанцыі мы чуем не заўсёды чыстую, прыгожую мову, а часта нейкі жаргон. Канцэлярыі гавораць «адносна прысыпешаньня вытварэння выканання», газэты паведамляюць пра «адбіцьцё адпаведных настрояў». Адміністратары пішуць, напрыклад, пра выстаўку гэтак: «Ня глядзячы на пастанову, з дачай поўнага тэрміну Галоўвыстаўкому, дырэкцыі, коллегіі РСІ і другую пастанову ўраду, ад ВСНГ да сённяшняга дня, пляну ўдзелу прамысловасці як рэспубліканскай, мясцовай і саматужнай, а раўна патрэбнай плошчы, разьбіўкі гэтай плошчы па акругам і неабходнага на гэту справу каштарысу, дырэкцыя яшчэ не атрымала, адсюль не дана ніякіх паказаньняў акругам, што, бязумоўна, дрэнна адаб'ецца ў далейшай працы...» (Гэта пісалася для сялянства!) Шыльды паведамляюць, што там вось «лясной склад», а «там вытвараецца пабудова». А радыёстанцыя часта пускае ў сьвет вось гэтакую моўную прыгажосць: «...для цэлага шэрагу галін прамысловасці, пасколькі маючыся тут быць пастаўлена пытаньне, не пастаўлена, пастолькі яно патрабуе пастаноўкі і правідловага вырашэння ў мэтах палепшання...».

Не астаюцца ад гэтага і некаторыя аўтары літаратурных твораў, у якіх «яна палегчана ўздыхнула», «ён доўга настойваў на сваім...» («она кастрыравана вздохнула», «Конь доўга настойваў гной»).

А можа ўжо гэта й не такі вялікі страх? Можа, проста абвясціць гэта беларускаю моваю і даць гэтакай мове волю разьвівацца далей? Можа, выдаць гэта за беларускую літаратурную мову, і калі, скажам, сялянства не разумее яе, дык падвесьці тут тэорыю адсталасці і няпісьменнасці і «цягнуць цёмную масу да культуры» — да гэтага жаргону? Можа, так і заявіць: сялянства не дарасло яшчэ да літаратурнае мовы!

Я думаю, што гэта было-б проста шкодніцтва. Каб не казалі, што я кідаю словы на вецер, я падам прыклад жаргоннага «казусу». У нас да газэтнай і кніжнай мовы прышчапілася слова «адбіць». Не ў праўдзівым яго сэнсе — «адбіць сук ад дрэва», а ў сэнсе «ўбачыць свой твар у люстэрку» («Отразить», «адлюстравіць»). І часта тут бываюць страшэнныя няяснасці. Вось раз у газэце пісалася пра нашага клясавага ворага: «У яго клясавых інтарэсах мабі-

лізацыя і згуртаваньне кулакоў, нэпманаў і буржуазных інтэлігентаў супроць пролетарскай дыктатуры, бо ў яго інтарэсах выкарыстоўваньне для гэтай справы і паасобных “камуністых”, якія адбіваюць націск клясавага ворага». Тут толькі праз здогадку льга дайсьці сэнсу. Выходзіць так: наш клясавы вораг — нэпман, кулак — на нас націскае, нявытрыманыя «комуністыя» адбіваюць гэты націск, ідуць, значыцца, на клясавага ворага ў контр-атаку. Ну, дык чаго-ж хацець? Вельмі-ж добра! І якім чынам клясавы вораг іх выкарыстоўвае для сябе, калі яны яго б’юць, яго націск адбіваюць контр-націскам? Адно штучнае слова, слова ў неўласцівым яму ўжытку робіць тое, што на вёсцы, напрыклад, людзі, якія ня звыклі да гэтакае мовы, будуць толькі плячыма пацепаць, ня ведаючы, за вошта-ж ганьбіць тых людзей, якія адбіваюць націск клясавага ворага.

Моўная няпісьменнасьць ня выкараняецца як належыць. І нікому з працаўнікоў тых грамадзкіх трыбун, з якіх мы кожны дзень чуем гэтакае слова, гэта не абыходзіць. Часамі рэдакцыі нашых газэт і часопісяў, работнікі тэатраў, школ, ВУЗ’аў, радыёстанцыя больш як з абыякавасьцю глядзяць на гэтую найважнейшую дзялянку нашае культуры. Адзін з рэдакцыйных газэтных кіраўнікоў раз быў сказаў з ганарыстаю кплівасьцю: «мы ня пісьменьнікі, каб добра ведаць мову». І вось гэткае дачыненьне да мовы пануе шмат дзе. Фэльетоністы «Савецкай Беларусі» друкуе фэльетон «Будзем моцна біць» («Савецкая Беларусь», № 252). Гэта значыцца біць тых, хто працівіцца беларусізацыі. І гэты-ж самы фэльетоністы ў сваім фэльетоне (так мо’ шэсьцьдзесят, ня больш, газэтных радкоў) вось што пананісваў: «спрабуючай», «выкрыта ва ўсёй няпрыгляднасьці», «гэта ня столь важная» (зразумеўшы гэта ў беларускай мове і пераклаўшы на расійскую, будзе: «это не потолок важен»), «выхад з утварыўшагася становішча», «выхавацель»... Гэта проста безадказнасьць! Заклікаючы біць праціўнікаў беларусізацыі, чалавек не пастараўся нават уразумець політыку партыі — што-ж такое беларусізацыя: вывучэньне беларускае мовы ці абеларушваньне тае расійскае ці якое іншае мовы, якою гаворыць той, каму трэба беларусізавацца? Вядома, калі «Чырвоная Зьмена» піша, што «насыпела неабходнасьць... адбіць дзейнасьці і псыхалёгіі авангарду рэволюцыі пролетарыяту»... дык усё гэта вельмі няясна. Ня ўсе зразумеюць гэтак, як хоча рэдакцыя. Чалавек, які не прайшоў яшчэ школы штучнае мовы, адразу здзівіцца: чаму гэта насыпела патрэба адбіць ад пролетарыяту дзейнасьць і псыхалёгію?

Трэба, каб журналістыя вывучылі хоць, нарэшце, як мае быць беларускую мову.

Трэба: 1) перагледзець жаргонныя словы, тэрміны, звароты, сказы і 2) навучыць няпісьменных працаўнікоў мове, а ня зьніжаць мову да іхняга невуцтва. Пісьменнасьць моўная трэба, каб вымагалася ад журналістага гэтак, як вымагаецца пісьменнасьць політычная. Праз газэту ідзе політыка ў масы, і часта з прычыны няўдалага ці няпісьменнага слова яна даходзіць да мас вывернутаю на левы бок.

Тут галоўная бяда ад кансэрватызму саміх работнікаў слова. Ці шмат вы знойдзеце ў рэдакцыях нашых усіх газэт і нават у некаторых часопісах (літаратурных!) людзей, якія ведаюць ці вывучаюць беларускую жывую мову? Іх вельмі мала. І вядома, гэтыя людзі фізычна ня могуць нічога тут зрабіць.

Трэба яшчэ сказаць і пра моўную канцэлярышчыну. Газэты і шмат кніг пішуцца гэтакаю моваю, якою пішуцца і канцэлярыскія паперы, і ўсялякія пратаколы. Або радыёстанцыя! Заўсёды толькі й чуеш усялякія «прысьпешаньні выкананьня, палегчаньня»...

Сапраўды, новае збожжа зьместу ў старых дзіравых мяхох!

Ёсьць на сьвеце дужа дынамічная істота — смоўж. Яго дынаміка выславілася тым, што ён калі пастараецца, дык за дзень можа прапаўзьці нават з чвэртку мэтра. Вось гэтакая дынамічная рухавасьць часта ў нас у тых людзей, што клапацяцца, ці трэба каб клапаціліся, пра культуру беларускае мовы.

Мы змагаемся за рацыяналізацыю ў прамысловасьці. Сельскую гаспадарку, праз колектывізацыю, робім буйнаю. Сохі і драўляныя бароны пайшлі ў архіў, трактар робіцца і неўзабаве будзе самаю звычайнаю сельска-гаспадарчаю машынаю. А вось пішам мы першабытнымі спосабам.

Мы выпісваем з-за мяжы цудоўныя ротацыйныя машыны для друкаваньня нашых газэт, часопісая, кніг. У газэтах нашых — глыбокі зьмест. Мы пішам пра вялікія рэвалюцыі быту, гаспадаркі, пра зьмену эпох у чалавечай гісторыі, пра найвялікшае будаўніцтва, пра нашы дасягненьні тут. Мы крытыкуем усялякую рэакцыйнасьць, тупую закаранеласьць думкі, усялякі бюрократызм. І ўсё гэта ў нашых газэтах часамі падаецца гэтакаю моваю, якая ня варта таго, пра што яна гаворыць.

Я ўжо не гавару, напрыклад, пра прымітыўнае альфабэтнае напісаньне гукаў «дз» і «дж»!

Гэтая дзялянка нашае культуры далёка засталася ад усіх іншых дзялянак нашага будаўніцтва.

Замест конкі пайшоў трамвай па Менску, а тут смоўж сабе ціхенька паўзе і паўзе.

Гэта ёсць адарванасць моўнае культуры ад жыцця. Цудоўная друкарская машына, апошнія дасягненне тэхнікі, друкуе тэкст, складзены з нейкага жаргону, у якім нават не заўсёды сэнсу дойдзеш! Вось дык сапраўды ганьба! Новае збожжа нельга сыпаць у дзіравыя мяхі.

Трэба колькі слоў сказаць пра артыкул праф. Бузук у «Маладняку». Тут выйшла нейкае непаразуменне. Рэдакцыя «Маладняка», надрукаваўшы гэты артыкул, сама сябе высьцебала. Вось хоць бы тое, што профэсар Бузук гаворыць пра патрэбу ў беларускай мове «дзеяслоўных прыметнікаў»... Артыкул надрукаваны, а ў той-жа час самі белапаўцы пачалі ўсё больш і больш выкідаць з сваіх твораў гэтыя формы.

Профэсар Бузук у гэтым сваім артыкуле навучае нас не клапаціцца пра культуру мовы, бо мы ў мове «саматужнікі» і «невукі». Не перашкаджаць, значыцца, займацца сабе патроху культураю мовы профэсару Бузуку, так як ён не перашкаджае інжынэру будаваць масты або доктару лячыць хворых. Вядома, што доктара ня можна вучыць, як лячыць хворага. Але калі ў хворага баляць зубы, а доктар пачне лячыць гэтую хваробіну рыцынаю, дык тады й ня доктар можа сказаць: выпі лепш, шаноўны, гэтую рыцыну сам. Мы, пісьменьнікі, заўсёды маем гэтакую ліхую натуру, што мова для нас — матар’ял для нашых твораў. І калі профэсар Бузук на 113 балоне, у 17 радку зверху, у тым-жа самым артыкуле, гаворыць: «...як-бы не бароліся супроць іх украінскія некаторыя пурыстыя», дык мы, «саматужнікі», усё-ж маем права сказаць профэсару Бузуку, хоць ён і «не саматужнік»: боруцца, профэсар Бузук, каровы на выгане, а пурыстыя з няўгоднымі ім плынямі змагаюцца. А што да навуковасьці, дык хіба-ж можна вызнаваць за навуковасць такі мэтад профэсара Бузук: дзеяслоўныя прыметнікі павінны ўкараніцца ў беларускую мову, таму што ў украінскай мове іх ужываюць украінскія пісьменьнікі? Няўжо гэта навуковы довад, што у беларускай мове трэба рабіць тое самае? А я вось з сваёй мовы выкараняю гэтакія формы і магу бяз іх выказаць беларускаю моваю, што хачу.

Адна справа заганяць сваю думку ў глыб вякоў, у гісторыю моваў, ведаць, адкуль і як мова ўтварылася, і другая справа сённяшняя — культура мовы і жаргон, які шкодзіць гэтай культуры і пра змаганьне з якім профэсар Бузук не напісаў, аднак, ні слова.

За крытыку трэба дзякаваць кожнаму, калі толькі гэтая крытыка імкнецца дапамагчы справе. Але калі гэтая крытыка ёсць

сваяасаблівае «мастацтва дзеля мастацтва», дык за яе дзякаваць няма чаго. Я ведаю аднаго чалавека, якога ўсе маюць за вучонага мовазнаўцу і які, перакладаючы нейкую кнігу, мэдычны выраз, што па-расійску будзе «в области пупка», пераклаў «у краіне пупка». І колькі-б дыплёмаў аб сваёй вучонасьці гэтакі чалавек ні паказаў, ўсё-ж ад яго трэба ратаваць моўную культуру.

Вось што добра сказаў прафэсар Бузук, гэта тое, што пытаньні культуры мовы «ня так лёгка вырашаюцца, як гэта здаецца на першы погляд». Зусім слушна. Асабліва, калі замест працы над культураю мовы, высьмейваць тых людзей, якія змагаюцца за гэтую культуру. Калі пакепліваць з імкненьняў узьняць культуру мовы.

Выходзіць так: справа гэтая цяжкая, яе ня лёгка рабіць, дык, значыцца, й думаць пра яе няма чаго. Няхай сабе яна павольненька, як хоча, робіцца, а калі й ня робіцца, дык такое бяды. Апраўданьне ёсьць — «нялёгкая справа». Вось дык уцеха!

Тым, што гэта адразу ня зробіцца, ня трэба апраўдваць тае бязьдзейнасьці, што яшчэ тут пануе.

Узвышша. 1929. № 9—10. С. 91—96.

Рыгор МУРАШКА

Рыгор Данілавіч Мурашка (1902—1944) — беларускі пісьменнік. Вучыўся ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі (1917—1918). Скончыў інструктарскія курсы пры Наркамаце ўнутраных спраў Беларусі. У 1921—1924 гг. знаходзіўся на савецкай і партыйнай рабоце. З’яўляўся членам літаратурна-мастацкага аб’яднаньня «Маладняк», працаваў адказным сакратаром часопіса «Бальшавік Беларусі», загадчыкам аддзела Дзяржаўнага выдавецтва БССР. У Вялікую Айчынную вайну быў удзельнікам Мінскага падполля, партызанам. Загінуў у час прарыву партызанскай блокады на Лагойшчыне. Аўтар раманаў «Сын» (1929), «Салаўі святога Палікара» (1940), аповесці «У іхным доме» (1929), зборнікаў апавяданняў «Стрэл начны ў лесе» (1926), «Прыгранічны манастыр» (1930), «Званкі» (1931) і інш.

ПРА «КАРОВУ, СВІНЕЙ І ІНШУЮ ХАТНЮЮ ПТУШКУ»

Не без падставы радыё прынята лічыць магутным сродкам агітацыі і прапаганды. У нашых умовах яно прапагандыруе карысныя грамадству ідэі ператварэння свету на новым грунце, яно

з'яўляецца вялікім сродкам выхавання ў камуністычным духу людзей — будаўнікоў новага жыцця.

Здавалася-б, адпаведна гэтак фармуляваным задачам яно карыстаецца такою-ж руплівасцю і ўвагай. Ці так яно сапраўды ёсць? Лягчэй за ўсё гэта можна праверыць на тым матэрыяле, які падносіць радыёслухачу радыёстанцыя імені СНК БССР, аб якой у далейшым і будзе ісці гутарка.

Мы не бярэмся меркаваць аб тым, ці добра, ці дрэнна ўкладзены тыя палітычныя, літаратурныя і музыкальныя перадачы, якія штодня чуе радыёслухач. Напэўна, ёсць добра ўкладзеныя і, напэўна, ёсць дрэнна ўкладзеныя. Гэта асобная тэма. Нас галоўным чынам цікавіць мова радыёперадач.

Мяркуючы па моўнай якасці радыёперадач, частка іх зрэдагавана не ў сценах радыёвяшчання. Ладная-ж частка ўкладаецца і рэдагуецца самімі работнікамі. Як правіла, гэта апошняя частка перадач вылучаецца з агульнага ліку іх сваёй моўнай неахайнасцю, каб не сказаць больш. Мы не бярэмся тут бараніць і тых перадач, якія трапляюць на радыё з устаноў і арганізацый. А іх надта поўна. Да іх належаць усялякія інфармацыі і паведамленні, сярод іх не малое месца займаюць абвесткі і афіцыйныя матэрыялы. І усё-ж перадачы, узятыя звонку, з'яўляюцца лепшымі за тыя, што ўкладаюцца самімі работнікамі радыёвяшчання. Вельмі вялікая розніца адчуваецца паміж імі тады, калі такімі перадачамі звонку з'яўляюцца творы пісьменнікаў. Вядома, што гэтай розніцы не адчувалася-б, калі-б радыёрэдактары «уважліва» рэдагавалі іх. А то вельмі часта радыёперадачы не рэдагуюцца, а проста даюцца ў «вытворчасць».

Сапраўды, што ўяўляюць, напрыклад, сабою так званыя інфармацыі і паведамленні дзяржаўных, гаспадарчых устаноў і арганізацый? Гэта складзеныя ў лепшым выпадку дзелаводамі абвесткі з усімі якасцямі бюракратычнага стылю, перанесенага іх аўтарамі з канцылярскай практыкі. Слухачу робіцца млосна, калі ён чуе такія, напрыклад, абвесткі, як гэтыя: «Для кожнай ёлкі — вялікай і малой — можна падабраць дзеда-мароза рознага размера», «Грамадзяне, страхуйце ад стыхійных бедстваў...», «Арцелі выконваць буйны і дробны рамонт».

Альбо «Работа Леніна “Хто такія прыяцелі народа і як яны ваююць супроць соцыял-дэмакратаў”».

На першых з гэтых прыкладаў няма ніякай патрэбы спыняцца, гэтакія яны жахлівыя сваёю моваю. Што датычыць апошняга, дык трэба сказаць, што назва твора Леніна перакладзена добра,

але дыктар па свайму невуцтву ў слове «прыяцелі» націск пераставіў на наступны склад і сапсаваў тым увесь сказ, бо ў беларускай мове слова «прыяцелі» няма, а існуючае ў рускай мове слова «приятели» ужо далёка не перадае таго значэння, якое Ленін укладаў у слова «друзья», што і азначае па-беларуску «прыяцелі». Такім чынам, сказ у пэўнай меры страціў свой сэнс.

Прытым па меншай меры здзіўляе, чаму радыёработнікі ўсе формы работы і працы зняважліва уніфіцыруюць пад адною рубрыкаю «работа». З самых даўных часоў прынята да прадуктаў навуковай (асабліва навуковай, якою і з’яўляецца азначаны твор Леніна), літаратурнай і мастацкай дзейнасці ўжываць азначэнне «праца», «працы». Відаць, работнікі радыёвяшчання маюць нейкія вельмі грунтоўныя падставы апасацца гэтага «крымінала», і таму ўсюды, дзе толькі мага, яны знішчаюць яго «яко плевелы». А грамадскасці — трэба думаць — было-б цікава ведаць, а што-ж гэта за падставы такія?

Пад стыль пададзеным прыкладам, nasledуючы ўсе моўныя асабліваці іхных аўтараў, радыёвяшчальнікі цяпер гавораць: «унестудыйная перадача», а не «пазастудыйная перадача», як прынята казаць усюды; «у мікрафона», а не «перад мікрафонам». Зноў-такі, відаць, маюць-жа нейкія сакрэтныя падставы разумнікі з радыёвяшчання гаварыць, скажам, «Тэатр у мікрафона». Расшыфраваць гэтыя падставы не так ужо цяжка, як каму-нікому з іх здаецца. «Перад мікрафонам» сказаць — будзе гучаць па-беларуску, «у мікрафона» — не. Але ў беларускім тэксце і ў атачэнні беларускага моўнага гучэння яно будзе выглядаць і не па-руску.

У апошнім вінаваты не так дыктары, як рэдактары і наогул кіраўнікі радыёвяшчання, хаця дыктарам якраз належыць ільвіная здэль гэтых заслуг. Калі ўкладальнікі і рэдактары даюць дыктару матэрыял такой моўнай якасці, як, скажам, сказ: «Як рана утрам абуджаецца ўся прырода», дык дыктар са свайго боку, заахвочаны такім сказам, лічыць патрэбным пайсці яшчэ далей за рэдактараў і чытае не «галечы», а «галечы», не «у таежных далях», а «у таёжных далях», не «замах», а «замах», не «фашысцкая гадзіна», а «фашысцкая гадзіна», і пры гэтым не папраўляе памылкі, напэўна, не бачачы ў тым ніякай патрэбы. Вельмі часта падобныя «памылкі» перакручваюць палітычны сэнс паасобных думак перадач так, што ён набывае зусім процілеглае і выразна шкоднае значэнне. І калі рэдактары не саромеюцца прапускаяць такія, нават палітычна, а не толькі моўна нехайныя, скажы, як «дзеля карысных інтарэсаў кругоў (а не «колаў», бо зноў

было-б па-беларуску. — Р. М.) буржуазіі», г. зн. сказаўшы па-руску, «ради полезных (а не «корыстных», што зусім не адно і тое-ж. — Р. М.) интересов кругов буржуазии», дык дыктар дазваляе сабе яшчэ больш і чытае далей так: «Кожная арганізацыя павінна ўсебакова разглядаць ступень віноўнасці камунізма». Прачытаўшы так, дыктар, відаць, жажнуўся і тады паправіўся: «камуніста», не паўтарыўшы, аднак, усяго сказу, з прычыны чаго папраўка не дасягла мэты.

Наогул, работнікі радыёвяшчання не лічацца ні з якімі моўнымі і граматычнымі законамі. Яны гавораць «усердствавалі» замест «сталіся», «дружаствяныя адносіны» замест «прыяцельскія адносіны», «комната», а не «пакой», «прамысловасць прышла ва ўпалак», а не «прамысловасць заняпала», не «сліна», а «сліна», не «ніцма», а «ніцма», не «гукавы фільм», а «гукавы фільм», «умяшчальнае памяшканне», а не «вялікае памяшканне», «больш поўмільёна рублёў», а не «больш за поўмільёна рублёў».

У сваіх моўных мудрагельствах радыёвяшчальнікі часта, адчуваючы сваю поўную безадказнасць, даходзяць да бязглуздыцы. Так, напрыклад, у адной з ленінскіх перадач актор, чытаючы апавяданне Сокалава «Пачуццё жыцця», прачытаў у перакладзе на беларускую мову бацькаўскія руплівыя словы Леніна да М. Горкага «Не бережете сябя, не бережете» гэтак: «Не беражэце сябе, не беражэце». Хіба гэта не поўны здзек з мовы і не поўная безадказнасць? Інакш гэта разумець нельга.

Альбо таксама ў другой ленінскай перадачы, ва ўспамінах пра бацьку Ільіча, дыктар вычытаў такі сказ: «Ілья Нікалаевіч рана пазбавіўся свайго бацькі». Беларускае слова пазбавіўся мае гэткі сэнс, як рускае «избавился». Выходзіць, паводле радыёперадачы, перакладзенай на беларускую мову, што Ілья Нікалаевіч меў быццам-бы жаданне пазбавіцца бацькі. Было-б сумна, а не смешна, калі-б радыёслухач не ведаў, што Ілью Нікалаевічу было ўсяго сем год, як памёр яго бацька. Як бачым, рускае «лишился» перакладчыкі радыёвяшчання пераклалі не «страціў», а «пазбавіўся».

Дыктары часта не трымаюцца ніякіх знакаў прыпынку. Але часам бывае, што гэтых знакаў яны трымаюцца занадта, і тады нядрэнны тэкст у іхнім вымаўленні гучыць жахліва. Вось адзін прыклад.

«Ленін усміхаецца. Пакурвае спакойна трубку. Побач Сталін».

Дыктару не ў галаве, што кожнаму грамадзяніну вядома, што Ленін ні люлькі, ні цыгаркі не курыў зроду. Яны не саромеюцца

па-свойму абыходзіцца з даручаным ім тэкстам, і без таго па волі ўкладальнікаў і перакладчыкаў сапсаваным да непазнавальнасці. У сваіх «жартах» гэтыя людзі даходзяць часам да таго, што не знаходзяць патрэбным зусім даваць папраўку, сапсаваўшы тэкст.

Аднойчы чытаўся ліст ці прамова аднаго калгасніка, якому хацелася расказаць людзям, як кепска жылося яму да калгаса і як радасна і заможна жывецца цяпер у калгасе. І вось самы важны момант гэтага выступлення прагучаў у перадачы дыктара невыказным здзекам. Дыктар прачытаў: «Я маю карову, свіней і іншую хатнюю птушку».

«Жарты» дыктараў дасягаюць свайго апагея, калі сустракаюцца яны з геаграфічнымі найменнямі, з чужаземнымі словамі і асабліва з імёнамі. Які-небудзь чыстакроўны немец увачавідкі ператвараецца ў вымаўленні дыктара ў ясна выражанага француза, француз — у англійца, англіец — у італьянца, іспанец — у немца.

Вядома, лягчэй за ўсё было-б патрабаваць адсадзіць такіх разумнікаў і «жартаўнікоў», якія трапляюцца сярод работнікаў радыёвяшчання, ад вялікай культурнай справы, але ці будзе гэта вырашэннем пытання і ці толькі яны з'яўляюцца тым злом, ад якога ў радыёвяшчанні неабходна пазбавіцца?

Закранаючы пытанне мовы радыёперадач, мы мелі на ўвазе ў парадку пастаноўкі пытання звярнуць увагу грамадскасці наогул на якасць радыёперадач. А што яны патрабуюць лепшага, у гэтым няма ніякай падставы сумнявацца.

Літаратура і мастацтва. 1940. 3 лютага.

РАЗДЕЛ XII

МОВАЗНАЎСТВА Ў ЗАХОДНЯЙ БЕЛАРУСІ

У канцы 1910-х гг. у Заходняй Беларусі лінгвістыка пачала развівацца раней, чым ва Усходняй. Гэта тлумачыцца тым, што ў Вільні навуковыя ўстановы (напрыклад, Беларускае навуковае таварыства) пачалі дзейнічаць раней, чым у Мінску. Важным напрамкам працы заходнебеларускіх навукоўцаў другой паловы 1910-х гг. з'яўлялася падрыхтоўка школьных падручнікаў па розных дысцыплінах і выпрацоўка тэрміналогіі. Першыя правапісы і граматыкі беларускай мовы міжваенных гадоў (Антон Луцкевіча, Баляслава Пачопкі, Янкі Станкевіча, Браніслава Тарашкевіча) былі надрукаваны ў Вільні.

Пра ўласна заходнебеларускае мовазнаўства варта гаварыць, пачынаючы з 1921 г., калі, згодна з Рыжскім дагаворам, да Польшчы былі далучаны Гродзенская губерня, а таксама часткі Мінскай і Віленскай. Аднак якраз з гэтага часу, пасля заснавання ў Мінску Навукова-тэрміналагічнай камісіі, Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта і Інстытута беларускай культуры, прыярытэт у даследаванні беларускай мовы перайшоў да лінгвістаў савецкай Беларусі. Тым не менш у Заходняй Беларусі ў гэты час працягвалі плённа працаваць некаторыя аўтары (найперш Вацлаў Ластоўскі і Янка Станкевіч), чый мовазнаўчы ўклад можна ацаніць, як вельмі значны. У 1930—1931 гг. Я. Станкевіч выдаваў у Вільні часопіс «Родная мова». Яго запаўнялі пераважна публікацыі самога рэдактара. Праца «*Язык і языказнаўства*» Я. Станкевіча, якая

адкрывала першы нумар «Роднага слова», уяўляла своеасаблівае крэда гэтага выдання і яе рэдактара, у ёй былі выказаны вельмі важныя погляды на ролю лінгвістычнай навукі ў фарміраванні беларускай літаратурнай мовы. Думкі Я. Станкевіча пра кадыфікацыю беларускай мовы часам вельмі неадназначна ўспрымаліся ў асяроддзі заходнебеларускіх дзеячаў культуры (параўн. публікацыі А. Луцкевіча і невядомага аўтара, які выступіў пад псеўданімам Лагафіл).

Вялікае месца ў навуковай дзейнасці В. Ластоўскага і Я. Станкевіча займалі праблемы фарміравання лексічнага складу беларускай мовы (параўн., напрыклад, «Падручны расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік» і «Беларускія аднасловы» В. Ластоўскага), а таксама разнастайныя пытанні культуры мовы (гл., напрыклад, рэцэнзію на кнігу Якуба Коласа «У палескай глушы»). Я. Станкевіч, акрамя таго, вельмі цікавіўся праблемамі правапіснага ўрэгулявання беларускай мовы (гл., напрыклад, яго працу «*Да вымовы й правапісу чужых слоў*»).

Публікацыі заходнебеларускіх лінгвістаў траплялі ў савецкую Беларусь і ў нейкай ступені ўплывалі на дзейнасць савецкіх аўтараў. Асобныя працы (напрыклад, слоўнік В. Ластоўскага) атрымалі ва ўсходнебеларускім друку даволі крытычную ацэнку (гл. рэцэнзію на гэты слоўнік С. Некрашэвіча, апублікаваную ў частцы 1 хрэстаматыі, раздзел II). У той жа час савецкія аўтары, у прыватнасці С. Некрашэвіч, падкрэслівалі, што развіццё беларускай мовы і яе рэфармаванне павінны праводзіцца з улікам меркаванняў мовазнаўцаў Заходняй Беларусі. Дыялог заходнебеларускага і савецкага мовазнаўства дасягнуў свайго піку ў 1926—1928 гг. У 1926 г. В. Ластоўскі ўдзельнічаў у рабоце Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў Мінску (гл. яго меркаванні на гэты конт у частцы 1 хрэстаматыі, раздзел III). У 1928 г. у «Запісках аддзела гуманітарных навук» у Мінску быў надрукаваны артыкул Я. Станкевіча «Дыспалаталізацыя *l* у беларускай мове». У цэлым лінгвістычная спадчына Я. Станкевіча ў хрэстаматыі пададзена няпоўна. Гэта звязана з тым, што нядаўна яго мовазнаўчыя працы двойчы былі надрукаваны асобнымі выданнямі і сталі даступнымі; гл.: Ян Станкевіч. Збор твораў у двух тамах. Мінск, 2002; Ян Станкевіч. Язык і языказнава. Вільня, 2007.

Шляхі заходнебеларускага і савецкага мовазнаўства разышліся ў 1933 г. пасля прыняцця пастановы СНК «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу». 31 кастрычніка 1933 г. на надзвычайным агульным сходзе Беларускага навуковага таварыства ў

Вільні быў выказаны спецыяльны *Пратэст* з нагоды прыняцця дэкрэта СНК. Выкладзеныя ў *Пратэсце* палажэнні знайшлі свой працяг у выдадзенай пазней брашуры Я. Станкевіча «Змена граматыкі беларускага языка ў БССР». У 30-я гг. Я. Станкевіч працягваў цікавіцца праблемамі культуры мовы. Пераважна яго меркаванні на гэты конт склалі змест брашуры «Як правільна гаварыць і пісаць па-беларуску».

РЭЦЭНЗІЯ НА КНІГУ:

Тарас ГУШЧА (Якуб КОЛАС).

У ПАЛЕСКАЙ ГЛУШЫ. ВІЛЬНЯ, 1923¹

[...] Чысціня мовы мае такое вялікае значэнне ў нашым адраджэнні й нацыянальным жыцці, што, канечна, трэба зварачваць увагу на мову кождае новае кнігі. У першай палавіне «У палескай глушы» мова, можна сказаць, благая, нячыстая, але ў другой палавіне мова нішто, хоць і там не без барбарызмаў. У першай палавіне аўтор доляецца з чужымі, найбaley маскальскімі ўплывамі, у другой-жа ён іх здоляў, і беларуская мова ў яго выліваецца прыродна й хораша.

Каб прасьцерагчы ад барбарызмаў, лічу патрэбным іх бaley-меней усе вылічыць тут.

Я й богу — маскалізм, бел. — дальбог, дальбо, да душы.

прымеціць, замеціць, замячаць, незаметна — маскалізмы; бел. — прыцеціць, зацеціць, зацемяваць, няўпрыцям; у значэнні зацеціць — зрабіць знак, можна ўжываць яшчэ зазначыць. Слова прыцеціць і г. д. запісаны мною ў пав. Дзісенскім, Полацкім, Лепельскім і Слуцкім.

права — пол., бел. — блізу што.

кабеціна — пол., ужывае яго не адзін Т. Г., а тым часам па-беларуску будзе жонка або жанчына, жанокі.

непасрэдная, непасрэднасьць — маскальскі баўгарызм, пабеларуску трэба сказаць непасярэдні або беспасярэдні, непасярэднасьць. Па н будзе гук мяккі, бо маем сярэдні.

школьныя прыналежнасьці — маск., бел. — шк. прылады.

¹ Аўтарам гэтай непадпісанай рэцэнзіі з'яўляецца, верагодна, В. Ластоўскі (біяграфічную даведку гл. у кн.: Гісторыя... С. 90).

час, часы — маск., бел. — гадзіна, гадзіньнік, час пабел. значыць тое, што памаск. «время». На стар. 36 аўтар і пачаў жываць «гадзіньнік».

хвіля, хвіліна — пол. — часіна, якое слова таксама ўжыта на стар. 24.

папасьці — маск., бел. лучыць (націск на у), трапіць, злучаць. адлічымі стральцамі — маск., бел. — закатнымі... Запісана ў Ашм. пав.

набіць руку — маск., бел. — наватырыцца. Слова асабліва ўжываецца ў Вітабшчыне (гл. Нікофороўскага).

пабрыты — маск. Кажалца брытва, але галіцца, пагаліцца, паголены.

лепшая ад яго кватэры — пол. Пабел. дзеля прыраўнаньня ўжываецца прыйма з вінавальным склонам: лепшая за яго кватэру.

шляхэтны — пол., бел. — дабароднасць.

уціхай вадзе чэрці водзяцца. Наўперад ня водзяцца, а вядуцца, а далей і ўся прыказка маскальская. Пабел. кажуць: ціхая вада берагі рые.

шум вагонных калёс. Бел. калёсы = маск. телега, у вагоне ніякіх калёс няма, а ёсьць — колы.

патрактавала — пол., бел. — пачаставала.

друг — пол., бел. — прыцель.

недоімка — маск., бел. — недабор. Гл. і ў сл. Насовіча, стар. 330: недабор падаткаў.

відочна — пол., бел. — відавачна, відавочны.

шла — маск., бел. — ішла.

адлучыцца — гаспадыня часта адлучалася, — маск., бел. — адыходзілася; пабел. адлучылася зн. тое самае, што — вылучылася.

раз сьвята, дык сьвята — маск., «раз» пабел. ў значэньні «калі» ніколі ня ўжываецца, трэба сказаць, калі сьвята і г. д.

былі не ў ладох — маск., бел. — былі ў звадзе, злосьці.

зімнія дні — маск., бел. — зімовыя дні.

спасобных вучняў — маск., бел. — здольных вучняў.

вопытнаму — маск., бел. — дазнанаму, ад дазнаваць (іспытываць), практыка — дазнаньне — опыт.

школа адстае — маск. Адставаць можа папера ад сьцяны, але людзі й школа астаюцца (ад каго).

недатыкальны — пол., бел. — незачэпны.

спаткаўся Л. гуляючы па чыгунцы, або: а пагуляць мы пойдзем — маск. Пабел. або гуляюць у якую гульню, або гуляюць — нічога ня робяць, або гуляюць — скачуць. Тут-жа трэба сказаць — прахаджаючыся, а на праходак мы пойдзем.

замкнёныя вусны. Дзьверы, вокны зачыняюцца, стол, ложка засьцілаецца, чалавека коўдрай, а каня гунькай накрываюць. Кніга, вочы, вусны таксама зачыняюцца. Апрача гэтага вочы можна яшчэ заплюшчыць, а вусны сьціснуць, стуліць. Кажалца яшчэ заперці, засунуць, заваліць хату, дзьверы. Замкнуць, замкнёны значыць заперці, заперты на замок. Дык вусны будуць сьцісненыя, стуленыя або зачыненыя.

вялікае вам дзякуй. Дзякуй мужчынскага, а не ніякага роду. Трэба сказаць — вялікі вам дзякуй. У бел. мове іменьні ніякага роду канчаюцца на *о* (акно), на *е* (поле), на *а* (збожжа) і на *я* (імя, племя), але ніколі не канчаюцца на *й*, таксама, як на *й* ніякі род (*neutrum*) не канчаецца ў ніводнай слав. мове.

Рашыў не паказвацца — маск., бел. — пастанавіў і г. д.;
настроіў струны — маск., бел. — наладзіў, лад струн;
хвэбра, бел. — трасца, цётка;

у звязку з праяўленьямі, бел. — у сувязі і г. д., звязак-жа значыць тое самае, што клумак, маск. — узелок;

бракуе сілы — пол., бел. — нестae;
занавеска (ля вакна і г. п.) — маск., бел. — запавеска;
громка, громкая справа — маск., бел. — голасна, галосная справа;

рабочы — маск., бел. — работнік;
збавеньне, бел. — збаўленьне або спасеньне;
тарчалі — маск., бел. — тырчэлі;
цятрадзь — маск., бел. — сшыток;
нядзелі на дзьве — маск., бел. — тыдні на два, а нядзеля — адзін з дзён тыдня;

сьмешны паказаліся думкі, яно паказалася наіўным — маск. Думкі паказаліся не маглi, а яны здаліся сьмешнымі;
жычу — пол., бел. — зычу, пазычыць, пазыка;

сапачынак — супачынак;
некая — маск., бел. — неякая, нейкая;
дамашніх — маск., бел. — хатніх;
устаіўся — маск., бел. — ўталопіўся, адгэтуль — оталапень (маск. — остолоп);

заспакоілася — супакоілася;
ружовых — пол., бел. — рожавых;

у сь п е ў — маск., — бел. пасьпеў;
на с т а я ш ч а е п а л а ж э н ь н е — маск., бел. — запраўднае;
п р о ш а — пол., бел. — калі ласка;
н я ч а я ў — маск., бел. — не спадзяваўся;
п а т а с к у х а — маск., бел. — валацуга, валачайка.

Узбагачаныя спробамі жыцця. Спроба пабел. значыць тое, што па маск. п о п ы т к а. Тут-жа аўтор хоча сказаць дазнаньнямі жыцця;

с т о с ы закусак — пол., бел.— стагі, груды;
а т л а с н ы — маск. Ад каштан маем каштановы, ад атлас — атласовы, як і ў народнай мове;
с т а л а б ы ц ь — маск., бел. — значыцца;
н е з а б ы л і — маск., бел. — не забыліся;
б р о ў — маск., бел. — брыво, але бровы;
т р о н — бел.—пасад;
л і с ь ц і к — лісток, лісточак;

н а з о в а — назоў. Як з с ь н ь утварылася ў усходніх славянскіх мовах с о н, а ў заходніх с э н, так і з н а - з ь в ь у беларускай (усходняслав.) — н а - з о ў, а ў чэскай (заходняслав.) — п а - z e v, як у нас, так і ў Чэхаў маем мужч. род. «Назова» (жан. род) некаторыя ўжываюць пад ўплывам раней пазычанага ў палякоў н а з в а. Слова н а з о ў ужываецца ў Мсьціслаўскім п. (гл. і ў Гарэцкага).

Крывіч. 1923. № 4. С. 62—64.

ВЛАСТ¹

БЕЛАРУСКІЯ АДНАСЛОВЫ

Грэцкае слова «сынонім» ў перакладзе на нашу мову знача — аднаслоў. Гэта словы, якія маюць або аднаякае, або блізкае па зьместу значэньне, прыкладам: гаварыць і гутарыць, ведаць і знаць, нуда і туга і г. д. Аднасловы для кожнай мовы зьяўляюцца вельмі цэннымі, бо яны надаюць ей гнучкасьць і тонацію, адзначаючы самыя дробныя пераходы і адценкі паняццяў. Але з другой стараны вымагаюць уважлівага да іх адношаньня, асабліва са

¹ Псеўданім В. Ластоўскага. Біяграфічную даведку гл. у кн.: Гісторыя... С. 90.

стараны працаўнікоў п'яра, бо што сойдзе ў вуснай мове, то іншы раз вельмі рэжа вока і вуха чытача, калі паняцце няпраўдна вылажана на паперы. Беларуская мова абладае многімі сынонімамі, і праца над сабіраньнем і тлумачаньнем іх дае вельмі ўдзячнае поле кождому беларусу-інтэлігенту, які хоча ўлажыць сваю цэгліну ў будынак беларускага адраджэньня. Я падаю тут некалькі аднасловаў, найчасцей трапляючыхся ў беларускай мове.

Розны і рожны. Першае — выражае адасобленасьць чагось ад чаго, другое — па якасьці адрожніваючае ад другога. Я два аднастаўныя алуўкі палажыў у розныя мейсцы. Растапырыць руку, знача: разставіць пальцы рукі так, каб яны былі разрозненены, знача зложаныя не разам, а разстаўленыя кожды паасобку. Снапы зложаны ў рознакідку, у рознакідзь, г. зн. наўпераменкі: аднаго снапа камель, другога каласы. Парозніць — падзяліць, пасварыць. Яны парознены — нясумесны, аддзельны. (Зраўняй стар. слав. — «рознь» сварка). У Насовіча (565) маецца розны ў двух значэньнях — рас. «всякий»¹ і «разный». Розныя шапкі. Мой пояс розны ад твайго; і розны, розныя ў значэньнях — рас. «различие», «несогласие», «ссора», «раздел»: Вялікая рознь між намі. Між імі якая-то розьня зашла. У розні жывуць. Розна — «аддзельна», «различно» (памылкова), «несогласно». Брацьця жывуць розна. Суседзі блізкія, а жывуць між сабой розна. Розьніца, розьніць, розьніцца, парозьненне «разногласие», парозна «порознь».

Рожны — не такі, як іншыя, другі, інакшы рас. «различный», «разный». Ляжаць разам дзьве рожныя кнігі. Разрожніць, адрожніць — распазнаць ад падобнага. Рожніца, неаднаякасьць, іншасьць чагось ад падобнага.

Ведаць і знаць. Можна чалавека знаць па яго азнаках фізычных: абліччу, паходцы, мове, але ня ведаць, хто і што ён такое ў сваёй душы. Нельга казаць: — Я знаю, дзе ён, — а трэба: я ведаю, дзе ён; ці ведаеш Тумаша? Трэба: Ці знаеш Тумаша? Што ён, з кім ён, чаго там. Расійскае слова «знание» тлумачыцца на беларускую мову — веда.

У Насовіча (215) маюцца словы: знацьцё — Калі-б знацьцё, што ў кумы піцьцё; і сам-бы пашоў і дзетачак павёў; у знач. рас. «известия» — Знацца не далі, што яны будуць тут. Знаць — «познать», «чувствовать». Знаць, пазнала кошка, чыё сала зье-

¹ В. Ластоўскі карыстаўся графікай і правапісам рускай мовы, прынятымі да рэформаў 1917—1918 гг. Тут і далей арфаграфія і алфавіт рускіх слоў прыведзены ў адпаведнасьць з сучаснымі правіламі.

ла. А такжа ў знач. рас. «видно», «значит»: **Знаць** табе там добра. **Знаць** табе Настулька замуж хочацца, што твае сьлёзаныкі ня коцяцца. **Знаць** па вяселью, што не татачка цябе аддаець, не мамачка благаслаўляець.

Ведама — «известно» (105 Нас.): Німа ведама дзе падзеўся. Бяз ведама майго ня йдзі. Табе ведама, што я яго люблю. Яго хітрасьць усякаму ведама. Праз вядомага чалавека паслаў.

Усякі і ўсялякі. (Падобна, як расійск. — «всякий» і «всяческий», як польскае — «każdy» і «wszelki»). Усякаму чалавеку усяляк здараецца. Бывае й чарвяку усяляк на вяку. Усякі чалавек, меў усялякага добра (Рам.). Усяляк нажывешся і Кузьму бацькам назавешся.

Благі і болагі (ононім). Благі, блаж — дрэнны, злы, нягодні, нягоднасьць. Благі ён чалавек, знача нягодні, злы. **Благому** **блага** на сьвеце жывецца. І наадварот, слова **болагі** азначае добры, прыемны. (Зраўняй стар. слав. блаженный, блаженство, польск. błogi, błogość). **Блага** на сэрцы, на душы, на сьвеце (Смаленск. **болазе**, Менск. **балазе**). **Балазе** сьвятому ў Бога запазухай. **Балазе**, што ўцек!

Для, ля, дзеля. Прыйма для выражае назначэньне чыну, дзеяньня (каму, чаму): Я прынёс для вас гасьцінца. Зрабіў пакупкі для дому. Ля — скарочанае каля, падобна як замест глядзі! глянь! кажуць у Горадзеншчыне — гля!, як замест трэба, кажуць — трэ, замест надта — наат і г. п. Ля вакна, ля стала, ля хаты. Дзеля — адпавядае стар. слав. «ради»: Гэта ўсё я рабіў дзеля цябе. Дзеля чаго гэта? Дзеля дзетак ўся праца наша.

Казаць, гаварыць, гаманіць, галакаць, галёкаць, гутарыць, размаўляць, гукаць, дудукаць, зюкаць, зяпаць. **Казаць** выражае паняцьце высказу не ўзаемнага, а ад першай, другой, ці трэцяй асобы. **Я кажаў** ім, каб яны пагаварылі аб гэтым. Яны (ён, яна) прышлі і **казалі** мне. Ня буду **казаць** вам аб тым, што людзі мне пераказывалі. **Гаварыць** могуць паміж сабой двоя ці многа людзей, прычым разумеецца, што мова іх мае спакойны характар. Мы **пагаварылі** і **разышліся**. Яны, седзячы за сталом, **гаварылі** аб усім (але нельга — казалі аб усім). **Гаманіць**, знача гаварыць голасна, паднятым голасам, сярдзіта, запальчыва, сварыцца. Гаварылі, гаварылі і раптам загаманілі! Пагамані ты, бацька, на свайго хлопца. Гаманлівы быў сход — крыклівы, сварлівы. **Галакаць** — гаварыць крыкам, крычаць (польск. hałasować). Чаго ты **галакаеш** як у карчме ці лесе. Як толькі зьбяруцца, то зара ўсе разам і **загала-**

каюць. Галёкаць — крычаць на ўвесь голас. У лесе галёкаюць склікаючыся. Гутарыць адпавядае расійскаму «беседовать», гаварыць спакойна, разважна. Гутарка — рас. «беседа». Размаўляць — сярэдняе па значэнню паміж гаварыць і гутарыць. Гукакаць тое-ж што і дудукаць. Дудукаць — вясці размову прыніжаным голасам, прыязную, спакойную, безаб'ектную, а так аб усім, рас. «калякаць». Старыя сойдучца вечарам, пасядуць на прызбе і дудукаюць сабе. Зюкаць — гаварыць голасным сьвістучым шэптам. Што вы там зюкаеце, зюзюкаеце па кутох! Маўчы, ані зюкні! Зяпаць — бязсільна, крычаць, крыкліва і бяз сэнсу гаварыць. Не зяпай ты ўжо, ніхто цябе ня слухае. Зяпае, аж вушы трашчаць, а слухаць німа чаго. Зяпайла — крыкун, беззьмястоўны прамоўца.

Цяпер, зараз, зара. Цяпер, знача ў гэты час. Цяпер я пайду дамоў. Цяпер скажу табе праўду. Скажу цяпер, ды не зара. Зараз — скоро, хутка. Панскае пачакай, а жыдоўскае зараз. Зараз прыду, зараз зраблю.

Жуда, журба, нуда, туга, сум, смутак, маркота. Жуда — слова, выражаючае духовы стан смутку, зьмяшанага з непакоем і страхам. Жуда гложва сэрца. Слова, блізкае па зьместу да расійскага «ужас», але маючае свой асаблівы адценак, не зусім сходны з гэтым расійскім словам, хоць Я. Купала слова жудзь, жудасны ужывае ў значэнні расійскага «ужас», «ужасный». Журба, сходна з рас. «горесть». Ён усё журыцца, усё бядуе. Туга адпавядае расійскаму «тоска». Гэткая туга цягучая на сэрцы! Тужыць па мужу маладзіца. Сум, смутак адпавядаюць рас. «скорбь». Смуглівая маці (у рукапісн. «Повесьці о мучэ Хрыстовой» XV ст.) у знач. «скорбящая». Не смугцемся, зьвессялемся, Спасіцель ніне ляжыць на сене (з Каляднай песьні). Маркота адпавядае рас. «печаль». Чаго ты такі маркотны, чаго замаркоціўся.

Друг, прыцель, таварыш. Я нязгодзен з грам. Я. Станкевічам (гл. № 4 «Крывіча» — Кнігапісь), што ў беларускай мове німа слова «друг». Калі мы ў нашай мове маем: дружба, дружыць, дружына, дружка, дружбант, дружбіт і інш, то нельга выкідаць слова — друг, бо дружаць з другам. З кім дружу, той мне друг, знача мой дваінік, другі я. Прыцель — ад слова прыць, знача той чалавек, які спрыяе, жычыць добра, спагадае. Таварыш выражае паняцце раўні, роўнасьці, аднамісьніцтва, сулямшчыцтва. Таварыш па нядолі, па службе, па працы. Гусак казлу, а воўк авечцы не таварыш. Конь каню, а сьвіньня калу таварыш (аб яго чухаецца).

Кветка і краска. Жыта, пшаніца — красуе, а яблыня, вішня — цьвіце, квіце, кажуць у нас цяпер. Аднак, як можна мяркаваць з народнай мовы, словы квет, цьвет у значэнні *Folium* — навейшы набытак беларускай мовы, бо ўсюды на Беларусі народ называе *Folium* — краскай. Краска васількі, жывакосту, бэзу і г. д. І побач гэтага кажуць: кветка аўса (колас), пасадзі кветку (*Flans*), прышчэпі кветку (пучок) яблані садавой да дзічкі. Я склонен абстаіваць усюды ў нашай мове словы: краска — «цвeтoк», красаваць — «цвести», краса — «цвeт».

Марыць, крозіць, лятучець, мроіць. Слова марыць у значэнні рас. «мечтaть» зайшло да нас, і то вельмі нідаўна, пад ўплывам польскай мовы, у якой маюцца словы: *marzyć, marzenie*. У беларускай мове пад словам мара разумеецца мітычная істота: «якая ў часе сну кладзецца на чалавека і душыць» (Фядороўскі. *Lud Biał.* Т. 1.), якая паказываецца як чорны прывід начамі. Гэта хутчэй будзе «прызрак», «кошмар», але ніякім спосабам ня можа быць «мечта». Дзеля гэтага слова мара ў значэнні рас. «мечта» польскага — «*marzenie*» раз назаўсёды трэба адкінуць, як нязгоднае з нашай мовай. Крозіць, слова складное з: крозь, скрозь і зеціць — узірацца; па этымолёгічнаму свайму складу яно сусім адназначна з рас. «грезить», «грёзы». Лятучець, лятунак, мне здаецца, слова не зусім выражае паняццё «мечта», яно мае нейкі іншы, няўхватны адцeнaк гэтага паняцця. Мроя, мроіць ужываецца — па Сожу ўверх да Мсціслаўля і на захад да Бярэзіны — у народнай мове. Яно вельмі падобна да украінскага «мрія», «мріять»; фіксуе паняццё нечага здалёк сьвeцьячaгa, нечага ў памяці мільгаючага, што чуецца, але з трудом улаўліваецца. Мроіцца мне ў памяці. Ледзь душа ў цeлe мроіць. Ёй усё замужжа мроіцца. У мроі ў сабе хлапец музыкантам стацца. На захад ад Бярэзіны кажуць: роіцца, у роіў. Роіцца нейкі нязвeдaны край (Алесь Гарун).

Кожды і кожны. Гэтае слова мае ро́жніцу бадай што не ў значэнні, а ў напісанні. Старая беларуская літэратура і ў многіх мясцох народная беларуская мова ня знаюць слова кожны (прыкладам, у Фядороўскага я не сустрачаў). У старой нашай пісьменнасці знаходзім — ка́жды і ко́жды. У слоўніку Насовіча (стр. 240) ёсьць ко́жды, ко́жан з перакладам на расійскае «всякий». Ко́жды й чалавек перад Богам. Ко́ждаму хочацца есьць. Але побач гэтага знаходзім у Насовіча ко́жний і ка́жыны. Ко́жан дзень п'яны. Ко́жная дзеўка за яго пойдець. Ка́жынныму чалавеку хочацца мець добрае. Рэдакцыя

«Крывіча» прыняла напісаньне кожды, каб адмежыцца ад жаргоннага расійскага кажныны (якое як многа іншых расійскіх слоў трапіла праз старавераў у слоўнік Насовіча). «Кажынны раз на ефтом самом месте». Гэтак сама трэба адкінуць слова кожны (у знач. «кожды»), што гэтае слова з націскам на канцы ужываецца ў значэньні «шалёны, вар'ят». (Зраўняй украінск. «скажени»). Кажны сабака. Кажны, кажная — гаворыцца аб вар'ятах.

Адповедзь і адказ. Слова адповедзь ужываецца ў значэньні рас. «ответ». Нас. 378: Якую даў табе ён адповедзь. Ты па сьвінску адпавядаеш. Адказ мае значэньне рас. «ответственность», «отказ», «завещание». Я гэтага не возьму на свой адказ. Аткажаш перад Богам за маю крыўду. За каго будзеш адказываць перад панам? Аткажаўся ад службы. Усё адказаў сваім дзяцям.

Крывіч. 1923. № 5. С. 29—32.

Янка СТАНКЕВІЧ

Янка Станкевіч (1891—1976) — беларускі мовазнавец і грамадска-палітычны дзеяч. Скончыў Віленскую беларускую гімназію (1921), Карлаў універсітэт у Празе. Удзельнічаў у стварэнні Беларускага навуковага таварыства ў Вільні. З 1926 г. — выкладчык Віленскага і Варшаўскага універсітэтаў. Яркі прадстаўнік пурыстычнага напрамку беларускай лінгвістыкі. У 1930—1931 гг. выдаваў у Вільні часопіс «Роднае слова». Пасля вайны — у эміграцыі, спачатку ў Германіі, потым у ЗША. Выдаваў часопіс «Веда» (1951—1954, 1973). Яго мовазнаўчыя працы выдадзены двойчы: Збор твораў у двух тамах (2002); Язык і языказнаўства (2007).

ЯЗЫК І ЯЗЫКАВЕДА

У кожнага культурнага народу зь языка, мовы народнае або — тачней — з розных нарэччаў мовы народнае, творыцца мова літаратурная. І ў Беларусі ўтварылася літаратурная мова. Маю старую беларускую мову літаратурную, што была ўрадовай у беларускім гаспадарстве, званым Вялікім Княствам Літоўскім. І цяпер маю новую беларускую мову літаратурную, створаную за час Беларускага Адраджэньня.

Разгледзім, ці літаратурныя мовы ў сваім развоі патрабуюць помачы навукі аб мове, г. зн. лінгвістыкі, або языказнаўцы. Мы ведаем, што нават літаратурныя мовы, якія ўтварыліся і развіваюцца ў найспягаднейшых варунках, як прыкладам мова нямецкая, польская, маскоўская, і тыя карыстаюцца помачай языказнаўцы. У жыццё зьяўляецца шмат новых рэчаў, зьяўляюцца новыя поўмы, назвы для якіх далёка не заўсёды карысна браці з моваў, дзе гэныя поўмы ўзьніклі. Але напару і рэч, узнікшая ў сваім народзе, ня мае адразу сабе назву; бывае гэта пры розных вынаходах. Трэба назвы новых поўмаў утварыць, прытарнаваўшы дзеля гэтага існуючыя назвы іншых поўмаў або зусім зрабіўшы новае слова, паводле законаў свае мовы. А гэтыя законы падае нам языказнаўца (лінгвістыка), званая часта філэлёгія ў шыршым значэньні.

Але ня толькі пры тварэньні назваў новых поўмаў памагае нам языказнаўца. Патрэбна яна такжа наагул пры тварэньні або дасканаленьні літаратурнае мовы. Тут можна сустрэцца із закідам, што мову літаратурную твораць пісьменьнікі, а не навука. У ладнаі меры гэта праўда. У народаў, якіх мова не падпала пад уплыў чужы, пісьменьнікі запраўды могуць стварыць літаратурную мову, і языказнаўца прыйдзе з помачай тады, калі трэ́ будзе даваць назвы новым поўмам. Гэтым, так сказаць, шчаслівым мовам трэба языказнаўца яшчэ на тое, каб устанавіць законы дадзе-нае мовы ды паводле зноўдзеных законаў апрацаваць граматыку і правапіс, патрэбныя чужніком дзеля навучэньня гэтае мовы і дзеля сьвядомых адносінаў да яе сваіх.

Шмат патрэбнейшая помач языказнаўцы літаратурным мовам народаў, якіх мова падпала пад чужы ўплыў. Да гэтых моваў належа цяперака і мова нашая. Ня толькі з прычынаў дыялекто-лёгічных, але і з прычыны чужых уплываў нашая мова не на ўсім сваім прасторы аднолькавая. Вялізарная большасьць нашае мовы асталася наагул добраі, чыстаі беларускаі моваю, але ё частка і ладне папсаваная, ё і вельмі папсаваная, ё, напасьледак, такіа мясцовасьці, дзе асталіся адно сьляды, паказуючыя, што тамака ўперад была беларуская мова; гэтакія сьляды сьведчаць, што тамака жывуць Беларусы, якія сваю мову ўтрацілі. Калі-б мы далі поўную волю пісьменьнікам пісаць так, як дзе гамоняць, дык стварылася-б гэтулькі літаратурных моваў, ці, праўдзівеі, гэтулькі літаратурных дыялектаў беларускае мовы, колькі ё розных зь языковага гледзішча мясцовасьцеў. Можна на гэта адказаць, што

трэба на аснову беларускае літаратурнае мовы ўзяць тыя яе мясцовасці, дзе яна захавалася найчыстшай. Добра, але хто-ж з пэўнасьцяй даядзе, дзе найчыстшая, калі не языказнавец? Справа заблытуецца яшчэ тым, што чыстая мова захавалася не на адным вялікім суцэльным прасторы, але асобнымі часьцямі: далей ад мястоў — чыстшая, бліжэй да іх — папсаваная. Апрача таго, навет у мясцох із харошай, чыстай моваю беларускай частка Беларусаў — звычайна мужчыны — побач із роднай моваю крышку ўмеюць мову маскоўскую або польскую, і пры нашай неахаінасьці ў мове нярэдка без патрэбы чужыя словы ўжываюць.

Трэба, праўда, адцёміць, што беларуская мова літаратурная ўзьнікла ў мясцовасці з прыраўнальна добраю моваю народнаю, што пісьменьнікі зь мясцовасьцеў з моваю прыпсаванаю вучацца зь літаратуры ўжо створанае; гэта, аднак, толькі зьмяншае небяспечнасьць, але не пярэчыць патрэбе беларускае языказнавец дзеля дасканаленьня беларускае літаратурнае мовы.

Закон матэматычны заўсёды ё ё консэквэнтны. Закону *лінгвістычнаму* адпавядаюць зьявы ў дадзенай мове, але не заўсёды: дзе паводле языковага закону спадзяемся адпаведнае зьявы, яе знаходзім, яна *можа* быць, але *ня мусіць*. Расьцяг языковага закону будзе заўсёды залежыць ад колькасьці фактаў у дадзенай мове, адпавядаючых гэнаму закону. Гэтак прыкладам *l* (ль) у беларускай мове перад *c* (ц) пераішло ў *l* у такіх словах, як *салца*, *колца*, *шыльца*, *стралцы*, але перад такім-жа *c* (ц) у словах *Юльцы*, *матульцы*, *Ганульцы* *l* (ль) не ацвядзел. Сугукі перад пярэдне-паднябеннымі самагукамі (*e*, *i*, *ь*, *ѣ*, а з прас. *е*) мяккія, але маем *r* толькі цвядрое. За прасл. *-or-*, *-er-* із складовым *r* у беларускай мове ёсьць — *-oro-*, *-ere-*, але маем *варабей* замест спадзяванага *варабей* з *воробей*; побач із словам *дзерава* ёсьць *дзерва* ў іншым значэньню (*застраміць у палец дзерва*). Гэта ня значыць, што тут маем водхіны ад языковых законаў, або т. зв. выняткі, бо ў языковых законах выняткаў нямашака; толькі адныя зьявы маем паводле аднаго языковага закону, а другія — паводле іншага. Языковыя асаблівасьці, як жывыя зьявы ў мове, адначасна пашыраюцца ў розных кірунках, і адныя захапляюць адну групу гукаў або словаў, а другія могуць захапіць іншую падобную групу.

Значыцца, *языковы закон выводзіцца зь ведамых фактаў і расьцяг агоны агранічэцца тымі-ж фактамі.*

Скуль браць языковы матар’ял дзеля ўстанаўленьня або правэркі языковага правіла? Можна браці із свае собскае індывідуальнае мовы, але гэткае назіраньне можа быць суб’ектыўным. Можна рабіць назіраньне над моваю нашых знаёмых, але трэба ведаць, што мова нашае інтэлігенцы часта бывае запсаваная. На-іляпеј назіраць мову простага народу, асабліва жанок тых мясцовасцеў, дзе беларуская мова харошая, чыстая. Вельмі добра так-жа выбіраць языковыя асаблівасьці зь лінгвістычных або этнографічных зборнікаў — запісаў казкаў, песняў і пад. Надзвычайна дарагім матар’ялам ё старыя памятки беларускае мовы (рукапісныя і друкаваныя кніжкі, граматы і јіншыя), але дзеля карыстаньня јімі патрэбная большая языкаведная прыгатова.

Ня ўсё, ведама, знайдзенае ў беларускіх зборніках этнографічных, будзе чыста беларускім. Можа сам апавядальнік ужываць заўсёды якія барбарызмы, мог јіх ён ужыць, каб падабацца гамонячаму чужој мовај запісавальніку, мог, напасьледак, запісавальнік добра не пачуць, асабліва, калі ён ня ўмее добра беларускае мовы. Аб гэтым (апошнім) шчыра прызнаецца Раманаў.

Калі мы сустракаем асаблівасьць, што не магла зьявіцца з прычыны чужых уплываў на нашу мову, дык можам яе сьмела занесцьці ў лік асаблівасьцеў нашае мовы, у праціўным прыпадку трэба адносіцца да яе асьцярожна, бо можа быць чужою. Зь дзьвюх асаблівасьцеў, з каторых адна свая, а другая чужая, выбіраем, ведама, сваю. Але як зрабіць, калі ў тых-жа прыпадках ё дзьве розныя асаблівасьці ў гуках ці ў хвормах, і абедзьве беларускія, значыцца, калі маем розніцу ў дыялектах альбо ў гаворках, альбо навет тыя самыя людзі адзін раз скажуць гэтак, а другі раз гэнак? Тады для літаратурнае мовы трэба выбіраць тую асаблівасьць, што згаджаецца з агульным імкненьням мовы ў дадзеным прыпадку. Прыкладам: у вадным месцу ад *авёс* скажуць родны склон адзін. л. — *аўсу*, а ў другім — *аўса*; трэба ўжываць *аўсу*, бо јімяны мускія матар’яльныя маюць у родным склоне адз. л. канчатак *-у*; гэты канчатак *-у* ў родным склоне здаўна пашыраецца, абыј-маючы ўсё большую ј большую колькасьць словаў.

*Упершыню апублікавана: Родная мова. 1930. № 1.
Узноўлена паводле: Ян Станкевіч. Збор твораў у двух тамах.
Том 1. Мінск, 2002. С. 538—540.*

Янка СТАНКЕВІЧ

ДА ВЫМОВЫ Й ПРАВАПІСУ ЧУЖЫХ СЛОВАЎ

У 1921 г. я напісаў артыкулік «Правапіс чужых словаў», каторы Беларускае Выдавецкае Т-ва выдала асобным лістком. Сказанае ў гэным артыкуліку тады астаецца наагул правільным і цяперака. Аднак гэнам сказана надта мала, сказана недаволі, дзеля таго хачу гэтта дапоўніць.

Чужыя словы ў беларускай мове трэба падзяліць на дзьве групы: 1) словы паходжання заходне-эўропэйскага і 2) словы, пазычаныя ў іншых народаў славянскіх. Чужых словаў, неналежачых да гэтых дзьвюх групаў, ё ў беларускай мове вельмі мала ды яны чыста зьбеларушчаны, дык ня можа быць гутаркі аб апырчоным правапісе іх. Паміж чужымі словамі ў беларускай мове паходжання заходне-эўропэйскага й іншаславянскага гэт'кая вялікая розьніца, што мусіць быць правапіс для іх устаноўлены асобна.

Словы заходне-эўропэйскія

Як і ў іншых эўропэйскіх народаў, у Беларусі найбалеі чужых словаў паходжаннем лацінскага ды за лацінскім пасярэдніцтвам ладне словаў грэцкіх. Далей ідуць словы, пазычаныя ў Немцаў і Пранцузаў. Аб пазычэньнях у іншых народаў нямашака патрэбы гаманіць, бо іх дужа мала. На словы грэцкія, што прыйшлі у беларускую мову пасярэдніцтвам старацаркоўна-славянскім ці — ясьней — старабаўгарскім, беларуская мова рэагуе як на словы славянскія, дзеля таго іх трэба разглядаць у вадзьдзеце словаў іншаславянскіх.

На пачатку трэба адцэміць, што ў беларускай мове чужыя собскія імёны людзёў, местаў, рэкаў і г. д., паколькі яны не пабеларушчаныя, пішуцца так, як *вымаўляюцца* ў чужой мове, а ня так, як *пішуцца* чужнікамі ў іхніх мовах. Прыкладам пішам: Лейд-Джордж, Брыян, Клемансо, а не — Lloyd George, Briand, Clemenceau. Але назовы газэтаў, кнігаў, навуковых і літаратурных працаў заховаюць свой правапіс. Гэтак трэба пісаць — «Temps», «Times», «Chicago Tribune», «Trois Mousquetaires», а ня — «Тан», «Таймс», «Шыкаго Трыбюн», «Труа Мускетэр».

Уходзячы ў беларускую мову, чужыя словы паддаюцца яе ўплыву і дзеля таго часта мяняюць некаторыя свае гукі ў вымове, а ня рэдка й на пісьме.

Самагукі чужых словаў. Чужое *а* так і астанецца ў беларускай мове. Таксама астануцца націсьненыя *о, е* ды націсьненыя *и* (кір. *у*), *і*.

Але ненацісьненыя *о, е* ў вымове беларускай пярэйдучь у *а*. На Менскай Акадэмічнай Конфэрэнцы дзеля рэформы беларускага правапісу й азбукі 14—21. XI. 1926 г. было шмат спрэчкаў аб правапісе ненацісьненага *о* чужых словаў. Частка ўчаснікаў Конфэрэнцы даводзіла, што трэба кожнае ненацісьненае *о* чужых словаў перадаваць на пісьме пераз *а*, але ўсі былі за захаваньне ненацісьненага *е*. Гэтае адно адрозьняваньне паказуе, наколькі аргумэнты прыхільнікаў пісаньня *а* на месцу ненацісьненага чужога *о* слабыя. Адрозьняваньне ў напісаньню ненацісьненых *о, е* чужых словаў пакінула-б тую блытаніну на пісьме, каторай менаваныя прыхільнікі стараюцца ўсыцерагчыся сваёй рэформай.

Пазычэньні чужых словаў ё ў кожнай мове ненормальнасьцяй, за каторай мусіць прыйсьці «кара», выяўленая ў цяжкім іх пісаньню ды яшчэ ў цяжшым разуменьню. Чужыя словы ў нашай мове, каторыя народная гушча разумее добра ўва ўсіх поймах іхніх, ужываных у нашай мове, будзем пісаць чыста пабеларуску. А словаў, каторых маса не даволі разумее, жадны правапіс не навуча яе добра напісаць. Тая-ж інтэлігенца, што чужыя словы дасканала разумее, патрапе іх добра напісаць і без *акаючага правапісу*. Не даволі разумеючым чужыя словы інтэлігентам пажожа ляпей іх зразумець ды правільна напісаць агульны й ортаграфічны слоўнік. Хай нас Бог крыве аканьня на пісьме без належнага разуменьня: зрабіла-б яно цэлы хаос! Дык правапіснае правіла мае астацца старое, устаноўленае Б. Тарашкевічам: *замест ненацісьненых чужых о, е пішам а адно тады, калі чужое слова сталася народным у беларускай мове*. Прыкладам: *манаастыр, дакляраваць, літара*. У словах, як — *дырэктар, інспэктар, інструктар* і да г. п. пішацца *-ар* па прыкладу беларускіх словаў тыпу *чытар, пісар*.

Але ненацісьненае чужое *о, е* ў беларускай мове было-б няпрыродна й дзіўна *ня вымаўляць* як *а*. Дык прыкладам маем пісаць *поэта, поэтка, тэатр*, але казаць — *паэта, паэтка, таатр*.

Нямецкае й перадаецца ў беларускй мове пераз *і* (*ы*). Прыкладам: *Brückner* пішам *Брыкнэр*.

Канчаток -ia, -io чужых словаў. Слова з гэт’кімі канчаткамі прыйшлі ў мову нашу пераважна з мовы грэцкае ды блізу, што вылучна пасярэдніцтвам мовы старацаркоўна-славянскае (Θεοδοσία). Блізу гэтулькі-ж ё словаў гэтых лацінскага паходжання. Дзеля таго што ўсі чужыя словы з канчаткам *-ia, -io* падлягаюць у беларускай мове аднолькавым зьменам свайго канчатку, я іх тут разгледжу разам. Ужо ладне як зацёмлена, што канчаток *-ia, -io* чужых словаў пераходзіць у беларускай мове ў *’а* за зьмякчэньням папярэдняга сугуку, калі тый, ведама, можа зьмякчацца. На Менскай Акадэмічнай Конфэрэнцы 1926 г. сакратар Конфэрэнцы Я. Троська зьвярнуў увагу ў правапіснай камісі на гэтую беларускую асаблівасьць. Ён даслоўна сказаў: «Я выступаю, каб зьвярнуць увагу на адно зьявішча ў нашым пісьме. Мне здаецца, што гэтае зьявішча патрэбна будзе абгаварыць пры канкрэтным апрацаваньню нашага правапісу. Зацёмце, што ў нашай беларускай мове няма ў назоўных імёнах (substantiva) канчаткаў *-ia (-ыя), -ie (-ые)*. Нашая мова сьцеражэцца іх падваеньням ці іншым спосабам. Калі мы возьмем хача-б слова *судзьдзя*, у старацаркоўна-славянскай мове было — *ия*; таксама *куцьця, надвор’е* і г. д.; магчыма прывесьці цэлы сыяг словаў, з каторых відаць, што ў беларускай мове мы заўсёды сьцеражэмся *-ia (-ыя), -ie (-ые)*. Калі мы возьмем чужаземныя словы, які ўжываюцца ў нашай мове (асабліва з канчаткамі *-ыя* пасья *ц*), напрыклад: *кампанія, канцылярыя, опэрацыя, рацыя* і г. д., то мы бачым, што ў народнай мове гэтае самае ўсьцеражэньне ад канчатку *-ыя* захавуецца поўнасьцю; мы кажам: *кампаня, губэрня*, а не *кампанія, губэрнія*, напрыклад: “ён ня мае *рацы*, яму не зрабілі *опэрацы*” і г. д. Тут мы бачым, што народная мова ў чужаземных словах так сама ня прыймае канчаткаў *-ыя (-ia)*. Мне здаецца, што было-б зусім зразумела, калі-б мы гэтую асаблівасьць узаконілі ў мэтах набліжэньня літаратурнае мовы да народнае. Мне здаецца, што для гэтага ёсьць і падстава. Калі ёсьць такія прычаны, што чужаземныя словы патрэбна захаваць у такім напісаньні, як яны ёсьць, то я падчыркую, што гэта ня так, бо кожны народ дадае да чужаземных слоў свае канчаткі; напрыклад, возьмем слова *біблія*. Калі мы возьмем іншыя мовы, нямецкую або французскую, то там гэтае слова мае свае канчаткі: *die Bibel, la bible* і г. д. Тое-ж самое ў словах *пропорцыя, гільдия* і г. д. Кожны народ дадае да яго ўласныя канчатак, і мне здаецца, што было-б зусім рацыянальна, калі-б мы далі да чужаземных словаў свае беларускія канчаткі»¹.

¹ Працы Акадэмічнае Конфэрэнцы па рэформе беларускага правапісу і азбукі. У Менску. 1927, бал. 251—2. (Зайв. Я. Станкевіча.)

Пропозыца Я. Троські адносілася-б вылучна да правапісу адно тады, калі-б, пішачы *-сія, -цыя* і пад. у чужых словах, нашая інтэлігенца вымаўляла *-ся, -ца* і г. д., але дзеля таго, што вымаўляе ня так як у мове народнай, але як сама *піша*, дык менаваная пропозыца выходзе за межы правапісу і датыча такжа граматыкі. Вышменаваная Менская Конфэрэнца не разглядала рэформы граматыкі, а толькі правапісу й абэцэды, дык і закраненае Я. Троськаю пытаньне яна пакінула неразгледжаным.

Прыклады, прыведзеныя Я. Троськаю дапоўню сваімі:

Аксеня, каля Клецка Нясьвіскага п. (запісана ад Я. Макрэцкага зь в. Янавічы);

Алімна, а) *ibid.*, б) в. Чатыркі, Краўское вол., Ашмянскага п. (у вапошнім месцу чуў і запісаў я), цсл. Олімпія;

Аміля, а) запісаў я ў в. Арляняты, Краўское вол., Ашмянскага пав., б) перадаў Я. Макрэцкі, як ужыванае ўсюды каля Клецка, лац. *Aemilia*, пол. *Emilja*;

бібля, грэцк. *biblia*¹, на *біблі сядзеў* Слуцкі пав., Сержпудоўскі П., 139; рабін сядзеў над бібляю *ibid.* 85.

губэрня, а) Азбукін, Географія Эўропы, 1924 г., б) Я. Макрэцкі, каля Клецка, с) *г(г)убэрня*, я чуў па ўсёй Краўскай вол. і шырэй у Ашм. п., d) *губэрні*, Жылуновіч, Янка Купала ў Крытыцы, Менск. 1928, бал. 15, лац. *gubernio*;

Ксеня, імя некалькіх Беларускаў у Вільні (*Ксеня* Забарончышка, вуч. В. Б. Г. *Ксеня* Лапіцкая і іншыя), грэц. *Ksenia*;

ліня, запісаў я ў в. Войштавічы, Вішнеўскае вол., Валожынскага пав. [...]

Прыведзеныя прыклады ўзьядзены з народнае мовы, начай іх выясньніць немагчыма, як толькі беларускай асаблівасьцяй, а тымчасам падобныя словы на *-ія, -ыя*, што можна пачуць ад інтэлігенцы, а напару і ад простага народу, лёгка выясьняюцца ўплывам польскім і расейскім. У словах на *-іа, -іо* нова перайманых із чужых моваў маем у нашай інтэлігенцы канчаткі *-ія, -ыя* дзеля таго, што, з аднаго боку, у мове яе яшчэ замала беларускага псыхолёгізму, каб яна магла вымову нова перанятых словаў заўсёды чуцьцём упадобніць да свае роднае мовы, а, з другога боку, нашая інтэлігенца ня ведае разглядае асаблівасьці беларускае мовы; да гэтых дзвюх прычынаў трэба дадаць яшчэ працілежны ўплыў расейскі й польскі.

¹ Перадаю грэцкія словы лацінаіцай, бо ў друкарні нямаш грэцкіх літараў. (Зайв. Я. Станкевіча.)

Я хачу яшчэ падчыркнуць сказанае Я. Троськаю (гл. вышэй), што за ўвядзеньне менаванае асаблівасьці ў практычную граматыку беларускую прамаўляе яшчэ тое, што і ў сваіх родных словах канчаткаў *-іа* (*-ыа*), ані *-іе* (*-ые*) беларуская мова ня знае; значыцца, захаваньне менаванае асаблівасьці прычынілася-б да захаваньня нашай моваю яе арыгінальнасьці й характэрнасьці.

Пераход канчатку *-іа* чужых словаў у *'а* за зьмякчэньням папярэдняга сугуку паказуе, што *-і* ў гэтым канчатку стала нескладовым і тады было ўвабрана папярэднім сугукам, ад чаго ён зьмякчыўся. [...]

Просьле *д*, *т* будзе таксама *-ыа*: *студыа*, *партыа*.

Па *г*, *к*, *х* будзе *-іа*: *Норвэгіа*.

Правіла для практычнай граматыкі было-б гэтакае: на канцы маем 1) *-ля*, *-ня*, *-ся*, *-ца* (а ня *-ліа*, *-ніа*, *-сіа*, *-цыа*), прыкладам: *Юля*, *півоня*, *Настася*, *опэраца*; 2) *-ба*, *-ва*, *-ма*, *-па* (а ня *-біа*, *-віа*, *-міа*, *-піа*), прыкладам: *Яўхіма*, *Алімпа*. Па *д*, *т*, *р* у чужых словах маем на канцы *-ыа* (*Ірляндыа*, *партыа*, *гісторыа*), а па *г*, *к*, *х* *-іа* (*Норвэгіа*, *Валахіа*).

Сугукі перад е чужых словаў. У мовах — лацінскай, францускай і нямецкай, з каторых мы маем пазычаныя словы, сугукі *б*, *в*, *г* (*h*), *м*, *н*, *п*, *ф*, *х* перад *е* цьвярдзя. У беларускай народнай мове мы маем такія чужыя словы, як — *г*(*g*)*убэрня*, *цэбар* з — *цэбэр*, *цэбэрак*, *Бэрка*, *барлінка* з — *бэрлінка* (род баркі, відавочна канструкцы, перанятай у Бэрліне); *вэксаль*, *леварвэр*, *канвэрт*; *гэтман*, *Амэрыка*, *Амарыканец* з *Амэрыканец*, *маханік* з *мэханік*, *мамэнт*, *нумар* з — *нумэр*; *маг*(*g*)*нэс*, *г*(*g*)*інарал* з *г*(*g*)*енэрал*; *апараца* з — *опэраца*; *Фэлька*, *Хвэлька*, *хвэст*, *хэйра*. У вышпыведзеных і да іх падобных прыкладах з народнае беларускае мовы перад *е* маем цьвярдзя сугукі. Гэта сьведча даволі, што цьвярдзя сугукі *б*, *в*, *г* (*h*), *м*, *н*, *п*, *ф*, *х* перад *е* ў чужых мовах астаюцца цьвярдзымі й тады, калі тыя словы пераняты ў мову беларускую.

Сугукі г (*g*) і *к* па сваёй прыродзе ня могуць быць цьвярдзымі перад *е*. Дык маем *г*(*g*)*ені*, *Кенінгсбэрг* (з *е*, а ня — *э* па *г*, *к*). [...]

З, *с* чужых словаў. *З*, *с* у беларускай мове перад *е*, *і* адзначаюцца вельмі вялікай мякчынёй. Дзеля таго чужыя паўмяккія *з*, *с* перад *і* адчуваюцца Беларусамі бліжшымі да *з*, *с* цьвярдзых, чымся да беларускіх *з*, *с* мяккіх і ў беларускую мову пераймаюцца як цьвярдзях. Вось некалькі прыкладаў, аб старыні й народнасьці

каторых нельга сумлявацца: *маг'(g)азын*, *Зыдар*, *Базыль*, агульна пашыранае імя, паміж іншым ужываецца ў Навазыбкаўскім п. (Палявой, О языке населения Новазыбк. у.), *Базылёнак*, прозьвішча беларускага пісьменьніка ў радавай Беларусі, *Базылевіч*, прозьвішча вучня Правасл. Дух. Сэмінарыі ў Вільні, *Сымон*, в. *Сыманы*, Кабыльніцкае вол., Сьвянцянскага пав., *празьдэнт*, слова не старое, але народнае, пачало агульна ўжывацца тады, як зь Беларусі пачалі выяжджаць у Амэрыку.

Гэтак-жа, зь вельмі малымі водхінамі, *з*, *с* чужых словаў перад *і* бывае цьвярдym у беларускай мове літаратурнай. Прыкладам: *сыстэма*, *Мэксыка*, *Бразыля*, *псыхіка*, *пропозыца*.

Але ў словах грэцкіх, перанятых пры пасярэдніцтве старабаўгарскае мовы, *с* перад *і* мяккое (*Васіль*, *Максім*, апошняе лацінскае пераз грэцкую). Розьніца гэтая хіба ня з прычыны бліжшае старабаўгарскае вымовы, але з прычынаў графічных: як пісалі *сіла*, так пісалі й *Васіль* і дзеля таго, ня чуючы наагул ані баўгарскае ані грэцкае жывое вымовы, Беларусы іх аднолькава мякка вымаўлялі.

Цьвярдзья *з*, *с* перад *і* ў чужых словах мае беларуская мова супольна з польскай моваю, бо ў мякчыні сугукаў мова беларуская, польская, горналужыцка-сэрбская й дольналужыцка-сэрбская найбліжшыя паміж сабою (прыкладам маюць *дзеканьне* й *цеканьне*).

Калі паўмяккія *з*, *с* чужых словаў робяцца ў беларускай мове цьвярдymi, дык і пагатове *з*, *с* будуць цьвярдymi перад *е* ў чужых словах, бо яны ў гэт'кім палажэньню і ў чужых мовах цьвярдзья. Прыкладам: *Язэп*, *г'(g)азэта*, *мізарак* (з лац. *miser*, ужываецца ў прыказцы «Багаты дзівіцца, чым мізарак жывіцца, а бедны сьмяецца, дзе ў багатага дзяецца»), *сакрэт* і інш. [...]

Гук g чужых словаў. Замест гуку *g* ё ў беларускай мове гук *g=h* (*галава*). Гук *g* астаўся адно ў некалькіх беларускіх словах, як *ga*, *ga*, *ga* (крык гусей) і ў карані слова, просьле *з* — *mazgi*, *rozga*, *razgaty*, *brazgać*, *blavuzgać*. Але ў чужых словах *g*, здаецца, заўсёды астаецца (*ganak*, *gaza*), прынамся, не паказана дагэтуль такіх прыпадкаў, дзе-б яно перайшло ў *h*. Цікава, што замест *g* словаў грэцкіх, што перайшлі ў мову беларускую пры пасярэдніцтве мовы старабаўгарскае, маем *h*. Гэтак із старацаркоўна-славянскага (старабаўгарскага) *Агадья* маем *Гапа*, *Ганка* (=Нара, Нарка), калі тымчасам тое самое грэцкае слова, але перайшло да нас пасярэдніцтвам мовы лацінскае, мае *g* — *Agata*. *h* у такіх

прыпадках бяссумлеву маем із прычынаў графічных. У баўгарскай мове ё толькі гук *g*, каторы абазначаецца літарай кірылічнай *г*. У беларускай мове наадварот: няма *g*, а ёсць *h*. Дык калі старацаркоўна-славянская пісьменнасць была ў XI ст. перанесена з Баўгарыі ў Беларусь, дык нашыя прэдкі вымаўлялі *г* як *h* ня толькі ў сваіх словах, але таксама ў словах баўгарскіх і грэцкіх, бо розніцы на пісьме ня бачылі, а жывое мовы ані баўгарскае, ані грэцкае наагул ня чулі. Тут, значыцца, яшчэ раз сустракаем-ся з уплывам графікі на вымову.

т ці ф? У грэцкае мовы было аспіраванае *th*, абазначанае літарай *θ*. Пасьлей грэцкае аспіраванае *th* перайшло ў *ф*, хоць абазначэнне яго асталося старое. Калі менаваны гук у Грэкаў быў яшчэ сьпірантам, Рымляне пераймалі ўжо тады грэцкія словы і гэны гук абазначалі пры памачы *th*. Ад Рымлян грэцкія тэрміны разыйшліся па ўсім сьвеце з вымоваю грэцкага *θ* як *т*. І ў Беларусаў грэцкае *θ* прынята перадаваць пры помачы *т* (*тэатр, арытмэтыка*), бо 1) гэтак яно вымаўлялася ў старую пару самае грэцкае мовы, 2) гэтак вымаўляецца ў мове лацінскай, пераз каторую пашырылася ўсюды і ў нас, 3) у беларускай мове ё гук *т*, але няма гуку *ф*.

Славяне пераймалі грэцкія словы (блізу вылучна хрысьціянскія імёны) тады, калі грэцкае *θ* вымаўлялася як *ф*. Дык у беларускіх праваслаўных імёнах зьявіўся *ф*, каторы перайшоў у *п* (*Піліп, Панаас*), *хв* (*Хведар, Хвядос*), *х* (*Хама*). Гэт'кая хворма падобных імёнаў правільна ўжываецца ў беларускай мове побач із хвормамі, у каторых адбілася пасярэдніцтва лацінскае (*Тамаш, Тодар*).

Адцеміць яшчэ трэба, што ў беларускай мове назовы грэцкіх мясцовасьцеў (месты, гарады, астравы і г. д.), існуючых цяпер, ужываюцца паводле іх грэцкае цяперашняе вымовы, значыцца грэцкае *θ* перадаецца пераз *ф* (*Афіны*).

Гук *ф*. Гук *ф* у беларускай мове сустракаецца ў чужых словах. Прыкл.: *фізыка, філёзоф*. Калі слова з гукам *ф* робіцца ў беларускай мове народным, дык *ф* замяняецца або гукамі *хв* (*хварба, хвабрыка, хваля, хворма*), або *х* (*хунт, кахля, Цімох, Хода, хурман, хурманка*), або *п* (*Язэп, Пранук, Сапрон, Агана* Слуцкі п., Сержпутоўскі П, 98, пляшка).

Чужыя падвойныя сугукі. Падвойныя сугукі чужога слова перадаюцца пераз адну літару. Пішацца: *тэлеграма, Фінляндья*,

каса, кляса, маса, а не — тэлеграма, Фінляндыя, касса, кляса, масса і г. д.

Толькі ў некаторых чужых словах заховуюцца на пісьме падвойныя сугукі, але тады мы іх і вымаўляем як падвойныя. Прыкл.: *ванна, манна*.

Чужыя словы славянскія. Да чужых словаў славянскіх у беларускай мове адносяцца галоўна імёны, прозвішчы, назовы месцаў, мясцовасцеў і пад. іншых славянскіх краёў.

Паводле таго, як Беларусы рэагуюць на вымову іншаславянскіх словаў, з каторымі сустракаюцца, трэба ўстанавіць нормы іх пісаньня ў беларускай мове. Наперад можна сказаць, што дзеля бліжшыні славянскіх моваў да мовы беларускае, правапіс іншаславянскіх словаў у ёй будзе меней розніцца ад правапісу словаў беларускіх, чымся правапіс словаў неславянскіх.

Самагукі о, е, будучы ненацісьненымі, заўсёды пераходзяць у *а* і пішуцца паводле агульнага правіла аб аканьню (Пазнань, Валогда, Нява).

Украінскае і перадаецца пераз *е, о* а навет *а*, залежна ад паходжаньня й палажэньня ў слове (Белая Царква, Нежын, Харкаў).

Складовае л, р перадаецца пераз *-іл, -ір, -ыр*. Прыкл.: Пільзень (чэск.), Бырно (чэск.).

Сугукі б, в, г, к, л, м, н, п, с, ф, х перад *і, е* (рознага паходжаньня) і наагул усюды, дзе яны ў беларускай мове зьмякчаюцца, ёсьць мяккія, а *д, т* пераходзяць у *дз, ц*. Прыкл.: Бярдзічэў, Адзеса, Падзябрады (чэск.), Бенешаў (чэск.).

ч, ш, ж, р будуць заўсёды цьвярдзя (Брусаў, Сібір, Разань, Жытомір, Чыстаполь).

Польскае *rz* і блізу такое-ж чэскае перадаюцца пераз *р* цьвярдое (Сандамер, Трэбіч).

ц іншаславянскіх моваў будзе цьвярдое, але словаў польскіх і лужыцкасэрбскіх бывае мяккое тады, калі паўстала з *т* мяккаго (Сьвеце).

в прыйдзе ў *ў* тым палажэньню, калі пераходзе ў беларускай мове (Іваноў, Ноўгарад, Цеханаў).

g так і астанецца, як бачым із словаў навет даўно перанятых. Дык будзе — Valogda, Garvolin, Goplio і іншыя.

ą, ę польскія астаюцца і перадаюцца пераз *он, эн, ан* (Чанстахова, Бэндзін).

Хвормы *-ro-, -lo-, -re-, -le-, -ra-, -la-* (з прсл. *-or-, -ol-, -er-, -el-* — із складовымі сугукамі) астаюцца (Младкоўскі, Урэсьня, Млячарскі, Белград).

-ій, -ый у расейскіх і ўкраінскіх прозьвішчах перадаецца пераз *-і, -ы* (Керанскі).

Прозьвішчы на *-оў, -ін* (Іваноў, Сарокін), паводле свае хвормы не праціўныя духу беларускае мовы, мы кажам звычайна — сын Язэпаў, Лявонаў, Іваноў, але яны праціўныя беларускай мове сваім ужываньням у характары прозьвішчаў. Праўда, ладная частка Беларусаў мае гэт’кія прозьвішчы, але гэтак былі перакручаны на маскоўскі лад ранейшыя беларускія прозьвішчы. Хоць гэт’кія прозьвішчы ё прыметами, але Беларусы іх адчуваюць як назоўныя імёны і як таковыя іх скланяюць. Прыкл.:

Наз.	адз. л.	Іваноў, Ластаўчын	мн. л.	Івановы, Ластаўчыны
Р.	—/—	Іванова, Ластаўчына	—/—	Івановаў, Ластаўчынаў
Д.	—/—	Іванову, Ластаўчыну	—/—	Івановам, Ластаўчынам
В.	—/—	Як родны	—/—	Як родны
Тв.	—/—	Івановам, Ластаўчынам	—/—	Івановамі, Ластаўчынамі
М.	—/—	Іванову, Ластаўчыну	—/—	Івановах, Ластаўчынах

Расейскія прозьвішчы на -ой. Таму, хто ня ўмее маскоўскае мовы, «Талстой», «Палявой» і пад. зусім не прадстаўляюцца, як нашае «*таўсты*», але як «*сувой*», «*навой*». Дык гэтак мае й скланяцца (Талстой, Талсто́я, Талсто́ю і г. д.). А калі-б хацелі скланяці як «*таўсты*», дык трэба й казаць не «Талстой», а «*Таўсты*», але гэта было-б меней прыродна.

Пісаньне іншаславянскіх словаў у беларускай мове, як яно тут прадстаўлена, да ладнае меры прыктыкуецца ўжо ў Беларусаў. Прыкладам гэт’кі правапіс ужыты па карце Эўропы М. Азбукіна, прыкладзенае да ягонае «Геаграфіі Эўропы» 1924 г.

Да ўсяго вышказанага трэба дадаць, што ё й таковыя назовы чужых краёў, рэкаў і пад., каторыя ў беларускай мове адчуваюцца як свае словы; яны тады і пішуча чыста пабеларуску. Прыкл.: Баўгарыя, Ноўгарад (= Bauharyja, Nouharad).

Словы зь літоўскае й латыскае мовы. Розьніца паміж моваю беларускаю і мовамі балтыцкімі (літоўскаю й латыскаю) шмат большая, чымся паміж мовамі славянскімі, хоць будзе меншая, як

паміж моваю беларускаю й заходне-эўропэйскімі мовамі. Аднак за час тысячагодняга сужыцця Беларусаў ізь Ліцьвінамі й Латышамі вытварылася бліжшая ўзаемная асыміляцыйнасьць беларускае мовы з аднаго боку, а літоўскае й латыскае з другога. Дзеля таго беларуская мова рэагуе на фонэтыку мовы літоўскае й латыскае блізу так сама, як і на вымову іншаславянскіх моваў. Дык і пісаньне словаў літоўскіх і латыскіх у беларускай мове будзе балей-меней гэт'кае, як пісаньне словаў іншаславянскіх. Гэтак літоўскія й латыскія *d, t* мяккія праяўляюць у *dз, ц*; замест *a*, будзе *o, e*, дзе яны ё ў беларускай мове і падобна. Канчаткі *-as, -is* і пад. літоўскіх прозьвішчаў і інш. адпадаюць у беларускай мове (замест *Садунас, Куркутіс* маем *Садун, Куркуць*).

*Упершыню апублікавана: Родная мова. 1930. № 1—2, 3—4.
Узнойлена паводле: Ян Станкевіч. Збор твораў у двух тамах.
Том 1. Мінск, 2002. С. 117—128.*

Антон ЛУЦКЕВІЧ

Антон Луцкевіч (1884—1942) — беларускі палітычны і грамадскі дзеяч, публіцыст, літаратурны крытык, мовазнавец. Скончыў Мінскую гімназію (1902), вучыўся на фізіка-матэматычным факультэце Пецябургскага, юрыдычным факультэце Дэрпцкага (цяпер Тартускага) універсітэтаў. Адзін з заснавальнікаў Беларускай рэвалюцыйнай грамады (1903). Аўтар прац «*Bielaruskaja hramatyka*» (Вільня, 1916), «*Jak prawilna pisac pa bielarusku*» (Вільня, 1917), «*Bielaruski prawapis*» (Вільня, 1918, у суаўтарстве з Янкам Станкевічам).

РЭЦЭНЗІЯ НА: «НЁМАН». ЛІТАРАТУРНА-МАСТАЦКА-НАВУКОВЫ МЕСЯЧНІК. № 1 1932

[...]Вось мы перайшлі і да выяўлення ад'емных бакоў «Нёмна». І тут мусім затрымацца на тым, што з'яўляецца вынікам анархічна-рэфарматарскае дзеяльнасці ў галіне беларускай філалогіі сябры Рэдакцыі грам. Я. Станкевіча. У бочку з мёдам ён уклаў сваю лыжку дзёгцю — з усімі сваімі «сьмяхотамі і дівосамі». «Рэдакца», «раца», «позыца» і т. п. — гэта маюць быць «збеларушчаныя», чужаземныя словы «рэдакцыя», «рацыя», «пазы-

чыя» і т. п. Стараючыся як быццам аб тое, каб ягоная мова была непадобнай да іншых славянскіх моваў, ён адначасна ўводзіць замест беларускага «ўжо» — «ужэ», замест беларускіх формаў ступенняў прыраўнання «вышэйшы», «ніжэйшы», «глыбейшы» — польскія формы «вышшы», «ніжшы», «глыбшы» (— «wyższy», «niższy», «głębszy»), або: «зраўнаў» — («zrównował»), «у значэнні» замест «у значэнні» («w znaczeniu») і т. п. А ўжо зусім дзіка перакручанае выглядае слова «цырамоня», што мае азначаць лацінскую «цырымонію»!

Усе гэтыя «дзівосы» і «сьмяхоты» проста перашкаджаюць чытаць зьмешчаныя ў «Нёмне» стацці. І з сумам прыходзіцца сьцвярдзіць, што Рэдакцыя гэтак сталася памагальніцай гр. Я. Станкевічу ў анархізаваньні беларускага правапісу, варочаючы тых, хто вучыўся паводле беларускіх граматык, прызнаных Беларускай Акадэміяй Навук, у стан «паўторнай бязграмаці». [...]

Закончым наш агляд пажаданнем, каб маладая Рэдакцыя не дала гр. Станкевічу магчымасці рабіць ў часопісі свае няўдалыя і сьмешныя экспэрымэнты з псаваньнем мовы і анархізаваньнем правапісу і граматыкі...[...]¹.

*Упершыню апублікавана: Беларускі звон. 1932. № 1.
Узнойлена паводле: Антон Луцкевіч. Выбраныя творы.
Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва.
Мінск, 2006. С. 267—268.*

Антон ЛУЦКЕВІЧ

КРЫХУ АБ ФІЛЯЛЁГІ І «ФІЛЯЛЁГІ»

(мой адказ гр. Янцы Станкевічу)

З прычыны маіх уваг у справе дзікіх экспэрымэнтаў грам. Янкі Станкевіча, які «папраўляў» беларускую мову на староніцах № 1 «Нёмна», калечачы зьмешчаныя тамака вершы «собскімі» слоўамі, — «пакрыўджаны» гр. Станкевіч надрукаваў у № 2 «Нём-

¹ Янка Станкевіч адказаў на крытыку Антона Луцкевіча, надрукаваўшы нататку «Дзеся абароны беларускага языка». Гл.: Ян Станкевіч. Збор твораў у двух тамах. Т. 1. Мінск, 2002. С. 272—275; Ян Станкевіч. Язык і языказнава. Вільня, 2007. С. 161—164.

на» свае «тлумачэньні» пад прэтэнсіянальным загалоўкам: «Дзе-ля абароны беларускага языка» — ажно на 4 старніцах. Новага супраць таго, што ён ужо друкаваў у сваей «Роднай мове», няма тутак нічога, і цяперашнія тлумачэнні гэтаксама нікога ні ў чым не пераконваюць, як не пераконвалі ранейшыя. Дык я абмежуся некалькімі ўвагамі агульнага, але прынцыповага характару.

Загледзеўшыся ў нашу старую літаратурную мову з нейкага XVI стагодзьдзя, вельмі далёкую ад ідэалу з прычыны вялікага ўплыву на яе і царкоўнаславяншчыны, і польшчыны, і лаціны — гр. Станкевіч як быццам задаўся мэтай *вярнуць нашу сучасную мову назад — за трыста гадоў*. Гр. Станкевіч ня бачыць, што ў працягу такога даўгога пэрыяду беларуская мова, гэтаксама, як расейская, польская, украінская і інш., *перажыла глыбокую эвалюцыю* — і пры гэтым кожная з пералічаных моваў знайшла для сябе *свой асаблівы індывідуальны шлях развіцця*. Вось жа, замест выкрываць гэты шлях і паказваць яго асаблівасці, якія гэтак шмат аддалілі беларускую мову ад расейшчыны, польшчыны і інш., — гр. Станкевіч ідзе па лягчэйшай, хоць зусім не навуковай дарозе і папросту абвяшчае «няправільным» усё тое, што народ беларускі за некалькі стагоддзяў стварыў *новага*. Пэўне, так лягчэй праслыць «наўчоным»: даволі скарыстаць (часта крыху перакруціўшы...) з доследаў над старой беларускай мовай акадэміка Карскага і інш...

Але й гэта ня ўсё. Грам. Станкевіч зусім фальшыва разумее *паняцце філялёгіі як навукі і задачы яе*. Філялёгія, як кожнаму ведама, *выкрывае* тыя законы, якія кіруюць мовай, тварэннем яе формаў, слоў і г. д. ды вынікаюць з псыхікі народу і яе ўласьцівасьцяў. *Сама ж філялёгія ня творыць законаў мовы*, бо яны існуюць незалежна ад яе. Грам. Станкевіч лічыць наадварот: па ягонаму іменна філэлягі (перад усім ён сам!) прызваны тварыць законы мовы, а крыніца іх — псыхіка народная — гэта глупства!

Вось жа такі «філэляг», каторы хоча змусіць народ ісці па накіненаму яму некім шляху, — гэта ўжо не філэляг, а наіўны фантазёр. І як бы, да прыкладу, гр. Станкевіч не даказваў, што нельга ўжываць слова «сяння», бо беларуская мова — наагул — не мае нахілу змяняць *дн* у *нн*, народ наш і нашы літаратары, якія шырока ўжываюць гэтае слова, пройдуць міма ягоных дамаганьняў да парадку дня, бо, відаць, *форма «сяння» чамусьці адпавядае народнай псыхіцы больш, чым «сядня»*, і таму ўсімі ўжываецца.

Сваю «палеміку» са мной гр. Станкевіч перанёс выключна ў плошчу граматыкі Тарашкевіча. Спрытны спосаб: запраўды, у кароткім падручніку Тарашкевіча, прызначаным дзеля школьнага ўжытку, шмат чаго асталося нявыясненым. Ясна, што ня мог Тарашкевіч рэагаваць і на тое, што «адкрыў» Станкевіч пасля выхаду граматыкі. Але справа ў тым, што *я аб граматыцы Тарашкевіча зусім і не ўспамінаў!* Затое гр. Станкевіч маўчыць як вады ў рот набраўшы аб становішчы *Беларускае Акадэміі Навук*, якая ня толькі выключае з свайго ўжытку «дзівосы» гр. Станкевіча, але і наагул не зварачае ніякае ўвагі на ягоную гумарыстычную «рэформу» беларускае мовы. [...]¹.

*Упершыню апублікавана: Беларускі звон. 1932. № 9.
Узнойлена паводле: Антон Луцкевіч. Выбраныя творы.
Праблемы культуры, літаратуры і мастацтва.
Мінск, 2006. С. 274—275.*

ЛЁГОФІЛ

«СКАРАСТРЭЛЬНАЯ ФІЛЁЛЁГІЯ» (ЯШЧЭ Ў СПРАВЕ ГРАМАТЫЧНЫХ «ДЭКРЭТАЎ» Д-РА Я. СТАНКЕВІЧА)

[...] Ня менш недарэчнымі ды бяссільнымі зьяўляюцца філёлёгічныя «дэкрэты» нашага «дыктатара» і ў галіне фонэтычнай асыміляцыі ў беларускай мове чужаземных слоў.

І тутакі фатальны недахоп шырока-навуковага падыходу, а ў частцы — навет спецыяльнага філёлёгічнага мышленьня ў нашага доктара філёлёгіі строіць з яго вельмі сумныя жарты, змушаючы яго — на шляху яго «рэформатарства» — тварыць запраўдныя «дзівосы і сьмяхоты».

Ён, відаць, проста не разумее таго, што чужаземныя словы, як словы *a priori*, нефонэтычныя ў нашай мове, ня могуць наагул быць на ўсе 100 прац. падпарадкаваны законам яе фонэтыкі.

¹ Янка Станкевіч адказаў Антону Луцкевічу, надрукаваўшы нататку «Адказ маім “крытыкам”». Гл.: *Ян Станкевіч. Збор твораў у двух тамах*. Т. 1. Менск, 2002. С. 278—279; *Ян Станкевіч. Язык і языказнаўства*. Вільня, 2007. С. 165—173.

«Гаспадарская стыхія» мовы, у якую трапляюць гэтыя чужаземныя «госьці», прымае іх як-быццам так сама, як гаспадар — сваіх гасьцей у нашым жыццёвым быце. Чым больш культурны, асьвечаны ды ўзгадаваны язык гаспадар, тым больш гасьцінна і далікатна абыходзіцца ён з гэтымі гасьцямі-чужаземцамі, часта годзячыся хутчэй зрабіць гвалт над сваімі фонэтычнымі звычкамі ці морфалёгічнымі прывычкамі, чым пакрыўдзіць у чым-небудзь сваіх гасьцей. Дык і наадварот — чым менш цывілізаваны і асьвечаны язык-гаспадар, тым больш «па-собску» — без усялякай «цырамоні» — трактуе ён гэтых гасьцей, якія часта зьяўляюцца «пасламі» вышэйшых культураў у яго мове...

Але-ж наш «рэформатар» забываецца, што ў нашыя часы ня можа быць ужо тэй поўнай асыміляцыі чужаземных слоў, якая адбывалася калісьці — у тыя часы, калі яны траплялі ў цёмную, няпісьменную, ня ведаючую наогул чужых моваў, народную стыхію. Чужыя словы тады траплялі ў народныя гупчы пераважна шляхам вуснай перадачы — часткова праз гандляроў, найчасцей — масова — у часы чужаземных наездаў. Тады магутная ды вольная ў сваім першапачатным «няведаньні» языковая стыхія народу магла і мусіла, кіруючыся толькі законамі сваёй мовы, цалком асыміляваць чужаземныя словы, перарабляючы ды часта перакручваючы іх да непазнаньня на свой лад. Яркі прыклад: расейскае слова «шэромыжник» — з французскіх слоў «cher ami», створанае ў часы напалеонаўскага паходу на Расею ў 1812 г.

Такіх-жа перакручаных нямецкіх слоў, асыміляваных у даўнейшыя часы, ёсьць вельмі шмат, як ведама, у польскай мове, а так сама нямала — пераважна праз яе — трапіла і ў беларускую.

У нашыя-ж дні гэты бясспынны працэс ня можа ўжо, як сказана, адбывацца з былой неабмежанай свабодай. Цяпер наплыв чужаземных слоў у мову ідзе блізу выключна праз культурны, асьвечаны, узгадаваны слой народу — яго інтэлігенцыю. Інтэлігенцыя-ж ведае дакладна тыя чужаземныя мовы, з якіх бярэ ўжо сьведама ў родную мову патрэбныя словы. Наплыв гэтых слоў у народ пераважна ідзе ўжо арганізаванымі, мірнымі шляхамі — праз школу, друкаванае слова і т. д., наагул — праз літэратурную мову народу, якая заўсёды імкнецца й можа быць мовай толькі гэтага вышэйшага асьветаі і культурай слою народу.

Ведамае правіла «добрага стылю» кажа: «гавары так, як пішучь найлепшыя пісьменьнікі, а пішы так, як гавораць узгадаваныя людзі».

Дык цяпер ня можа быць ужо больш такой няграмаднай, вульгарнай, барбарскай пераробкі чужаземных слоў, як калісьці; ня можа таму быць і такога поўнага фонэтычнага іх прысваеньня мовай-гаспадаром, як гэта было магчыма й няўхільна ў гэныя барбарскія часы.

Трэба толькі дадаць, што ўсё сказанае вышэй зусім не прычыць таму добраму і важнаму, прынятаму Менскай Акадэмічнай Конфэрэнцыяй 1926 г., а пасля і Беларускай Акадэміяй Навук, агульнаму прынцыпу, які кажа, што ў васнову беларускага літаратурнага языка павінна быць паложана жывая мова народу.

Літаратурная мова народу прымае як аснову сваю усё тое, што створана ўжо народнай стыхіяй, паміж іншым — і ў галіне прысваеньня чужаземных слоў, часта ў барбарска-перакручанай форме. Але ў далейшым сваім разьвіцьці дый узбагачваньні — шляхам пазычання з чужых моваў — літаратурная мова можа й павінна рабіць гэтыя прысваеньні ўжо толькі спосабам культурным і грамадным. Бо ж інакш не дазволіць ей рабіць гэтую важную рэч той неабніжальна-высокі ровень, на якім стануў ужо крэпка наш народ, — хаця б толькі ў асобе свайго ўласнага органу духовага саматвареньня — сваёй інтэлігенцыі...

Гэта зусім ня значыць, зразумела, быццам мы адмаўляем народным гушчам іх творчае ролі ў далейшым разьвіцьці нашай літаратурнай мовы. Ня значыць і таго, быццам мы цалком адкідаем усялякае дзеянне фонэтычных законаў нашай мовы на ўсьцяж прысваеньня ёй сабе чужаземныя словы. Мы толькі падчыркваем, што кампэтэнцыя, так сказаць, ці «юрысдыкцыя краёвага права», уласнай констытуцыі мовы-гаспадара ў вялікай меры абмяжоўваецца ў нашыя дні — адносна да гэных «гасьцей-чужаземцаў» у мове — ведамымі і вельмі ўладнымі нормамі, так сказаць, «міжнароднага права», парушаць якія цяпер ужо ня можна...

З гэтай прычыны ў нашай мове, як і ў кожнай іншай, ёсьць і будзе заўсёды шмат розных фонэтычных «нелёгічнасьцяў», якія, відаць, так абураюць прасталінейную «лёгіку» нашага, азброіўшагася аршынам і сякерай, «рэформатара» мовы. Бо-ж побач з здаўна-прысвоенымі, максымальна-асыміляванымі — шляхам іх скалечаньня — чужаземнымі словамі ўсё больш наплывае ў нашу мову нова-прыбылых, якія пераносяцца ў яе блізу цалком — бяз ніякай хірургічнай «опэрацыі» над імі, а навет часта — з вы-

разным гвалтам над фонэтычнымі законамі языка-гаспадара. Побач з словамі «кірунак» ці «кілішак» — старавечнымі «выхадцамі» — праз Польшчу — з Нямеччыны, — у беларускай мове могуць і мусяць застацца — на падставе абавязкавых ужо норм «міжнароднага культурнага аднаўлення і абмену» — блізу ў нятыкальнай форме — і такія паўнапраўныя «обцокраёўцы», як «цэрэмонія» ці «тэлеграма» — без няграматна-барбарскай, дзіка-недарэчнай цяпер для нашага культурнага вуха пераробкі іх мовай-«спадаром» у «цырамоню» (ці «тыляграму»?!), як гэтага трэбуе — «на падставе ўплыву з боку сваіх словаў, як “чырвоны”, “чыркаць” і пад.» — д-р Я. Станкевіч («Нёман» — ст. 78).

Усяго вышэй сказанага можа неразумець ці непрызнаваць толькі той, хто, механічна прысвойшы сабе філэлёгічную «тэхніку» сучаснай языказнаўцы, па ўсяму складу й роўню свайго духовага разьвіцця жыве яшчэ стыхійна-варожымі да ўсяго «нямецкага» пачуццямі дый опэруе паняццямі і мэтадамі якраз тых пачатна-гістарычных часоў, калі магчыма дый няўхільна была гэтая няпісьменна-барбарская «поўная асыміляцыя» чужаземных слоў — шляхам такога ж поўнага іх калечаньня... Дый, як лёгка зразумець, такім «дэкрэтам» — аб поўнай і дасканалай «асыміляцыі» чужаземных слоў у нашыя часы асабліва спрыяла-б — поўная «нявіннасьць» такога «лінгвіста»-рэформатара ў галіне тых чужаземных моваў — старадаўных і новых, якія былі — на працягу гісторыі чалавецтва — галоўнымі тварцамі яго цывілізацыі, якія таму зьяўляюцца й галоўнымі крыніцамі запызчэньняў чужаземных слоў для моваў малодшых народаў¹...

Беларускі звон. 1932. № 11. С. 2—3.

ПРАТЭСТ БЕЛАРУСКАГА НАВУКОВАГА ТАВАРЫСТВА ПРОЦІ ДЭКРЭТУ САВЕТУ НАРОДНЫХ КАМІСАРАЎ БССР АБ РЭФОРМЕ БЕЛАРУСКАГА ПРАВАПІСУ

[...] Рэформа, праведзеная Саветам Народных Камісараў БССР, ідзе зусім у іншым кірунку, разумеючы інтэрнацыяналізм як пад-

¹ Так у тэксьце.

парадкаваньне беларускага правапісу і мовы нормам расейскага правапісу і граматыкі, зусім нязгодным ані з духам беларускае мовы, ані з фонэтычнымі прынцыпамі існаваўшага дагэтуль на ўсіх абшарах Беларусі беларускага правапісу. Так, **2-гі пункт** гаворыць, што «**не і без**, калі яны стаяць асобна, заўсёды трэба пісаць праз **е**» — як быццам адзін толькі факт напісання **не і без** разам ці асобна зьмяняе вымову. Але ўзапраўднасьці так ня ёсьць. Напр., паводле рэформы было-б **без дому**, але **бяздомны**. У першым выпадку беларус вымавіць таксама, як і ў другім, г. зн. **я**, а не **е**, як загадвае дэкрэт.

Пункт 4: Выкінуць мяккі знак з напісання паміж мяккімі зычнымі, напр. замест **сьнег**, **дзьверы** (па старому правапісу) трэба пісаць **снег**, **дзверы** (паводле рэформы). Мяккі знак захаваць перад мяккім зычным толькі ў такіх словах, у якіх ён у назоўным склоне пішацца перад цьвёрдым зычным, напр. **пісьмо** — **на пісьме**. І гэта стаіць у яўнай супярэчнасьці з беларускай фонэтыкай. Бо калі ў расейскай мове пішуць **снег**, **свет**, дык яны так і вымаўляюцца. У беларускай жа мове ў падобных выпадках выразна чуваць мяккі зычны, і таму напісаньні **сьнег**, **сьвет**, **дзьверы** зусім адпавядаюць фонэтычнаму прынцыпу, бо перадаюць запраўдную вымову.

Пункт 5: Таксама выкінуць мяккі знак паміж падоўжнымі (падвойнымі) зычнымі. Замест **насенье**, **гальлё**, **калосье** і т. п. пісаць **насенне**, **галлё**, **калоссе**; замест **судзьдзя** пісаць **суддзя**, падоўжанае **дз** перадаваць праз **ддз**.

Падоўжаныя ці падвойныя зычныя, як **нн**, **лл**, **сс** і інш. паходзяць з славянскіх **нј**, **лј**, **сј** і інш.; калі пасьля іх стаіць галосны гук, то зычны ўпадабняецца да **ј**, і тады ў беларускай мове атрымоўваецца падвойны мяккі зычны. Гэта чуваць выразна ў жывой беларускай народнай вымове; выкіданьне мяккага знаку з падвойных зычных зусім нязгодна з беларускай фонэтыкай.

Пункт 6: У злучэньнях караннога **д** з **с** наступных суфіксаў нязьменна захаваць **с**. Такім чынам, замест **гарадзкі**, **грамадзкі** рэформа вымагае пісаць **гарадскі**, **грамадскі** і т. п. — значыць, так, як у расейскай мове.

Пункт 7: Зычныя **г**, **ж**, **з**, **х**, **ш** у геаграфічных назвах ня зьліваць з суфіксальным **с**, прычым **г**, **к**, **х** у большасці выпадкаў зьмяніць на **ж**, **ш**. Значыць: замест **праскі**, **чэскі**, **францускі**, **рыскі**, **каўкаскі** трэба пісаць **пражскі**, **чэшскі**, **французскі**, **рыжскі**, **каўказскі**, ці, інакш кажучы, — так, як і ў расейскай мове, бо бела-

руская мова ня ведала дагэтуль ані падобнага напісаньня, ані вымовы.

Пункт 8: Для разьдзельнага вымаўленьня зычных з наступным галосным заўсёды пісаць апостроф — значыць: замест **зьява, зьесьці, зьехаць** трэба пісаць **з'ява, з'есці, з'ехаць**, хоць беларусы ў жывой мове так не вымаўляюць. Выняткам з гэтага выпадку дэкрэт прадбачыць толькі **л**, пасля якога трэба пісаць не апостроф, а мяккі знак, напр. **Ільіч** (па-беларуску мусіла б быць — згодна з прыцыпам падвойных зычных — **Ілльіч**).

Пункт 9: Інтэрнацыянальныя рэвалюцыйныя словы не падпадкуюцца аканьню: **рэволюцыя, совет, комуна, большэвік** і г. д. У другіх іншамоўных словах **о** падлягае аканьню.

Пункт 10: Іншаслоўнае (лацінскае) **е** (э) перадаваць праз **е** (мяккае), за выняткам перад **г** і **ш**, калі **е** (лацінскае) перадаваць праз **э**. Дык замест **мэтодыка, фонэтыка, Амэрыка, камэдыя** — як вымаўляюць і пісалі да гэтага часу беларусы, савецкі дэкрэт загадывае пісаць **методыка, фонетыка, Амерыка, камедыя**. Тут ходзіць аб лацінскае (ці заходняэўрапэйскае) **е** (э), якое разам з перанятымі словамі прыйшло да нас беспасярэдна з Захаду і вымаўляецца так, як і на Захадзе, г. зн. як **э**. Толькі адны расейцы вымаўляюць гэтае **е** мякка (**je**). Дык і тут рэформа ізноў зусім не лічыцца з духам беларускае жывое мовы, упадабняючы апошняю да расейскай.

Пункт 11: Словы іншамоўнага паходжання з **L** (**ль**), як правіла, перадаваць на беларускім пісьме «згодна з традыцыйна папыраным у БССР вымаўленьнем», г. зн. пераважна цвёрда. Замест **мэталъ, блянк, кляса, плян, дыплём** трэба пісаць **метал, бланк, клас, план, дыплом**. Тут мы маем ізноў скажэньне беларускай вымовы, падобнае да таго, якое ўводзіць пункт 10. Ходзіць тут аб напісаньне лацінскага **L** (**ль**), якое прыйшло да нас з словамі, перанятымі з Заходняе Эўропы, і вымаўляецца мякка, як і на Захадзе. У расейскай жа мове — наадварот, **L** вымаўляецца і пішацца цвёрда — як **л**. Дык і тут рэформа хоча ўпадобніць беларускую мову да расейскай, аб чым гаворыцца на пачатку дэкрэту аб рэформе.

Гэты-ж пункт загадвае пісаць у іншамоўных словах пасля **с** і **з** — **і**, а ня **ы**, напр.: **марксізм, сістэма, унівэрсітэт** і т. п.

Пункт 15: Словы іншамоўнага паходжання, як **пролетар, алюміній** пісаць з канчаткам **ый, ій**: **алюміній, пролетарый**. Беларус-

кая мова ня ведае такіх канчаткаў ані ў іменьнях, ані ў прыметах.

Пункт 18: Назоўнікі мужчынскага роду ў родным склоне адзіночнага ліку павінны — паводле дэкрэту — мець канчаткі **а, я**; напр. замест **заводу, цэху, правапісу, Менску** трэба пісаць **завода, цэха, правапіса, Менска**. Якіх падстаў трымаліся рэформатары ў гэтым выпадку, трудна сказаць, бо чамусьці некаторыя словы, як **вынятак**, пакінуты бяз зьмен.

Гэты пункт праекта калечыць беларускую вымову, бо ж нідзе ў чыстай беларускай народнай мове, як і ў літаратурнай, нельга спаткаць падобнае вымовы.

Пункт 19: Выключыць паралельныя формы **ом, ох** у назоўніках мужчынскага роду ў давальным і месным склонах множнага ліку. Г. зн. заўсёды пісаць так, як у наступных словах: **кіраўнікам, братам, плячам, аб кіраўніках, братах, плячах**. Тут рэформатары груба парушаюць той агульна-вядомы прынцып беларускае фонэтыкі, паводле якога канчаткі пад націскам мусяць **о**.

Пункт 20: Уніфікаваць залежныя склоны лічэбнікаў **два і дзьве, абодва і абедзьве** і для ўсіх трох радоў пісаць: **двух, абодвух, двум, абодвум, двума, абодвума, на двух, абодвух**. І гэты пункт ідзе ўразрэз з жывой беларускай мовай, аб'ядняючы штучным спосабам багацьце формаў апошняе.

У апошніх пунктах дэкрэт Народных Камісараў БССР прапанае Беларускай Акадэміі Навук у Менску, якая ніякага ўчасьця ў падгатоўцы дэкрэту ня прыймала, распрацаваць адпаведныя правілы ў новым правапісе, тэрмінова апрацаваць і выдаць правапіс, сістэматызаваць работу па ўпарадкаваньню правапісу і тэрміналёгіі, а ўсім школам і выдавецтвам перайсці на новы правапіс з 15 верасьня 1933 г.

Надзвычайны агульны сход сяброў Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, адбыты 31 кастрычніка 1933 году, разгледзіўшы ўсебакова гэту рэформу беларускага правапісу, сьцьвярджае:

1) што рэформа забараняе адзначаньня ў беларускім пісьме і беларускім друку найбольш характэрных гукавых асаблівасьцяў беларускае мовы;

2) што пастановы яе замест беларускіх канчаткаў пры складаньні іменьнікаў, адпавядаючых агульным тэндэнцыям белару-

скае фонэтыкі, уводзяць канчаткі расейскія, спрэчныя з беларускай фонэтыкай;

3) што загад пісаньня па-беларуску чужаземных словаў паводле расейскай вымовы парушае ўстанавіўшуюся ў беларускай літаратурнай мове традыцыю захаваньня вымовы арыгіналаў, у такой форме арганічна прысвоеных беларусамі згодна з тэндэнцыямі беларускае фонэтыкі;

4) што праведзеная гэтак рэформа і з пэдагагічнага гледзішча зьяўляецца шкоднай, бо на практыцы ня толькі аблягчае, але затрудняе дзецям навуку граматы ў школе праз замену знаёмага і роднага ім беларускае фонэтыкі чужой фонэтыкай расейскай;

5) што для моладзі, навучанае граматы паводле новаўведзеных правілаў, цяжка будзе карыстацца раней выданымі беларускімі кніжкамі падобна да таго, як і для ведаючых забароненую цяпер беларускую граматыку трудна будзе чытаць і пісаць паводле новых правілаў, рэзка зьмяняючы прывычную фонэтыку жывое беларускае мовы;

6) што рэформа праведзена адміністрацыйнымі ўладамі паміма адзіных кампэтэнтных у гэткай справе беларускіх навуковых устаноў і ў рэзкай супярэчнасьці з становішчам, згодна займаным дагэтуль і Беларускай Акадэміяй Навук у Менску, і Беларускім Навуковым Таварыствам у Вільні, і Акадэмічнай Конфэрэнцыяй у справе рэформы беларускага правапісу, адбытай у Менску ў 1926 годзе з учасьцем найвыдатнейшых філёлагаў-славістаў з тэрыторыі СССР і з заграіцы, а таксама з агульна ведамым становішчам такіх выдатных беларускіх вучоных, як акадэмік Е. Карскі, акадэмік Б. Тарашкевіч і інш.

На падставе ўсяго вышэйсказанага Надзвычайны Сход Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні бачыць у праведзенай рэформе акт чыста палітычны, які, патаптаўшы вымаганьні навукі, зьняважыўшы беларускую граматыку і ўчыніўшы гвалт над жывой беларускай мовай, імкнецца гэтым шляхам да зьліцця беларускае літаратурнае мовы з расейскай і да паступовага, сыстэматычнага абмаскоўліваньня беларускага народу.

Сход гораха пратэстуе проці дэкрэту савецкіх уладаў з 28 жніўня 1933 г. і проці ўзнаўленьня гэтак на тэрыторыі Усходняе Беларусі сумных традыцыяў абрусіцельнае палітыкі царскіх урадаў. Ад імя аб'яднаных у Беларускім Навуковым Таварыстве пра-

цаўнікоў на ніве беларускае навукі сход заяўляе, што ўсе яны сваёй творчай працай будуць рашуча змагацца проці гвалту, учыненага над беларускай мовай і навукай наогул.

Сход зварачваецца да ўсіх незалежных учасьнікаў Акадэмічнае Канфэрэнцыі ў Менску 1926 году з заклікам далучыць свой голас да гэтага пратэсту.

*Упершыню апублікавана:
Родны край. 1933. 7 кастрычніка (№ 20).
Узнойлена паводле: Р. Платонаў.
Мойная рэформа 1933 года.
Пратэст БНТ у Вільні
// Літаратура і мастацтва.
17—23 ліпеня 1993 г.*

ЗМЕСТ

Прадмова	3
Раздзел VI. Вывучэнне мовы мастацкай літаратуры	5
<i>Пётр Бузук. Увагі аб мове і стылю маладнякоўцаў</i>	<i>7</i>
<i>Пётр Бузук. Мова і правапіс Ц. Гартнага</i>	<i>14</i>
<i>Язэп Лёсік. Граматычны склад мовы Ц. Гартнага</i>	<i>22</i>
<i>Ганна Базыленка. Мова ранняй творчасці Якуба Коласа</i>	<i>31</i>
Раздзел VII. «Пісьменніцкая» лінгвістыка	44
<i>Кузьма Чорны. Небеларуская мова ў беларускай літаратуры</i>	<i>46</i>
<i>Пятро Глебка. Праца над словам</i>	<i>60</i>
<i>Кандрат Крапіва. Пра перабудову і «недабудову»</i>	<i>68</i>
Раздзел VIII. Дыялекталагічныя даследаванні	74
<i>Е. Ф. Карский. Русская диалектология</i>	<i>76</i>
<i>Сцяпан Некрашэвіч і Пётр Бузук. Програма для збірання асаблівасцяў беларускіх гаворак і гаворак, пераходных да суседніх моваў</i>	<i>81</i>
<i>Пётр Бузук. Спроба лінгвістычнае географіі Беларусі</i>	<i>86</i>
<i>Павел Растаргуеў. Да характарыстыкі беларускіх гаворак</i>	<i>96</i>
<i>П. Бузук, Я. Мацюкевіч, П. Юргілевіч. Анкета для збірання матар'ялаў па беларускай мове</i>	<i>100</i>
Раздзел IX. Палітычная лінгвістыка	108
<i>Вынікі дыскусіі аб мовазнаўстве (Рэзальцыя бюро ЦК КП(б)Б)</i>	<i>110</i>
<i>Л. Бабровіч, І. Шпілейскі, В. Бандарэнка, С. Вальфсон, Я. Мацюкевіч. Мовазнаўства (3 кнігі «Навука» на службе нацдэмаўскай контррэвалюцыі)</i>	<i>114</i>

Пастанова аб'яднанага пленума ЦК і ЦКК КП(б)Б ад 17—20 лютага 1933 г. у сувязі з артыкулам «Пад фальшыва-нацыянальным сцягам» у «Правде» ад 3 лютага 1933 г.	134
З рэзалюцыі пленума ЦК і Мінскага гаркома КП(б)Б ад 12—15 сакавіка 1933 г. па пастанове ЦК ВКП(б) ад 2 сакавіка 1933 г. на пытанні аб правядзенні нацыянальнай палітыкі ВКП(б) у Беларусі.....	137
<i>С. Вязін і У. Дуброўскі.</i> Нацыянал-дэмакратычныя вылазкі на лінгвістычным вучастку.....	138
<i>Вішневіч.</i> Супроць нацдэмаўскай кантрабанды.....	141
<i>Пятро Глебка.</i> Аб маіх памылках: ліст у рэдакцыю.....	144
Са службовай запіскі першага сакратара ЦК КПБ П. К. Панамарэнкі «О белорусском языке, литературе и писателях».....	146
Раздзел X. Рэформа беларускай мовы 1933 г.	151
Ліст народнага камісара асветы А. Платуна ў ЦК КП(б)Б аб скліканні правапіснай канферэнцыі	153
Дакладная запіска намесніка дырэктара Інстытута мовазнаўства Я. Мацюкевіча ў аддзел культуры і прапаганды ЦК КП(б)Б.....	154
З пратакола пасяджэння бюро ЦК КП(б)Б № 52 ад 4.5.1933 г.	156
Из протокола комиссии бюро ЦК КП(б)Б по вопросу спрощения белорусского правописания.....	157
<i>Институт мовазнаўства Беларускай Акадэміі навук.</i> Галоўныя моманты спрашчэння беларускага правапісу	158
Из протокола комиссии бюро ЦК КП(б)Б по вопросу спрощения белорусского правописания. 29 июня 1933 г.	164
Из протокола комиссии бюро ЦК КП(б)Б по вопросу спрощения белорусского правописания. 3 июля 1933 г.	165
Из протокола комиссии бюро ЦК КП(б)Б по вопросу спрощения белорусского правописания. 4 июля 1933 г.	167
З пратакола пасяджэння бюро ЦК КП(б)Б № 58 ад 21.7.1933 г.	168
З пратакола пасяджэння бюро ЦК КП(б)Б № 65 ад 27.8.1933 г.	169
Новы беларускі правапіс.....	169
Сутнасць рэформы беларускага правапіса (З прамовы тав. М. М. Галадзеда на прыёме дэлегацыі пісьменнікаў, настаўнікаў і навуковых работнікаў).....	172
<i>Андрэй Александровіч.</i> Класавая барацьба на мовазнаўчым фронце і рэформа правапіса беларускай мовы	177
Раздзел XI. Культура мовы	188
<i>Зьміцер Жылуновіч.</i> Аб мове ў Беларускім дзяржаўным тэатры.....	190
Культура мовы (Рэдакцыйны артыкул часопіса «Узвышша»)	192
<i>Язэп Лёсік.</i> Граматычныя нататкі	194
<i>Уладзімір Дубоўка.</i> Нататкі для сяброў	199
<i>Пётр Бузук.</i> «Культура мовы» ў «Узвышшы»	208

<i>Кузьма Чорны. Публіцыстычныя нататкі</i>	211
<i>Рыгор Мурашка. Пра «карову, свіней і іншую хатнюю птушку»</i>	217

Раздзел XII. Мовазнаўства ў Заходняй Беларусі	222
Рэцэнзія на кнігу: Тарас Гушча (Якуб Колас). <i>У палескай глушы. Вільня, 1923</i>	224
<i>Власт. Беларускія аднасловы</i>	227
<i>Янка Станкевіч. Язык і языказнаўства</i>	232
<i>Янка Станкевіч. Да вымовы й правапісу чужых словаў</i>	236
<i>Антон Луцкевіч. Рэцэнзія на: «Нёман». Літаратурна-мастацка-навуковы месячнік. № 1 1932</i>	245
<i>Антон Луцкевіч. Крыху аб філялэгіі і «філялэгіі» (Мой адказ гр. Янцы Станкевічу)</i>	246
<i>Лёгофіл. «Скарастрэльная філэлэгія» (Яшчэ ў справе граматычных «дэкрэтаў» д-ра Я. Станкевіча)</i>	248
Пратэст Беларускага навуковага таварыства проці дэкрэту Савету народных камісараў БССР аб рэформе беларускага правапісу	251

Вучэбнае выданне

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАГА
МОВАЗНАЎСТВА
(1918–1941)**

**Хрэстаматыя
для студэнтаў філалагічнага
факультэта**

У дзвюх частках

Ча с т к а 2

**Аўтары - ўкладальнікі
Запрудскі Сяргей Мікалаевіч
Кулеш Ганна Іванаўна**

Рэдактар Н. М. Герасімовіч
Мастак вокладкі Т. Ю. Таран
Тэхнічны рэдактар Т. К. Рамановіч
Карэктар І. А. Сітнік
Камп'ютэрная вёрстка
А. А. Мікулевіча

Падпісана да друку 26.02.2008.

Фармат 60×84/16. Папера афсетная.
Гарнітура SchoolBook. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 15,11. Ул.-выд. арк. 15,93.
Тыраж 200 экз. Зак. 725.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.
ЛВ № 02330/0056804 ад 02.03.2004.
220030, Мінск, праспект Незалежнасці, 4.

Надрукавана
з арыгінала-макета заказчыка
Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецкі цэнтр Беларускага
дзяржаўнага ўніверсітэта».
ЛП № 02330/0056850 ад 30.04.2004.
220030, Мінск,
вул. Чырвонаармейская, 6.